

KENDE PÉTER

Önrendelkezés Kelet-Európában tegnap és ma*

Az önrendelkezés egyike azoknak a politikai fogalmaknak, amelyek Bibó István nemzet-történeti, államelméleti és nemzetközi jogi munkásságának a központjában álltak. Úgyis mondhatnám, hogy az önrendelkezési probléma Bibó gondolkodásának egyik sarkpontja volt, ha nem éppen a sarkpontja. Eredetileg angolul közzétett munkája (*A nemzetközi államközösség bénultsága és annak orvosságai, 1976*) voltaképpen az önrendelkezés kérdése körülforog.

Kezdjük tehát az e könyvben olvasható tézisek felidézésével. Bibó álláspontja véleményem szerint két alaptételben foglalható össze, amelyhez néhány kiegészítő megállapítás csatlakozik. A két alaptétel:

1. A mai korban bármely közhatalmi legitimitás „csak a népszuverenitás és az önrendelkezés elvére épülhet”. Ez nem mindig volt így, de 1918 óta egyértelműen így van Európában. Az önrendelkezés és a népszuverenitás a modern legitimitás egyedül érvényes elvei, amennyiben „érvényesnek” azt nevezzük, amit széles körű közmegegyezés hordoz (1024).¹

2. Az önrendelkezés tartalma - természete szerint - „demokratikus és szabadságigényű elv” (1019), a népszuverenitáshoz hasonlítható. Csakhogy amíg a népszuverenitás egy már adott államkeretre, annak működtetésére vonatkozik, addig az önrendelkezés valamilyen értelemben az államkeret kérdését veti fel, annak területi vonatkozásaira is kihatóan. Az önrendelkezési elvben, állapítja meg Bibó, a népeknek a maguk területével való rendelkezési joga fejeződik ki (1066).

Lássuk, hogy ehhez a két alapelvhez milyen kiegészítő megállapítások csatlakoznak. Előadásom összefüggésében három ilyenről szeretnék említést tenni: a) „A közösségi tudat mai állapotában az önrendelkezés elsősorban nemzetállamok alakítására irányul” (1024,1029). Erre a megállapításra, vagyis arra a kérdésre, hogy e tétel még ma is érvényes-e, a továbbiakban még vissza fogok térni. b) Az önrendelkezés és népszuverenitás elvét sem az agresszív nacionalizmus veszélye, sem a magasabb fokú nemzetközi integráció követelménye, sem a történetileg levezethető államjog, sem a mesterségesen kezelt etnikai elv és általában véve semmilyen merőben célszerűségi megfontolás - stratégiai, gazdasági vagy hasonló - nem hatálytalaníthatja. (Ennek részletes kifejtése a könyv 5-7. szakaszában található.) c) A területi stabilitás igénye korlátozza ugyan az önrendelkezési elv érvényesíthetőségét, de nem hatálytalanítja. A területi státus relatív változatlansága ugyanis a nemzetközi államközösség normális működésének egyik gyakorlati feltétele (981. és általában a könyv második szakasza). Bibó István azonban ezzel kapcsolatban nyomatékosan aláhúzza, hogy az önrendelkezés és a területi stabilitás konfliktusában nem két elv ütközik egymással, hanem egy elv és egy praktikus szükséglet (1040). Ehhez talán annyi megjegyzés kívánkoznék, hogy a területi stabilitás sokak fejében elvként jelentkezik, sőt még pontosabb volna, ha szentségként definiálnánk. Két vonatkozásban is az: a nemzetközi viszonyok stabilitása oldaláról nézve és a meglévő államok integritásának szempontjából. Nehéz volna akár csak egyetlen államot is megnevezni, amely saját területi integritását ne tekintené szentségnek. Bibó Istvánnál erről nem esik szó, az államközi és önrendelkezési viták megfigyeléséből azonban egyértelműen ez a következtetés adódik.

Mindenki előtt nyilvánvaló, hogy az önrendelkezési elv és még inkább az önrendelkezési gyakorlat történetében az 1990-es év új fejezetet nyitott. Előadásom voltaképpeni célja az 1990 óta felvetődő problémák elvi elemzése. Azért választottam kiindulópontként Bibó István elméleti alapvetését, mert úgy érzem, hogy Bibó gondolatai még soha nem voltak

időszerűbbek; mint évezredünknek ebben az utolsó évtizedében. Amikor „a nemzetközi államközösség benuátlása” első ízben megjelent-sőt még később, az 1980-as évek közepén is, amikor ez a munka végre magyarul szintén hozzáférhetővé vált -, sokan vélekedtek úgy, Bibó István valamennyi munkája közül talán ez a legakadémikusabb, a legprofesszorosabb. Meglehet, hogy ez a vélekedés akkor igaz is volt. Ma azonban e könyv olvasóját bizonyára az ellenkezője döbbsenti meg. A tanulmány úgyszólván minden mondatának van aktuális üzenete. Néha egyenesen úgy tűnik, mintha Bibó István ezt a könyvet az 1991-ben kirobbant jugoszláviai polgárháború tanulságai alapján írta volna!

Lássuk tehát az önrendelkezéssel kapcsolatban újabb felvetődő problémákat. Mondanivalómat hat címszó köré fogom csoportosítani (miféle közösségek, milyen tartalommal, területi vonatkozások, az elv korlátai, a lebonyolítás módja, vegyes területek sajátos problémaköre). Fejtegetéseimben én is elsősorban az európai térséget tartom szem előtt.²

1. Miféle közösségek formálhatnak jogot az önrendelkezésre?

Ez a kérdés voltaképpen ahhoz a közismert nemzetközi jogi - és egy másik síkon: tudományos - vitához vezet vissza, hogy tulajdonképpen milyen embercsoport tekinthető különálló népnak? Mi itt a meghatározó faktor: a területi együttélés, a közös történelmi sors, az egynyelvűség, a vallási összetartozás? Erre a -kérdésre ugyanúgy nincsen egyértelmű válasz, mint a „nemzetnek” nevezett közösség mibenlétére. (A nemzeti probléma minden valamirevaló teoretikusa tudja, hogy a világnemzetei, pontosabban ilyenek elismert közösségei nem fűzhetők föl egyetlen kaptafára: ahány nemzet, annyi a lehetséges definíció.) Mégis úgy vélem, hogy két fogódzópontra rendelkezünk.

Az első politikai jellegű. Különálló népről nyilvánvalóan csak egy olyan embercsoport esetében beszélhetünk, amely a politikai öntudat és szerveződés szintjére jutott, s ennél fogva - nemcsak egy-egy próféta előérzete szerint, hanem a vonatkozó közösség kollektív öntudatában - a különállás, a nemzeti vagy területi vagy másfajta közösségi egyediség tudatára ébredt.

Ez a csoportkülönösség azonban - és ez lesz második fogódzópontunk - csak akkor népalkotó jellegű, ha az egyén hovatarozása szempontjából meghatározó jelentőségű. Ugyanis nem minden megkülönböztető jegy szolgáltat erre alapot. Elvégre is minden főnálló nemzeten belül léteznek alcsoportok a meglévő regionális, szociális vagy kulturális különbségek alapján. Ez még a legegységesebb nemzeti közösségek esetében is így van. Magyarország lakosságában például vannak hívők és hitetlenek, a hívőkön belül katolikusok, protestánsok, zsidók stb., ez azonban nem jelenti azt - sőt történelmileg soha nem is jelentette -, hogy mondjuk a katolikusok vagy a protestánsok vagy a zsidók külön „népet” alkotnak a nemzeten belül, vagy külön „nemzetet” az államon belül. Ha azonban a fentebb említett különállás tudata minden más különbséget megelőz, akkor - de csak akkor! - népalkotó. Ez esetben a különbség lehet vallási is (jó példa erre Bosznia a maga három vallási közösségével), mint ahogy lehet nyelvi, területi, történelmi vagy esetenként még más is.

Gyakorlatilag van azonban az önrendelkező közösségnek még egy kettős kritériuma: az akarat és az erő. Történelemben és politikában ezt a tényezőt soha sem mellőzhetjük. Adott esetben nem elég az önrendelkezési jog kinyilvánítására, hogy a szóban forgó közösség politikailag különállóként tételezi magát; az is kell, hogy ezt megfelelő súllyal tegye; vagyis hogy olyan eszközök birtokában legyen, amelyek az önrendelkezési igénynek nyomatékot adnak. Ez nemcsak számszerűség, hanem gyakorlati szervezés és politikai cselekvőképesség kérdése is. A számbeli gyengeséget ellensúlyozhatja továbbá egy nagy személyiség jelenléte, akinek átütő hatása, a külvilágra gyakorolt befolyása fölér egy képzeletbeli hadsereg erejével. Csehszlovákia létrejötté szempontjából ilyen szerepet játszott T. G. Masaryk (a biztonság okáért azonban Masaryk hadsereget is szervezett...). Akaratgyenge közösség nem juthat el az önrendelkezésig.

2 Mi az önrendelkezési elv tartalma?

Alapvetően: „a népeknek a maguk területével való rendelkezési joga” (Bibó: i. m. 1066). Nagyon fontos annak megértése, amit ezzel kapcsolatban Bibó István újból és újból kihangsúlyoz: hogy történetileg ez az elv teljesen újkeletű. Európában a 18. század végéig a területek birtoklása fölött monarchikus-dinasztikus jog érvényesült, és ezzel kapcsolatban nemigen volt szokás kifogással vagy panasszal élni. A nemzeti történetírás ugyan szívesen vezeti vissza a nemzeti öntudat történetét régebbi századokra, a valóságban azonban az ilyen kontinuitás föltételezése félrevezető. Az természetesen igaz, hogy az államalkotó népek legtöbbszörében - magyarokban, lengyelekben, franciákban stb. - a kulturális, illetve politikai összetartozás tudata már az újkor első évszázadaiban jelentkezett, ez a tudat azonban azért létezhetett, mert államkeret is volt, ennek az elve viszont a királyságok és fejedelemségek politikai realitásához - sőt misztériumához! - kapcsolódott. Magyarország területe felett jogai nem a magyar népnek, hanem a magyar szent koronának voltak. Ennélfogva amíg a dinasztikus jog korszaka csorbíthatatlanul fennállt, területi csereberék is elképzelhetők voltak, anélkül hogy az érdekelt népek jóváhagyását bárki is kikérje. A népek lojalitásához elég volt az, hogy a fejedelem hatalma megfelelt a dinasztikus-monarchikus legitimitás kritériumának. De pontosan ez az; ami a legújabb korban, lényegében a francia forradalommal megváltozott. Attól a pillanattól kezdve, hogy a szuverenitás az uralkodóról átszállt a népre, a területek feletti rendelkezés ügye is új megvilágításba került, mégpedig olyan okokból, amelyeket a fentebbi 1. szakaszban érintettünk. A politikai különállás öntudatára jutott közösség

óvást emelhet az ellen, hogy területe fölött egy tőle független vagy őt meghaladó államkeret rendelkezik, legyen az királyság, osztrák, orosz, török birodalom vagy akár Velencei Köztársaság.

Ha mármost az önrendelkezés általános tartalmától speciálisabb jelenkori fejlemények felé haladunk; akkor közelebről kell szemügyre vennünk, amit az önrendelkezési elv az önálló államterülettel nem rendelkező népközösségek számára jelent. Ebben a szűkített értelemben az önrendelkezési elv két negatív princípiumra bontható le:

- „Rólunk ne döntsenek nélkülünk.” Pozitív tartalmú minimál-követelésre átfogalmazva ez legalábbis képviseletet, s ha lehet, adekvát képviseletet posztulál az alapvető döntésekre jogosult állami és közigazgatási szervekben.

- Elégedetlenség az adott államkerettel. Ez az, amit gyakran a nemzetállam alakítására való törekvéssel azonosítanak. Elvileg azonban az elégedetlenségből nem feltétlenül következik a területi status quo radikális elvetése, vagyis az elszakadásra való törekvés. Más variánsok is elképzelhetők, mint például: a) tökéletesebb önkormányzás a nagyobb államegységben belül (területi autonómia); b) a gazdasági és kulturális értékek fölötti nagyobb rendelkezés; c) többletjogokra való igény, melyeknek elnyerése esetén a vonatkozó közösség elfogadja az adott államkeretet, ha pedig nem, akkor nem (feltételes megmaradás).

Bibó István maga is így vélekedett az önrendelkezésről, kihangsúlyozva, hogy a fontos benne az elv elismerése az összes érdekelték részéről. De az elv magában véve még nem jelenti az elszakadás elkerülhetetlenségét, tartalma szerint csak annyit ír elő, hogy minden összetartozó népközösség maga dönti el, hova akar tartozni.

3. Az önrendelkezés területi vonatkozásai.

Ha ezt a problémakört közelebről szemügyre vesszük, akkor mindenekelőtt szét kell választanunk három alapesetet. Ha ugyanis kiindulópontunk egy területi egység - nevezzük ezt az egyszerűség okából tartománynak -, az önrendelkezési elv alkalmazása különböző lesz aszerint, hogy ezt a tartományt a benne lakó és nevében beszélő népcsoport kizárólagosan, többségben avagy vegyességben lakja. A kizárólagosságot etnikai homogenitásként is szokás emlegetni. A való életben nagyon ritka, hogy bármely tartományt egy meghatározott népcsoport teljes kizárólagossággal lakjon. Ahhoz azonban, hogy a nevében beszéljen, elég az is, hogy túlnyomó többséget alkosson, ezenfelül a tartományi lakosság politikai

összetartozási tudatát oszthatják olyanok is, akik szigorúan vett etnikai ismérvek szerint nem tartoznak bele ebbe a közösségi csoportba. (A baltikumi nemzetek függetlenségi törekvését például az ott lakó oroszok is többnyire osztották, mint ez a népszavazások számszerű elemzéséből kitűnik.) Viszont, zavaró lehet egy kisebbség jelenléte az önrendelkezési elv érvényesítése szempontjából olyan esetekben is, amikor az etnikai egység realitása minden vita fölött áll. Jó példa erre Észak-Írország, ahol az Egyesült Királyságban való megmaradás híveit és ellenfeleit nem etnikai, hanem vallási különbség választja el egymástól (a protestánsok a maradás, a katolikusok az elszakadás mellett vannak).

Az elv területi alkalmazásának egyik legvitatottabb és minden szempontból legfogasabb kérdése az, hogy mekkora legyen - lehessen - az önrendelkező tartomány? Van-e az önrendelkezésnek területi minimuma, illetve olyan objektív föltétele, mint a (gazdasági stb.) életképesség? Hogy még érthetőbb legyen ez a kérdés, fogalmazzuk meg a lehető legvilágosabban: jogot formálhat-e politikai önrendelkezésre egy város vagy akár egy falu is?

Válaszom első tekintetre meglepő lesz: *igen*. Jogot formálhat még egy picike község is, ha lakói olyan külön politikai öntudattal rendelkeznek, amely őket a velük határos területek népeitől megkülönbözteti. Ilyen esetek a gyakorlatban is vannak, elég, ha Andorrát, San Marinót vagy Liechtensteint említem. A politikai elkülönülés fogalmát fentebb, az 1. szakaszban elemeztem.

Vizsgáljuk meg, mi szólhatna az igenleges válasz ellen? A nemzetgazdasági összetartozás, illetve életképesség? De hiszen tudjuk, hogy a modern cseregazdaság körülményei között a politikai határok nem föltétlenül állnak a szélesebb körű integráció útjába. Az önvédelmi képesség? Ez nyilvánvaló ellenérv, olyannyira, hogy az önállóság alsó területi határát valószínűleg valami ezzel kapcsolatos politikai realitás szabja meg. De olyan nemzetközi államközösségen belül, ahol a jog uralkodik, tehát a gyengéket is respektálják, az alsó határ nagyon messzire kitolható. Nemcsak az Andorra-típusú miniköztársaságok, de még az olyan államok is, mint Luxemburg, Dánia vagy Ausztria, nehezen őrizhetnék meg önállóságukat, ha nem garantálná ezt a nemzetközi jogrend.

Egy adott tartomány önrendelkezése ellen a leggyakrabban felhozott argumentum úgy hangzik, hogy az a terület objektíve (nemzetileg, történelmileg, földrajzilag) „máshova tartozik”. Trieszt és környéke például volt már autonóm városállam, még századunkban is, ez ellen azonban az olasz nemzeti patrioták azt hozták fel, hogy Trieszt az egységes és oszthatatlan Itáliához „tartozik”. Lássuk be, hogy ez az argumentum nagyon kétes, hiszen ugyanígy szembeszegezhető volna nemcsak a városállami önállósággal, hanem bármely nemzeti közösség függetlenségi igényeivel is. Így például az orosz birodalom hívei és védelmezői nyugodtan mondhatnák: „ti ukránok az orosz birodalom integráns része vagytok, természetszerűen és öröktől fogva”; valamilyen értelemben ez így is van. Vagy vegyük Ausztria példáját: 1918-ban még a német-osztrákok túlnyomó többsége is úgy vélekedett, hogy országuk az egységes Németország része. (Az egyesülést akkor a győztes antanthatalmak akadályozták meg.) Azóta Ausztria lakosságában kialakult a különállás tudata és vele együtt a nemzeti önállóság igénye, ez azonban nem akadályozhatja meg egyetlen nagynémet népnemzeti nacionalistát sem abban, hogy úgy vélekedjék: Ausztria történetileg is, kulturálisan is Németország része. (Erről egyébként a harmadik legfontosabb osztrák politikai párt jelenlegi vezére is így vélekedik.) Az odatartozás argumentuma tehát aggályos; ha ezt az önrendelkezéssel minden esetben szembeállították volna, akkor egyetlen dominium, egyetlen gyarmati ország sem szakadhatott volna le birodalmi központjáról.

4. Abszolút-e az önrendelkezési jog, avagy vannak-e korlátai?

Az első kérdésre a válasz csak nemleges lehet, ezt azonban közelebbről a korlátok vizsgálata világítja meg. Kétféle korlátot célszerű megkülönböztetni: az egyik az önrendelkező közösséggel kapcsolatos, a másik pedig a mellette, illetve körülötte élőkkel.

Az önrendelkezés első fajta korlátja abból ered, hogy egy adott népcsoportnak nem mindig érdeke önkormányzatra vagy különállásra törekednie, még akkor sem, amikor elvben azaz politikailag - képes volna arra, hogy különállását intézményesítse. Ennek ellene szólhat a csoport jóléte, más népeiségekkel vagy területi egységekkel való összefonódottsága vagy éppen az a gyakorlati megfontolás, hogy aszóban forgó közösség egymagában nem tudná megállni a helyét. Amikor a múlt században egyesültek az olasz tartományok, számos nagy múltú politikai közösség mondott le arról - sokan közülük önkéntesen -, hogy különállását fenntartsa. Ez a példa elég szemléletesen bizonyítja, hogy az önrendelkezésre való jog nem abszolút. Egész röviden emlékezzünk meg a más (szomszédos stb.) közösségekkel kapcsolatos, azoknak jogaiból keletkező korlátokról is. Minden részletesebb elemzés és bizonyítás nélkül három ilyen típusú korlátra szeretném felhívni a figyelmet:

a) a szóban forgó tartományban élő más népcsoportok jogai, kulturális elvárásai, vitális érdekei (erről még bővebben szó lesz a 6. szakaszban); b) a szomszédos területeken élő népközösségek (a szomszéd államok) érdekei;

c) a tartományt eddig birtokló államkeret által formálható jogok és igények.

Megjegyzendő, hogy ezek a korlátok nemcsak gyakorlatiak, elismerésüket nemcsak reálpolitikai megfontolások indokolják, hanem elvileg is szembeállíthatók valamely önrendelkezésre törekvő népcsoport autonómia-törekvéseivel. Figyelmen kívül hagyásuk súlyos konfliktusokhoz vezethet, amelyek végül is csak úgy oldhatók meg, ha az önrendelkezési jog mellett az említett külső korlátok is megkapják az őket megillető helyet.

5. A lebonyolítás módja.

Ez a kérdéskör látszólag kevésbé elvi, mint a megelőzők. De ha az önrendelkezés célja az emberi jogok körének kiterjesztése és a demokratikus szabályok szélesebb körű érvényesítése, akkor nyilvánvalóan nem közömbös az elv érvényesítésének módja. Valamilyen értelemben a demokrácia minden kérdése procedurális kérdés is.

Ha a dolgot erről az oldaláról közelítjük meg, nyilvánvaló, hogy egy önrendelkezési folyamatnak ideálisan három szempontot kell egyeztetnie: a) a döntési procedúra olyan legyen, hogy abban szabadon, azaz minden külső nyomás nélkül kifejeződhessék az érintett területen lakó számszerű többség valóságos akarata;

b) a döntésben legyen jelen másfelől az eljárás által érintett egyéb felek (kisebbségek, szomszédok stb.) érdeke is. Ez a követelmény voltaképpen a korlátok kérdése;

c) az eljárás ne sértse, hanem lehetőség szerint erősítse, növelje az egyetemes polgári és emberi jogokat.

A gyakorlatban ritkán fordul elő, hogy a felsorolt szempontok maguktól összehangolódnának, vagy pusztán belsőleg - az érintett felek egyezkedése révén - harmóniába kerülnének. Ennélfogva az önrendelkezési elv alkalmazása szinte automatikusan fölveti a pártatlan, de ugyanakkor hatékony döntőbírótság problémáját. Minthogy Bibó István alapul vett munkája éppen erre a követelményre utal, legjobban, ha neki adjuk át a szót:

„Az önrendelkezési elvnek az államalakulási és határvonási kérdésekben való alkalmazása kapcsán nagyjából a következő kérdések eldöntése tenné ki egy döntőbírói határozat tartalmát: Mikor jelenti az önrendelkezési elv egy egész nép jogát a független állami életre, és mikor egy bizonyos terület lakosságának jogát egy már meglévő más államhoz való csatlakozásra? Miből olvasható le, hogy az önálló állammá alakulásra irányuló törekvés vagy mozgalom mögött valóságos nemzeti különállás, nemzetalakulási igény, nemzetalakulási lehetőség áll-e? A határváltoztatás kivételes eseményét hogyan lehet a nemzetközi stabilitás növelésének a szolgálatába állítani, különös tekintettel itt is a nemzetalakulási folyamatokra? - Hogyan kell a lakosság akaratának érvényesülnie? Mikor lehet a nép akaratát feltételezni, nem vitás tényekből, nemzeti hovatartozásból leolvasni, és mikor kell a lakosságot formálisan is megkérdezni népszavazás formájában? A népakaratnak megkérdezése nélküli leolvasása mely kritériumok alapján történhetik, közelebről: hol és

mikor kell a nemzetek elhatárolásánál a történelmileg stabilizálódott határok kritériumát, és esetleg hol és mikor az etnikai, nyelvi határok kritériumát, és esetleg hol és mikor valamely más kritériumot alkalmazni? Megkérdés, népszavazás esetén hogyan kell a kérdéseket reálisan, igazságosan és gyakorlatilag feltenni? Hogyan kell a megkérdett lakosság választát értelmezni, ha az problémákat vet fel? - Ha a szóban lévő lakosság akarata - akár a megkérdett, akár a feltételezett akarat - területileg megoszlik, milyen akarat érvényesüljön, vagyis mi legyen a megoldás kevert lakosságú és ellentétes akaratú területeknél? Milyen jogot ad vagy adhat az önrendelkezés a kisebbségek számára, közelebből, mely területeket lehet vagy kell oszthatatlan egységnek tekinteni és sorsukról többségi alapon dönteni, és mely területeket lehet vagy kell bizonyos kritériumok szerint vagy népszavazás alapján felosztani? Más szóval, a lakosság akaratmegosztását és akaratnyilvánítását mikor kell a vitás területekre mint egészre vonatkoztatni, és mikor a közvetlen lakóhely hovatartozására? - Mi történjék, ha a lakosság önként vagy kényszerűleg lakóhelyet változtatott vagy áttelepült? Milyen önrendelkezési joga van a valamely területre nem túl régi múltban odaköltözött, valamennyire már berendezkedett lakoságnak? Mely esetben van helye a lakosság áttelepítésének vagy cseréjének, és milyen feltételek mellett? Milyen tartalmú kikötésekkel vagy meghagyásokkal lehet a döntőbírósi határozatot összekapcsolni? Mily okokból és mily események bekövetkeztéig indokolt a határozat végrehajtását felfüggeszteni?" (i. m. 1105-1106).

Prófétai kérdések ezek, amelyeknek erejét az sem csökkenti, hogy a huszadik század első évtizedei már számos tapasztalattal szolgáltak ebben a vonatkozásban (török-görög lakosságcsere, az 1919-es békeszerződéseket kísérő népszavazások, az 1938. és 1940. évi német-olasz arbitrázs a Magyarországot érintő határkérdésekben, az 1945. évi kitelepítések stb.). Bibó István azért tudott profétai módon előrelátni, mert történészként belemélyedt a huszadik század mind e keserű tapasztalatainak elemzésébe.

6. A vegyes területek speciális problémaköre.

Mindenki tudja, hogy Közép-Kelet-Európa egyik demográfiai sajátossága a területek etnikai kevertsége. Mindamelllett igaz az is, hogy a vegyességben vannak fokozatok; s hogy például a mai Lengyelország nem fogható Jugoszláviához, de még Romániához sem. Különlegesen vegyes tartományként tartják számon mais Boszniát, a Vajdaságot és a szélesebb értelemben vett erdélyi területeket. Szlovákia jelentős magyar kisebbséget foglal magába, de köztudomású, hogy ennek nagyobb része földrajzilag elkülönül a szlováklakta északibb területektől. A romániai székely megyék sem tekinthetők etnikailag vegyes tartományoknak. A fentiekből egyébként az is kitűnik, hogy a vegyesség léte vagy nemléte esetenként a határok megvonásától is függ. A Vajdaság és a Bánát jellegénél fogva vegyes, mint ahogy Bosznia-Hercegovina is, de Szlovákia vagy az Erdélyként emlegetett román országrész nem mindenütt az.

A vegyes területek esete voltaképpen két speciális kérdést vet föl: a) jogos-e az ilyen területek sorsáról való döntést kizárólag a nemzeti-etnikai többség kezébe adni?; b) Van-e olyan recept két vagy több, eltérő hagyományú népközösség egyazon keretben való megtartására, amely egyben az önrendelkezési elvnek is megfelel?

Az első kérdésre adott válasz visszavezet a korlátok problémaköréhez. Vagyis nyilvánvaló, hogy a többség akarata mellett illenék figyelembe venni a többi jelen lévő népcsoport óhaját is: Az 1991-ben kirobbant jugoszláviai háború talán legnagyobb tanulsága ez. Jugoszlávia belső adminisztratív határai olyan szerencsétlenül voltak megvonva (bizonyos esetekben azonban ez nem is lehetett másként, már csak a tartományok történeti eredete folytán sem!), hogy az államjogi szétválás automatikusan jelentős kisebbségeket „teremtett”. Ezt Bosznia-Hercegovina vezetői nagyon is előre látták és számításba vették, a horvát nemzeti erők azonban nem. (Az már másik kérdés, hogy a szerb kisebbség hangadói mindkét esetben elutasították a lehetséges kompromisszumokat, és olyan nagyszerb álláspontra

helyezkedtek, amelynek alapjáról nem volt lehetséges az egyezkedés, és valószínűleg nem képzelhető el normális élet sem.) A Szovjetunióról leváló Moldávia a határvonásból keletkező kisebbségteremtésnek egy másik szemléletes példája. A Kárpát-medencében azonban ez nem újdonság 1918 óta.

Lássuk mármost a második kérdésre kínáló válaszokat. De mindenekelőtt ismerjük el, hogy könnyen alkalmazható recept nincsen, s hogy az elképzelhető megoldások egyike sem „magától értetődő”. A modern világ alighanem egyik legsúlyosabb politikai feladványával állunk szemben. A múlt században ezt még nem sejtették. Nemcsak a szocialisták, hanem még a liberálisok szemében is - gondoljunk csak Disraeli „két nemzet” metaforájára - úgy tűnt, hogy a társadalmat úgynevezett osztálykülönbségek osztják meg a legmélyebben. A huszadik század gazdasági fejlődése azonban relativizálta a gazdasági választóvonalakat; a proletariátus és a burzsoázia ma már Angliában sem alkot „két nemzetet”. Ezzel szemben az etnikai és kulturális különbségek jelentősége nemhogy csökkent volna, hanem növekedett. Ennek okai, mint ezt már Bibó nyomán megállapítottuk, a modern időknek azzal a nagyvívmányával függnek össze, amelyet népszuverenitásként szokás emlegetni. Csak a szuverén népek egymáshoz való viszonyából ered önrendelkezési probléma, a dinasztikus lojalitás korszakainak nem voltak ilyen gondjaik.

Az együttélésnek van egy hagyományosan kipróbált receptje: a kantonális önkormányzatok rendszere. De mint ahogy ez Svájc példájából is látszik, a rendszer működése feltételez némi földrajzi elkülönülést, legalábbis a legalacsonyabb - azaz kantonális - szinten. Elképzelhető természetesen vegyes kantonok is, de Svájc stabilitását valószínűleg az magyarázza, hogy az ilyen kantonok inkább kivételek, és az alapeset a kantonok nyelvi elkülönülése. A berni kantonról éppen ilyen okok miatt kellett leválasztani a francia öntudatú juraiakat. Egyszóval a kantonális rendszer sem alkalmazható a teljesen vegyes települtség állapotában.

Egy másik megoldási kísérlet két neves osztrák szocialista (Karl Renner és Otto Bauer) munkásságához fűződik. Ők voltak azok, akik a század elején megpróbálták járható megoldást találni a Monarchia nemzet-vegyességi kihívására. A Renner-Bauer által javasolt politikai intézményrendszer abból az adottságból indult ki, hogy a Monarchia területén a különböző népelemek reménytelenül összekeveredve élnek, gyakran ugyanazon a szűkebb területen, illetve egy-egy városon és községen belül is. A Habsburg Monarchia gyakorlatában megszokottak voltak a három vagy négy nyelvű városok és tartományok, azokról a felekezeti és más kulturális különbségekről nem is szólva, amelyek még ezen túlmenő választóvonalakat is jelentettek. Renner és Bauer megoldási javaslata abból a megállapításból indult ki, hogy az etnikai szétválasztás számos esetben nem lehetséges, de nem is kívánatos. Ennek figyelembevételével dolgozták ki a személyi elvű nemzeti autonómia gondolatát, amelynek modelljét voltaképpen az egyházak önkormányzata nyújtja. Az egyházak esetében is az egyének, illetve családok maguk döntenek el, hogy melyik felekezeti közösséghez tartoznak, s ebből egyrészt kötelezettségek fakadnak (például egyházi adófizetés), másrészt sajátos jogok (így például a reformátusoknál a presbiter-választásban való részvétel). Az egyházaknak, akár ismerik a belső demokráciát, akár nem, vannak önkormányzati szerveik (püspöki kar stb.), és a Monarchiában e szerveknek még meghatározó jelentőségük volt a felekezeti oktatás intézményrendszerében. Ezt az tette lehetővé, hogy az egyházaknak megvolt a maguk külön legitimitása, amely voltaképpen párhuzamosan működött a királyi-császári hatalomával. Renner és Bauer ezt a modellt tette át nemzeti-etnikai „nyelvre”; a személyi elvű önkormányzat egy-egy népcsoport esetében ugyanúgy működhetett volna - azaz a területi átfedésektől függetlenül, azok által nem zavarva -, mint az egyházi autonómiák rendszere. Figyelemre méltó, hogy ezt a megoldást a jelen korban újból fölfedezte és magáévá tette legalábbis egy nemzeti kisebbségi csoport, a vajdasági magyarság.

A két említett recept (kantonális rendszer, személyi elvű autonómia) bármelyike is azonban csak akkor alkalmazható, ha a vegyes lakosságú államon belül nincsen „uralkodó nemzet”, amelyhez képest a többi népcsoport csak másodrendű kisebbség. Sajnos, a nemzetállam fogalma szükségképpen ilyen különbségtételhez vezet a többségi és kisebbségi népcsoportok között. Amikor egy adott politikai kereten belül a többségi csoport államalkotó népnek nevezi magát, ebben hallgatólag belefoglaltatik az, hogy a többi népnek nincsen köze az államhoz, és abban legfeljebb megtúrt kisebbség. Ebből a szempontból a kisebbségi többletjogok követelése is kétélű fegyver, hiszen így még csak hangsúlyosabbá válik a kisebbség megkülönböztetése az állammal rendszerint azonosított többségtől.

Ez a megfontolás indította arra az erdélyi magyarság néhány politikai vezetőjét, hogy az 1990 után kialakult új helyzetben a magyarság számára a „társnemzeti” státust követeljék. Én ezt az igényt nemcsak természetesnek, hanem szükségesnek is tartom, sőt Kelet-Közép-Európa minden valamennyire is számító kisebbségére kiterjeszteném. Hadd jegyezzem meg, hogy egy 1990-ben írott tanulmányomban magam és hasonló tézist fogalmaztam meg.¹ Az általam javasolt együttélési modell a nemzetállam fogalmával való szakításra épülne; térségünk valamennyi állama nemzetek közösségéből épül fel, ennél fogva a politikai forma sem lehet más, mint „nemzetközösség”. A nemzetközösségi államon belül egyaránt járható gyakorlati út a kantonális önkormányzat csakúgy, mint a személyi elvű autonómiák rendszere.

Befejezésül hadd pendítsek meg néhány általánosabb gondolatot az önrendelkezési elv működéséről a huszadik század európai történetében.

Mindenekelőtt állapítsuk meg, hogy ez az elv forradalmi, úgy is mondhatnám: felforgató gondolat. Mint már említettük, ezt az elvet a huszadik század emelte be a nemzetközi jogrend pillérei közé. Annak másik két pillére: az államok szuverenitása és a határok sérthetatlensége. A nemzeti önrendelkezéssel az a bökkenő, hogy az mindkét másik sarkalatos elvvel szemben kihívás lehetőségét tartalmazza. A meglévő államok szuverenitását csak akkor fogadja el, ha azok az ott élő népek teljes jóváhagyását élvezik. A határok sérthetatlenségét csak akkor nem veszélyezteti, ha azok történetesen megegyeznek az önrendelkezésre képes népcsoportok területi elképzeléseivel. Ha azonban nem így van, akkor az önrendelkezés elve potenciális felforgató tényezőként működik, bizonytalanná teszi a határok stabilitását, és megkérdőjelezi a meglévő államok szuverenitását.

A közép-kelet-európai térségben ez a lehetőség annál is inkább fennáll, mert ott a határok és az államkeretek nem évszázados, hosszú - és ennél fogva szervesnek érzékelt-fejlődés eredményei, hanem többnyire külső diktátumok, nagyhatalmi erőszak következményei. Igaz ugyan, hogy a nagyhatalmak akarata az ilyen döntésekre ráütötte a nemzetközi jog pecsétjét, ez azonban nem jelenti azt, hogy ezeket a döntéseket minden érdekelt népcsoport zúgolódás, illetve sérelemérzet nélkül elfogadja. Hogy mennyi sérelem halmozódott fel ebben a térségben, azt semmi sem mutatja jobban, mint a föderális államkeretek látványos széthullása az 1990-es esztendőket követő-időszakban.

Az 1989-90-es világtörténelmi változás nyomán Európa valamilyen értelemben visszakanyarodott a század elején föllángoló nemzeti vetélkedésekhez. Ismét kinyílt az a nemzetközi jogi dosszié, amelyet Wilson elnök nevezetes pontjai tettek le az 1918. évi béketárgyalások asztalára, és amelyekről a nyugati hatalmak 1945 után úgy gondolták, hogy az immár véglegesen lezárult. 1990 óta nemcsak hogy újból beléptünk a wilsoni viták korszakába, hanem úgy tűnik, e viták most még sokkal fogasabbak, mint bármikor annak előtte. Fogasabbak egyrészt azért, mert sokkal több népcsoport vergődött föl a nemzeti elkülönülés szintjére, mint 1945-ig bármikor, másrészt pedig azért, mert nincsen evidens döntőbírósi fórum, vagy még pontosabban: olyan hatalom, amely érvényt tudna szerezni akaratának, akár tetszik ez az érdekelteknek, akár nem.

Ebből a dilemmából nem olyan könnyű kitörni. Olyan korszakba léptünk, amelyben az államoknak - pontosan azért, mert néphatalmi elvűek - egyre nehezebb saját legitimitásukat kimutatni. Ahhoz, hogy stabilak maradjanak, úgyszólván folyamatosan, újból és újból meg kell szavaztatniuk magukat, be kell bizonyítaniuk, hogy igenis élvezik polgáraik jóváhagyását és tevőleges lojalitását. Több mint egy évszázaddal ezelőtt Renan a politikai nemzetről mondta azt, hogy az „mindennapi népszavazás”. Renan szájában ez csak metafora volt, a huszadik század végére azonban ez a találó metafora gyakorlati, politikai-jogi szükségességgé lett. Ha nincs meg az együtt élő népelemek jóváhagyása, az állam békés fennállása is kétségessé válik. Meggyőződésem, hogy Kelet-Közép-Európában csak akkor fognak megnyugodni a kedélyek, és csak akkor lesz tartós, munkás, alkotó béke, ha az önrendelkezés logikáját sikerül végső következtetéséig érvényesíteni. Ez azonban, mint tudjuk, korántsem olyan egyszerű dolog, mert hiszen számos ponton fölveti a meglévő államkeretek módosításának szükségességét. Én Bibó Istvánnal egyetértően úgy gondolom, hogy a határok stabilitása magában véve nem szentség, hanem gyakorlati lehetőség. Ugyancsak Bibó István szellemében úgy gondolom, hogy a népeknek rendelkezési joguk van azon területek fölött, amelyekre régtől fogva laknak. Ugyanakkor persze nincs kényesebb dolog, mint a határok, illetve az államkeretek módosítása. Vannak olyan elátkozott területek is, amelyekkel kapcsolatban igazságot tenni semmiképpen sem lehet, és végső soron még a lakosságcsere gondolata is felvethető.

Magától értetődik, hogy mind a határmódosítások, mind a lakosságcserek csak békés módszerekkel, az érdekeltek széles körű egyetértése mellett képzelhetők el. A jogszerű és meggyőző procedúra feltételezi a Bibó István által előírt pártatlanságot is, vagyis gyakorlatilag aligha lehet az érdekeltek műve, még kevésbé bízható rá valamelyik vitázó fél hatalmi szerveire. Van-e kilátás a közeljövőben ilyen pártatlan procedúrára és az ehhez szükséges nemzetközi döntőbírósi fórumra? 1992 telén ez még utópia. De béke csak akkor lesz ebben a térségben, ha az utópia lassan fölveszi a valóság kontúrjait.

Az 1992. november 5. és 7. között Szegeden tartott Bibó-konferencián elhangzott előadás szerkesztett változata.

Jegyzetek

1 A hivatkozások és a lapszámok itt és a továbbiakban a Bibó-művek berni kiadására vonatkoznak.

2 Az alább következő fejtegetéshez Bibó művein kívül haszonnal forgattam A. Margalit és J. Raz *National Self-determination* című alapvető cikkét (*The Journal of Philosophy*, vol. LXXXVII, no 9 sept. 1990).

3 *La Nouvelle Alternative* (Párizs), 1990. 20. Magyarul és bővebben: In: 2000, 1991. 2.

PÉTER KENDE

SELF-DETERMINATION IN EASTERN EUROPE YESTERDAY AND TODAY

Proceeding from István Bibó's views on self-determination, the author analyzes the prospects and limits of self-determination in Eastern Europe after 1989. In theory, the principle of self-determination applies to every community, regardless of the size of the community or the territory it inhabits. Self-determination has not been and is not the same as secession. Rather, it has led to aspirations for greater self-government and territorial and cultural autonomy. Limits to self-determination include the rights of other ethnic groups inhabiting the same territory, the interests of neighboring ethnic groups, and the needs created by the existing state structure. In light of the various means of implementing self-determination and the problems of multi-ethnic territories, the author voices the conviction that lasting peace in East-Central Europe will be achieved only if the logic of self-determination is realized.

SZALAYNÉ SÁNDOR ERZSÉBET

Nemzetközi szervezetek és kisebbségvédelem 1945 után*

Az állam viszonya kisebbségeihez

Ha a világ etnikailag heterogén államait vizsgáljuk, széles skálán elhelyezkedő megoldásokat találunk: a kifejezett alkotmányos elismeréstől az elismerés teljes hiányáig sőt tagadásáig. A közbeeső állomások sokfélék lehetnek: törvényen vagy államigazgatási aktuson alapuló elismerés, a kisebbségeket képviselő magánszervezetek elismerése stb.¹ Az „elismerés” kifejezés tartalma az egyes államokban más és más, sőt időszakonként egy államon belül is változhat. Az elismerés helyenként a kisebbségnek megadott jogi személyiséget jelenti - a tények tanúsága szerint ritkán -, máshol a kisebbségek tagjai olyan jogokat kapnak, amelyek összességükben a csoport létét és érdekeit védik, ismét máshol elszórt, logikai egységet nem képező jogosultságokkal rendelkeznek.

Milyen irányú és milyen tartalmú állami magatartás elegendő ahhoz, hogy egy kisebbség léte, kultúrája, nyelvhasználata fennmaradjon és fejlődhessen? Ezt a kérdést hosszú ideje sokan felteszik, többféle választ adva rá.² A nemzetközi jog soha nem volt a nemzetek joga - ahogyan azt felületes szóelemzés alapján gondolhatnánk -, hanem mindig az államok joga, még akkor is, ha a népek és nemzetek önrendelkezési joga ma szerves részét jelenti a hatályos nemzetközi jognak, és annak ellenére, hogy a 20. század első feléhez képest az emberi jogok deklarálása hétmérföldes csizmával haladt előre. Az európai kisebbségek tehát - amelyek néhány kivételtől eltekintve nemzetfragmentumoknak is nevezhetők - a jelenlegi nemzetközi jogi normáknak nem alanyai, hanem legjobb esetben is csak kedvezményezettjei.³ Így volt ez a Nemzetek Szövetségének égisze alatt létrejött kisebbségvédelmi rendszer idején is.

A kisebbség, ha rendelkezne is nemzetközi jogalanyisággal, önálló államiság hiányában cselekvőképtelen volna. Ezért logikus a következtetés, hogy a hatékony kisebbségvédelemhez a nemzetközi jog és a belső jog ötvözésére van szükség. E két jog egymáshoz való viszonya ma sem lehet közömbös: az államoknak a konszolidált nemzetközi közélet által indokolt természetességgel kellene részt venniük kisebbségvédelmi tárgyú univerzális és regionális nemzetközi egyezményekben, amelyek a belső jog számára a minimális célt jelentenék. Olyan politikai légkört kellene teremteni, amelyben a belső jogra és a rosszhiszeműen (öncélúan) értelmezett szuverenitásra nem szükséges és nem is lehetséges hivatkozni a kisebbségvédelmi kötelezettségek elkerülése reményében. A jövőre nézve tehát a kisebbségeknek nyújtott védelem kérdésében a nemzetközi jog primátusa vitathatatlan és elkerülhetetlen.

Mindamellet az azt sem szabad elfelejtenünk, hogy a kisebbségvédelem többet kíván a pozitív jog betűjének pusztá alkalmazásánál. A „pszichológiai klíma”, az általános állampolgári kultúrából lesűrhető akarat létfontosságú a pozitív jog szabályain túl.⁴

A kisebbségek tekintetében a diszkrimináció tilalma és a tényleges egyenlőség ellentmondásnak tűnhet. A formális egyenlőség - vagyis az állam többi polgárához hasonló elbánás - összecseng a diszkrimináció tilalmával. Ha a kisebbségnek mint csoportnak, közösségnek csak az egyenlő elbánást biztosítja, a közösségnek a sorsa megpecsételődik. Marad azonban a diszkrimináció tilalmán túl egy szürke mező, amelyben azok a pozitív intézkedések szerepelnek, amelyek a kisebbségek sajátosságaira figyelemmel a tényleges egyenlőséget garantálják. Ezek a „kiegyenlítő” intézkedések pedig éppenséggel a diszkrimináció tilalmának konstruktív értelemben felfogott lényegét jelentik.⁵ Más szóval: a kisebbségvédelmet soha nem helyettesítheti az egyenlő elbánás elvének általános alkalmazása. Ilyen szellemben fogalmazódott meg az ENSZ kisebbségvédelmi

albizottságának 33. ülésén - 1980. július 2-án - az a szöveg, amelyet J. Tosevski, az ügy jugoszláv előadója nyújtott be egy kisebbségvédelmi deklaráció tervezetében ágyazva.⁶

Kisebbség vagy népcsoport?

A Nemzetek Szövetségének két világháború közötti kisebbségvédelmi rendszere csődöt mondott. A bukást végső soron az államoknak a nemzetközi jog által garantált kisebbségvédelemmel szemben tanúsított elutasítása okozta. Az első világháború utáni kisebbségi és területi kérdések okozta szövevényes politikai helyzet végül azokat igazolta, akik fenntartással viseltettek a versailles-i békével szemben. Ez vezetett ahhoz is, hogy a második világháború után a „kisebbségi jog” diszkreditált kifejezés lett, és nem volt jó csengése a „kisebbség” szónak sem.⁷ Nem csoda tehát, hogy a szakemberek - hozzávetőleg az 1970-es évek közepén - új formát, új kifejezést találtak: „etnikai csoport”, „népcsoport”. A remény azonban, hogy ez utóbbiak definiálása könnyebb lesz, nem vált valóra. Az új forma (népcsoport) szép lassan megtelt a régi tartalommal (nemzeti kisebbség), és minden próbálkozás, amely ma az „etnikai csoport” fogalomalkotó ismérveire igyekszik közel jutni, lényegében a „nemzeti kisebbség” kulcskérdéseire válaszol.⁸ Ezért, ha az érintett felek a lényegre illetően egyetértenek, nincs döntő jelentősége az elnevezésnek.

A 20. század utolsó évtizedében körvonalazódni látszik egy új nemzetközi jogi kisebbségvédelem-nem utolsó sorban a kelet-európai események és tanulságaik hatására. Az a jogpolitikai vita, amely a nemzetközi kisebbségvédelem jövőjét illetően folyt és folyik szerte a világban, így Európában is, talán veszít élességéből. Az az elmélet, amely szerint a kisebbségvédelem alapján véve természetellenes jelenség-mert akadályozza az egyes etnikai csoportok „természetes” beolvadását a nagy államnemzetekbe⁹ -, egyre kevesebb hiteles érve tud hivatkozni. Ezzel szemben, Ceausescu Romániája a legmeggyőzőbb példa volt arra, hogy a nemzetállamok eszméje veszélyes illúzió, miközben tudjuk, hogy a többféle nemzetiség, kisebbség jelenléte egy államon belül - főként Európában - nemcsak történelmi tény, hanem az emberek együttélésének természetes adottsága. A 19. század közepe óta tudjuk, hogy a nagy nemzetállamok és az álnemzetállamok kisebbségelnyomó tevékenysége veszélyes konfliktusforrás, amelynek kiküszöbölése a nemzetközi jog és a belső jog közös feladata. Nem arról van szó, hogy a Nemzetek Szövetsége idején rendszerbe állított kisebbségvédelmet kellene mindenáron visszahoznunk, hanem sokkal inkább arról, hogy az államok államszervezete megfelelő mértékben igazodjék a kisebbségek jelenlétéhez, és ezzel együtt beleilleszkedjék a nemzetközi jog fejlődésének folyamatába.

A béke és az emberi jogok a kisebbségvédelem tükrében

A háború és az erőszak tilalma a modern nemzetközi jog alapvető elve. Egyúttal azonban olyan elv is, amely az általános hatáskörű végrehajtó szervezet nélkülözhető és a kötelező bírászkodást el nem ismerő mai nemzetközi jogot igen nehéz helyzetbe hozza. Hiszen felmerül a kérdés, mit tehet az államok nemzetközi közössége a nemzetközi jogot sértő állammal szemben? A válasz az egyéni és kollektív önszegélytől a nemzetközi választott bírászkodásig terjed. Ha ezt a gondolatmenetet a nemzetközi kisebbségvédelemre vetítjük, rájövünk, hogy a számos kínáló nemzetközi jogintézmény és megoldás dacára ezen a speciális területen különös keménységgel lép föl a szintén alapvető rangú beavatkozás tilalma.

Az érintett államok előszeretettel hivatkoztak az ENSZ Alapokmányának 2. cikkére (7. pont), amikor egyes ENSZ-szervek előtt kisebbségi témák kerültek tárgyalásra.¹⁰ Ha azonban a hatályos nemzetközi jog ma minden egyes jogforrása középpontjába a béke biztosítását helyezi, és a béke megőrzését minden egyes alanya számára feltétel nélküli kötelezettséggé

teszi, akkor a kisebbségek vagy etnikai csoportok helyzetének rendezése nem maradhat az említett nemzetközi jogalanyok, az államok kizárólagos belső hatáskörében.

Az első világháború óta tanúi lehetünk annak az egyre erősödő folyamatnak, amelynek során a nemzetközi jog egyre nagyobb területeket hasít ki az állami szuverenitás korábban sérthetetlennek minősített köréből. Így jutott el a nemzetközi közösség a kollektív biztonságig, melynek kezdeti katonai tartalmához ma már a kollektív gazdasági biztonság is hozzáteendő. Ha elfogadják azt a felismerést, amely szerint a kisebbségi jog (vagy népcsoportjog) a belső és külső béke egyik eleme, nem lesz irreális az sem, hogy a nemzetközi jog jelenlegi - az előző mondatban vázolt - fejlődésének konzekvens folytatásaként az államok szuverenitásának határai a kisebbségvédelem nemzetközi jogi szabályozása javára még jobban eltolódnak.

A helsinki Záróokmány és az azóta lezajlott utótalálkozókat dokumentumai mind azt igazolják - jóllehet nem kötelező erővel bíró nemzetközi szerződések -, hogy az államok, legalábbis Európában, hajlandók egy ilyen irányú fejlődésben részt venni.

Az első világháború végén a nemzetközi kisebbségvédelem volt a „divat”. A divatos nemzetközi jogász azonban ma „emberi jogokba öltözik”.¹¹ Az az állítás igaz, amely szerint a népszövetségi kisebbségvédelem legalábbis közvetve hozzájárult az emberi jogok eszméjének kialakulásához.¹² A jogelméleti gondok azonban éppen itt kezdődnek. A jelenlegi nemzetközi jog felfogásában az emberi jogok individuális jogok, amelyeket az állam az egyének javára köteles biztosítani. Anélkül, hogy bonyolult jogelméleti fejtegetésekbe bocsátkoznánk, csak néhány nyilvánvaló tényről teszünk említést. Az egyén számára biztosított emberi jogok legfontosabbika, hogy félelem nélkül bármely általa -szabad döntéssel - választott csoporthoz, közösséghez tartozónak vallja magát. A gyülekezéshez, egyesüléshez, vélemény- és sajtószabadsághoz, vallás- és lelkiismereti szabadsághoz való individuális jog elősegíti ugyan a csoportok és közösségek kialakulását, de véleményem szerint nem tudja azok fennmaradását garantálni. Az egyéni emberi jogok közvetett módon tehát védhetik a kisebbségeket, egy valódi nemzetközi jogi kisebbségvédelmet azonban nem lehet individuális emberi jogok segítségével elérni.

A továbbiakban az is kérdés, hogy maga a kisebbségvédelem kollektív vagy individuális legyen-e. Aki a kisebbségnek mint közösségnek a védelme ellen emel szót, két indokra hivatkozik. Az egyik jogi, a másik politikai természetű. A jogi indok alapját a Polgári és Politikai Jogok Nemzetközi Egyezségokmánya 27. cikkének megfogalmazása jelenti: „... a kisebbségekhez tartozó személyek...”. A „csoportjuk más tagjaival együttesen” kifejezés azonban indirekt módon mégis elismeri a védeni kívánt érdekek kollektív természetét.¹³ A politikai indokok szerint az államok erős ellenállást mutatnak a kisebbségek bármiféle kollektív elismerésével, különösen pedig nemzetközi jogi jogalanyiságuk megadásával szemben. Az az érv, amely szerint egy szervezett kisebbség rákényszerítheti politikáját minden tagjára, feláldozva ezáltal az egyéni érdekeit a csoport érdekeinek oltárán¹⁴ - vitatható, sőt éppenséggel tarthatatlan. Az államok valójában a szecessziótól félnek, a kisebbségek érdekében pedig még nem alakult ki hatékony „lobbizásra” alkalmas közeg-így látja e kérdést Gudmundur Alfredsson, egy 1990-ben készült jelentésében.¹⁵ A kisebbség szembehelyezkedése azzal az állammal, amelynek területén él, az adott állam egységének, szuverenitásának, határai épségének veszélyeztetése nem feltétlen és nem szükségszerű következménye a kollektív jogok elismerésének. Egy valóban demokratikus, elfogadható, hatékony gazdaság- és szociálpolitikát folytató államnak nincs mit félnie kollektív jogokkal rendelkező kisebbségeitől. Hiszen azok nem az ellenzékiség céljával szerveződnek, hanem törvényes érdekeik megvalósítása, ellenőrzése, fejlesztése miatt.¹⁶

Mit tett az ENSZ?

1945 után a kisebbségek védelmének témája lekerült a nemzetközi közvélemény napirendjéről. Az 1978-ig eltelt közel negyven esztendő alatt mégis léteztek elszórt kísérletek: az 1948. december 10-én elfogadott Emberi Jogok Egyetemes Nyilatkozata az előzetes tervek szerint tartalmazott volna egy kisebbségvédelmi tárgyú cikket, de a tervezet elkészítésével megbízott munkacsoport egyik tagja, Eleanor Roosevelt ellenállása miatt kimaradt belőle. Szerinte a kisebbségi kérdés „nem általános jelentőségű”, és „csak Európára vonatkozik”.¹⁷ Eleanor Roosevelt ezzel a kijelentéssel hozzájárult a téma elhallgatásához, meg kell jegyezni, hogy a magam részéről bizonyos értelemben egyetértek vele: ha a történelmi eseményeket végiggondoljuk, a klasszikus értelemben vett kisebbségi kérdés - különösen a nemzeti kisebbségké - valóban európai kérdés. Az általában vett kisebbségi kérdés azonban természetesen nem korlátozható egyetlen földrészre sem. Így 1948-ban a Közgyűlés elfogadott egy határozatot, amelyben kijelentette, hogy az ENSZ számára nem lehet közömbös a kisebbségek sorsa; és felszólította a Gazdasági és Szociális Tanácsot (ECOSOC), hogy adjon megbízást egy alapos tanulmány készítésére.¹⁸

Francesco Capotorti olasz nemzetközi jogászprofesszor készítette el a jelentést¹⁹ - amely 1979-ben látott napvilágot. Nem rajta és nem is az ECOSOC Emberi Jogi Bizottságának kisebbségvédelmi albizottságán múlt, hogy időközben 31 év telt el. Az államok által tanúsított közömbösségben keresendő az ok: még 1972-ben is, amikor az ENSZ Titkársága a kisebbségvédelmet illetően kérdést intézett akkori 132 tagjához, csak 19 kormánytól kapott választ.

Az ENSZ Titkársága 1950. április 7-én közzétett egy tanulmányt a Népszövetség égisze alatt létrejött kisebbségvédelmi rendszer hatályáról. Eszerint a két világháború közötti nemzetközi jogi kisebbségvédelmi rendszer két kivételtől eltekintve - 1921. évi svéd- finn egyezmény az Åland-szigetekről, 1923. évi görög-török megállapodás - megszűnt, illetve felfüggesztődött, mert a védeni kívánt kisebbségek már nem léteznek. Arra a szinte önmagától adódó kérdésre, hogy tudniillik milyen úton-módon „tűntek el” a szóban forgó kisebbségek (ha ugyan valóban mind eltűntek), az ENSZ-tanulmány nem ad választ.²⁰

Tíz évre volt szükség az 1966-ban elkészült Polgári és Politikai Jogok Nemzetközi Egyezségokmányának ahhoz, hogy hatályba lépjen: 1976. március 23-án. 27. cikke²¹ Capotorti szerint igyekszik pótolni a hatályos nemzetközi jog egyik hiányosságát: az egyenlő elbánás elvén túl garanciát kíván adni a csoportok, közösségek létehez. Hogy Capotorti professzor előző mondatban említett álláspontja vagy más szakértők ettől eltérő álláspontja igaz-e, hosszú vita tárgyát képezheti.²² Az egyezmény hatályba lépése óta eltelt időben a 27. cikk konkrét, kézzelfogható javulást nem hozott a kisebbségek tényleges helyzetében. Mégis, a többi kísérlettel együtt erősíti azt a felismerést, hogy szükség van speciális nemzetközi szabályozásra a kisebbségek effektív védelme érdekében.

F. Capotorti professzor részletes, alapos, történeti jellegű elemzése lényegében azt sugallta, hogy hasznos volna az ENSZ számára is, ha egy nyilatkozatban megfogalmaznák a megvalósítandó kisebbségvédelem alapvető szintű céljait. 1978-ban Jugoszlávia kormánya beterveztett egy deklaráció-tervezetet.^{**}

Azóta az eredetileg öt cikk nyolcra duzzadt föl, és „már” első olvasásban elfogadást is nyert.

Az Emberi Jogok Bizottságának 1978-ban Jugoszlávia benyújtotta a preambulumból és öt cikkből álló nyilatkozattervezetet a nemzeti, etnikai, vallási és nyelvi kisebbségekhez tartozó személyek jogairól.²³ Az Emberi Jogok Bizottsága létrehozott egy munkacsoportot, amelyben nemcsak a Bizottságot alkotó negyvenhárom állam képviselője vehetett részt, hanem bármely ENSZ-tagállam és más nemzetközi szervezet képviselője.

A munkacsoport Ivan Tosevski, jugoszláv nemzetközi jogász vezetésével 1980-ban elkezdte munkáját, és három év alatt eljutott a preambulum elfogadásáig, amelynek során az eredeti szöveghez képest a kisebbség szó előtti jelzők közül a „nemzeti” szót mindenütt

szögletes zárójelbe tették.²⁴ Ezzel az ENSZ kisebbségvédelmi tárgyú tevékenységének első és egyik legkényesebb kérdése került felszínre, amely a nyilatkozattervezet egész sorsát nyomon kíséri: az Európán kívüli államok egyrészt politikai okok miatt, másrészt történelmi adottságaik folytán nem ismerik el a „nemzeti kisebbség” kifejezés létjogosultságát. A kérdés nemzetközi szabályozásától való tartózkodást mutatja az is, hogy a véleményalkotásra felszólított akkori (1980) 153 ENSZ-tagállam közül csupán 26 nyilatkozott.

Amikor 1983-ban az első cikk megtárgyalására sor került, újabb megoldhatatlannak tűnő gond merült fel: kik a kisebbségi jogok alanyai? A kisebbséghez tartozó egyének, esetleg a kisebbségek mint közösségek, netán mindkettő? Igen rövid idő alatt nyilvánvalóvá vált, hogy ebben a kérdésben is óriási a szóródás a munkacsoport tagjainak véleménye között, így 1983-ban a preambulum zárójeles változata után a tervezet érdemi részéből egyetlen cikk szövegében sem tudtak - még előzetesen sem - megegyezni. Hoztak azonban egy kiegészítő határozatot, amelyben az ENSZ-tagállamoktól újabb írásbeli véleményt kértek, most már kifejezetten a tervezet érdemi részéről.

Az 1984-ben tartott negyvenedik ülészak megnyitásakor mindössze tíz vélemény volt a Bizottság kezében. A kudarc nyilvánvaló volt. A munka akkor lehetetlenült el teljesen, amikor Szenegál képviselője a tervezet tárgyalásának felfüggesztését javasolta mindaddig, amíg a munkacsoport ki nem dolgoz egy általánosan elfogadható definíciót a kisebbségekről. A törzsi ellentétekkel küszködő afrikai államok²⁵ érthetően bizalmatlanul viseltetnek minden olyan nemzetközi szintű szabályozással szemben, amely az ügyel-bajjal állami szervezetbe tömörített törzseknek (etnikai csoportoknak) külön jogokat (netán éppen kollektív jogokat) adna.

1985-re Jules Deschenes elkészített egy tanulmányt a kisebbségek fogalmáról,²⁶ ezt a kisebbségi albizottság az arról folytatott viták anyagával együtt eljuttatta az Emberi Jogok Bizottságához, amely 1987-re összeszerkesztette a kisebbségfogalommal kapcsolatos észrevételeket és javaslatokat.²⁷

Közben a munkacsoport (1986-ban) úgy döntött, hogy a kisebbség fogalmáról szóló vitát egy későbbi - meg nem határozott - időpontig elnapolja, és nekilát a deklaráció-tervezet érdemi részének első olvasatban való megtárgyalásához. A kisebbségfogalom körüli intermezzó már-már a jóhiszeműség határát súrolva - arra volt jó, hogy az amúgy is lassú, vontatott operatív munkát újabb három évvel késleltesse.

Amikor a munkacsoport 1989. február 8-án összeült, megállapíthatta, hogy az előző két év munkájának eredményeként 1988-ban előzetes megállapodás született a tervezet első három cikkét illetően. Március 7-én, amikor a munkacsoport 1989. évi üléseinek végére ért, a 4. cikk szövegét illetően is megszületett az előzetes megállapodás, és közismertté váltak a preambulum negyedik és ötödik pontjához, a tervezet 5. cikkéhez, az újabb 6., valamint 7. cikkéhez fűzött javaslatok.

Mit tett és mit tesz az Európa Tanács?

Az Emberi Jogok Európai Egyezménye (1950) - 14. cikkét kivéve²⁸ -nem tartalmaz még annyi garanciát sem a kisebbségek védelme érdekében, mint a Polgári és Politikai Jogok Nemzetközi Egyezségokmányának 27. cikke. Az Európa Tanács mint regionális szervezet keretein belül is voltak azonban próbálkozások egy regionális, európai kisebbségi jog kialakítására. Tanácskozó Közgyűlése 1950-ben és 1954-ben is felszólította a Miniszteri Bizottságot,²⁹ hogy fordítson figyelmet a kisebbségek problémakörére, ez utóbbi azonban mindig elutasító választ adott az Emberi Jogok Európai Egyezményének 14. cikkére hivatkozva. 1957-ben felmerült egy helyzetelemző tanulmány készítésének a gondolata, amit újfent azért nem fogadott el végső soron sem a Tanácskozó Közgyűlés, még kevésbé a

Miniszteri Bizottság, mert egy ilyen tanulmányban terítékre kerülő kényes kérdések nyilvános vitája úgymond „többet ártana, mint használna”.³⁰

Az Európa Tanács Jogi Bizottsága 1959-ben mégis készített egy jelentést azokról a nemzeti kisebbségekről, amelyek helyzetét, legalábbis egyes vonatkozásokban, nemzetközi megállapodások rendezték. A Tanácskozó Közgyűlés arra a következtetésre jutott a jelentés alapján (213-as számú javaslatában), hogy az említett nemzeti kisebbségek helyzete „általában véve kielégítőnek látszik”, mégis azt javasolja a kormányoknak, hogy vita esetén részesítsék kellő figyelemben az Európa Tanács Alapokmányát és az Emberi Jogok Európai Egyezményét.

H. Lannung dán képviselő által 1961-ben benyújtott jelentésnek nagyobb volta visszhangja, a Közgyűlés ennek hatására egy kisebbségvédelmi tartalmú rendelkezés³¹ felvételét javasolta az Emberi Jogok Európai Egyezményének második kiegészítő jegyzőkönyvébe, de a Miniszteri Bizottság ezt sem volt hajlandó megszavazni.³²

1976-ban a Sieglerschmidt-jelentés törte meg a tizenöt évesre nyúlt csöndet azzal, hogy a végre hatályba lépett két nemzetközi egyezségokmány (a polgári és politikai jogokról, valamint a gazdasági, szociális és kulturális jogokról) lényeges rendelkezéseinek átvételét javasolta, közöttük említve a már idézett 27. cikket is. Az Emberi Jogok Európai Egyezményének ilyen értelmű kiegészítésére azonban mind a mai napig nem került sor.

1984 májusában az Európai Helyi és Regionális Hatóságok Állandó Konferenciájának nyílt meghallgatása során Th. Veiter benyújtotta az Európa Tanácsnak „A regionális vagy kisebbségi nyelvek Európai Kartája” című tervezetét. Igen szellemes megoldással igyekszik ez a dokumentum a kisebbségek által beszélt nyelveket védeni, kikerülve ezzel a kisebbségek mint közösségek védelme során mutatkozó politikai nehézségeket.³³ E karta végleges szövegének elfogadására 1992 novemberében került sor.

Az Európa Parlament az 1980-as években

Az Európa Parlament tevékenységében is helyet és hangot kapott a kisebbségek kérdése.

1984-ben Alfons Goppel jelentéstervezetet nyújtott be az Európa Parlamentnek a népcsoportok és kisebbségek jogairól. A Parlament képviselői közül negyvenketten egy határozati javaslatot fogadtak el, amelyben a Polgári és Politikai Jogok Nemzetközi Egyezségokmányának 27. cikkére, valamint az ENSZ Közgyűlésének 217/C (II) számú határozatára hivatkozva európai népcsoportjog és kisebbségi jog megalkotását sürgetik.³⁴

A Parlament néhány képviselője az 1980-as évek során szóbeli és írásbeli megkeresés formájában kérdést intézett az Európai Gazdasági Közösség Tanácsához, illetve Bizottságához.

Maga a Parlament a következő határozatokat fogadta el: A regionális nyelvek és kultúrák közösségi kartájáról és az etnikai kisebbségek jogainak kartájáról szóló határozatot;³⁶ A nyelvi és kulturális kisebbségek érdekében teendő intézkedésekről szóló határozatot,³⁷ valamint Az Európai Közösségek regionális és etnikai kisebbségeinek nyelvéről és kultúrájáról szóló határozatot.³⁸ E három határozat általánosságban mozgó megállapításaival ellentétben az Európai Közösség tagállamaiban alkalmazandó népcsoportok kartájának tervezete részletesebb és alaposabb. Az előadó: Stauffenberg gróf 1988-ban nyújtotta be először tervezetét az Európa Parlament Jogi Bizottságának.³⁹

Miért kell nemzetközi jogvédelem a (nemzeti) kisebbségeknek?

Azok az adatok, amelyek az utóbbi időben napvilágot látnak a kisebbségek számáról és a kisebbségekhez tartozó személyek számáról, igen beszédesek: egyes kutatók szerint 5000, más kutatók szerint 575 etnikai csoport, kisebbség él ma a Földön.⁴⁰ Bármelyik adatot is

fogadjuk el, ha összevetjük a mai, modern világban létező államok számával, nem maradhat kétségünk a nemzetközi jogi kisebbségvédelem szükségességét illetően. Az államok belső jogszabályai - jóformán kivétel nélkül - nincsenek összhangban a probléma nagyságával és horderejével, és noha a nemzetközi jogi szabályozás szükségességét most már szinte úton-útfélen hangoztatjuk, a megvalósítás esélyei még mindig igen csekélyek.

Az ENSZ Közgyűlés által elfogadott deklaráció, a kisebbségek helyzetében tényleges, kézzelfogható javulást aligha fog eredményezni. Kétkedésem okai a következők:

-a tervezet nem fogadja el a „nemzeti kisebbség” kifejezés létjogosultságát, s ezzel megfosztja Európa - de legalábbis Közép-Kelet-Európa és a Szovjetunió - nagy lélekszámú nemzeti kisebbségeit a nemzeti sajátosságaikból eredő tulajdonságaik védelmétől;

- a tervezet nem foglal állást egyértelműen a kollektív, illetve csoportjogok mellett, s ezzel a lényeg sikkad el: a kisebbségek éppen közösségi mivoltuk és az ehhez kapcsolódó közösségi sajátosságok alapján különböznek a többségtől;

- a tervezet túl szorosan kapcsolódik a Polgári és Politikai Jogok Nemzetközi Egyezségokmányának 27. cikkéhez, amelyről már sokan elmondták, hogy csak egy általános, programjellegű norma; a tervezet csupán egy kicsit mélyíti el, csupán egy kicsit pontosítja, és nem szólít fel a létező kötelezettségek kiegészítésére, kizárólag a már fennálló kötelezettségek értelmezése és világosabb megfogalmazása a célja;

-a tervezet nyilatkozat, deklaráció, amelynek a nemzetközi jog jelenlegi szabályai szerint nincs kötelező ereje, kizárólag az államok önkéntes jogkövetésén múlik a benne foglalt óhajok, javaslatok megvalósulása.

Több reménnyel kecsegtetnek a regionális szintre - véleményem szerint többé-kevésbé az egyes kontinensekre-lebontott kísérletek. A legjobb és a legígéretesebb a helyzet Európában, hiszen Európa elvi szinten már 1975-ben kinyilvánította hajlandóságát a kisebbségek nemzetközi jogi védelmére. A helsinki Záróokmány és az azóta megtartott utótálatkozók dokumentumai egyre súlyosabb megfogalmazásban tesznek hitet azon elvek mellett, amelyek a kisebbségek védelmét is célozzák.⁴¹ Európa lényegében már eldöntötte azt a kérdést, amin az ENSZ -vagyis az államok nemzetközi közössége -1978 óta tépelődik. Ahhoz azonban, hogy az elvekből valóság legyen, meg kell alkotni a kisebbségi jogok európai rendszerét képező nemzetközi kötelezettségeket.

* A tanulmány a szerző doktori disszertációjának átdolgozott részlete.

** 1992 őszén fogadta el az ENSZ Közgyűlése a deklaráció végleges szövegét.

Jegyzetek

- 1 Capotorti F.: *Study on the Rights of Persons Belonging to Ethnic, Religious and Linguistic Minorities*; New York, 1979, VN-Doc. E/CN.4/Sub.2/384 par. 59, 12.
- 2 Igen szellemesen és számomra igen meggyőzően évvel ebben a kérdésben Otto Klimminich: *Neuere Entwicklung des Minderheiten und Nationalitätenrechts* című munkájában. In: *Aus Politik und Zeitgeschichte*, 1985. Bd. 43/85,16.
- 3 Az említett önrendelkezési jogot kivéve. Noha ekörül is viták folynak, és véleményünk szerint is megilleti a kisebbségeket - ebben az esetben mint potenciális nemzetközi jogalanyokat - az önrendelkezés joga, a politikai realitások s a történelmi *hűség* keretein belül.
- 4 Ezt már az 1960-as évek végén - igaz, Svájcban - markánsan megfogalmazták a megkérdezett kantonok, amelyeket arról faggattak, hogy a tervezett új svájci alkotmány rendelkezzen-e a kisebbségek jogáról. Klimminich, O.: *i. m.*
- 5 Kiss Ch. A.: *Les minorités et le droit à l'égalité*; In: *Les Cahiers de Droit*, vol. 27, No 1., 1986, 145-153.
- 6 E/CN.4/Sub.2/L. 734: „En vue de ta réalisation d'une situation d'égalité et de complet développement des minorités, il est indispensable de créer des conditions qui leur soient favorable et de prendre des mesures qui leur permettent d'exprimer librement leurs particularités et de développer leur culture, leur enseignement, leur langue, leurs traditions et leurs moeurs et de participer equitalement a la vie culturelle, sociale, économique et politique du pays ou elles vivent.”
- 7 F. Capotorti említett jelentése számos kormány és nemzetközi szervezet állásfoglalását ismerteti ebben a kérdésben. Több okból is álljon itt most Románia véleménye: “The term „minority” -a category too broad and

- indeterminate-is no longer used to describe differences of race, sex, religion or nationality among citizens. The term used is "co-inhabiting nationality", (...). The term „national minority” signified a category of citizens whose political, economic and social status was inferior to that of citizens belonging to the majority.” 8. par. 34.
- 8 Lásd: Veiter Th.: Nationalitätenkonflikt und Volksgruppenrecht im ausgehenden 20. Jahrhundert, *Ethnos*, BD.15/I. Wien, 1984, 208. és köv.
- 9 Lásd erről részletesebben: Benjamin Akzin, Politische Probleme polyethnischer Gemeinschaften, in: *Politische Vierteljahresschrift*, 1962.
- 10 Lásd: Ermacoca F.: *Der Minderheitenschutz in den Arbeit der Vereinten Nationen*, Wien/Stuttgart, 1964, 28. és köv.
- 11 „At the end of the first World War, 'international protection of minorities' was the great fashion: treaties in abundance, conference, League of Nations activities, an enormous literature. Recently this fashion has become nearly obsolete. Today the well-dressed international lawyer wears 'human rights'. Kunz, Josef L.: The present status of the international law for the protection of minorities, in: *American Journal of International Law* 1954/48. 282.
- 12 Partsch, Karl Josef: Menschenrechte und Minderheitenschutz, in: *Festschrift für Hermann Mosler*, Berlin/Heidelberg, 1983, 649. és köv.
- 13 F. Capotorti: The Protection of Minorities under Multilateral Agreements on Human Rights, in: *Italian Yearbook of International Law*, II, 1976, 3. és köv.
- 14 F. Capotorti: I diritti dei membri di minoranze, in: *Rivista di diritto internazionale*, vol. LXIV. 1981, 35.
- 15 Gudmundur Alfredsson: Minority Rights. *Report prepared for the 7th International Colloquy on the European Convention on Human Rights*. May-June 1990, (kézirat) 2-3.
- 16 Herczegh Géza: Az etnikum a nemzetközi jogban, in: *Világosság*, 1988/8-9. 629. és köv.
- 17 UN-Doc. SR/A/C.3/161, 726. Idézi: Klimminich, Otto: *i. m.*
- 18 Resolution 217/C(III) -1948. december 10. Címe: „*Fate of Minorities*” 19 Vö. 1. jegyzet.
- 20 UN-Doc. E/CN.4/367 - „*Study in the Legal Validity of the Undertakings concerning Minorities*”. A titkárságnak erre a tanulmányára a nemzetközi jogi szakirodalom igen kevés figyelmet fordított, annak ellenére, hogy sok vitatható állítást tartalmaz.
- 21 A 27. cikk szövegét ld : Szabó-Kovács: *Az emberi jogok dokumentumokban*. KJK, Budapest, 1980, 410.
- 22 Legélesebben F. Ermacora nyilatkozik: „Der in Art.27 ausgesprochene Individualschutz ist an sich nichtssagend. Sein Inhalt kann auch nicht aus den Dokumenten erschlossen werden. Denn was ist die Kultur, was ist die eigene Religion und was bedeutet der Gebrauch der eigenen Sprache - auf die normative Wagschale gelegt?” in: Ermacora, F.: *Nationalitätenkonflikt und Volksgruppenrecht*, München, 1978, 36.
- 23 UN-Doc. E/CN.4/L.1367/Rev.1. - *Draft Declaration on the rights of persons belonging to national, ethnic, religious and linguistic minorities...*
- 24 UN-Doc. E/CN.4/1983/66. -*Report of the informal open-ended working group set up by the Commission on Human Rights to consider the drafting of a declaration on the rights of persons belonging to national, ethnic, religions and linguistic minorities.*
- 25 Un-Doc. E/CN.4/1985/31. and Corr. 1.
- 26 UN-Doc. E/CN.4/1987/WG. 5/WP.1.
- 27 UN-Doc. E/CN.4/1989/38. Annex I. and II.
- 28 „A jelen Egyezményben meghatározott jogok és szabadságok élvezetét biztosítani kell minden, mint például nemi, faji, szín, nyelvi, vallási, politikai vagy egyéb vélemény nemzeti vagy társadalmi származás, nemzeti kisebbséghez tartozás, vagyoni helyzet, születés vagy egyéb helyzet alapján történő megkülönböztetés nélkül.” Szabó-Kovács: *i. m.* 471.
- 29 A Tanácskozó Közgyűlés 731. számú dokumentuma.
- 30 Idézet Peter Leuprecht munkájából: *Der Europarat und das Recht der nationalen Minderheiten*, in: *Beiträge zu Fragen des Minderheitenschutzes und des Minderheitenrechts*, Männedorf (Schweiz), 1967, 18.
- 31 Klimminich, O.: *Der Schutz ethnischer Minderheiten in Westeuropa*, in: *Rechtsstaat in der Bewährund*, BD.17.C.F. Müller Juristischer Verlag, Heidelberg, 1985. 30-31.
- 32 Uo.
- 33 A Karta szövegét nem hivatalos fordításban közli a *Tanulmányok a nemzeti kisebbségek jogi védelméről* (II. kötet) című kiadvány, Pécs, 1988, I. számú mellékletében. Ugyanebben a kötetben lásd Kovács Péter. *Kisebbségvédelem az Európa Tanács égisze alatt* című munkáját (253-285.), amelyben többek között tanulságos esetek olvashatók az Emberi Jogok Európai Bíróságának kisebbségvédelmi tárgyú ügyeiről is.
- 34 Európa Parlament. Dokumentum 198485, 2-41184 (PE-91260).
- 35 Schriftliche Anfrage Nr. 743/84 (85/C 26/15) *Amtsblatt der Europäischen Gemeinschaften* Nr. C. 26/11; *Verhandlungen des EP*: Nr 292. 0203; Uo. Nr. 291. 0192; Uo. Nr. 313. 0219; *Amtsblatt der EG* Nr. C 168/7; Uo. C32/30. 1984-ben Gustave Pordea kérdése egy európai népcsoportjog kidolgozására irányult. Habsburg Ottó többször is (1982-ben, 1983-ban és később) a nemzeti kisebbségek kérdésének rendezését sürgette. Sergio Pininfarina fel kívánta hívni a Parlament figyelmét a Dalmáciában élő olasz népcsoport helyzetére. Willy

Kuipers Tanácsához intézett kérdése az Európai Gazdasági Közösség tagállamaiban élő „kulturális” kisebbségek alapjogaira irányult.

- 36 Entschliessung zu einer Gemeinschaftscharta der Regionalsprachen und - kulturen und einer Charta der Rechte der ethnischen Minderheiten. *Amtsblatt der EG*. Nr. C 287/106, 1981.
- 37 Entschliessung über Massnahmen sprachlicher und kultureller Minderheiten, 1983. *Amtsblatt der EG*. Nr. C 68/103.
- 38 Entschliessung zu den Sprachen und Kulturen der regionalen und ethnischen Minderheiten in der europäischen Gemeinschaft, 1987. *Amtsblatt der EG*. Nr. C 318/160.
- 39 *Entwurf eines Berichts über eine Charta der Volksgruppenrechte in den Staaten der Europäischen Gemeinschaft*. Teil A und B. 1988. Graf Stauffenberg (PE 121. 212) Kéziratban.
- 40 Ted Robert Gurr J. R. Scarritt: Minorities Rights at Risk: A Global Survey, in: *Human Rights Quarterly* 11, 1989, 375-405.
- 41 A bécsi utótálatkozó (1986. nov. 4. - 1989. jan. 17.) záródokumentuma például így fogalmaz: „They (az aláíró államok - Sz. S. E.) will ensure that the status of persons belonging to national minorities or regional cultures on their territories is equal to that of other citizens with regard to human contacts under Final Act and the other afore mentioned CSCE documents and that these persons can establish and maintain such contacts through travel and other means of communication, including contacts with citizens of other States with whom they share a common national origin or cultural heritage.”- Human Contacts par. 31., in: *International Legal Materials*, vol. XXVIII, Nr. 2., 1989.

ERZSÉBET SÁNDOR SZALAYNÉ

INTERNATIONAL ORGANISATIONS AND MINORITY PROTECTION AFTER 1945

Despite the fact that international law has been attempting to regulate the protection of minorities since the beginning of the 20th century, not even a century seems enough to settle this delicate issue closely connected to politics in a satisfactory way. The first attempt was made between the two world wars and, like first efforts in general, did not lead to full and unequivocal success. In the „human rights euphoria” immediately subsequent to the second world war, the international regulation of minority issues was thrust into the background. From the seventies on, however, the position of minorities, the theory of their potential protection and other relating questions to be cleared came to the fore due to the consolidation of human rights theories and international treaties. The theories and the potential pragmatic solutions became centered around the following points:

- general principles of international law playing role in the relations between the state and its minorities;
- minorities or ethnic groups as a definitional dilemma;
- systemizing human rights and minority rights, in other words making clear their individual or collective nature;
- the effectiveness of international minority protection; i.e. determining whether it should be universal and/or regional.

The task of codification is vested in the universal and regional international organisations. Thus the steps taken in this direction by the UN, the Council of Europe and the European Community and the work of the Helsinki Process focus on minority protection, realizing that the regulation of minority questions in a classical sense can be most effectively achieved at European level.

BÍRÓ GÁSPÁR

A nemzetközi kisebbségvédelem legújabb fejleményei*

A jugoszláviai válság kellett ahhoz, hogy az államokon belüli konfliktusokat kezelő diplomácia lehetőségeinek határai megmutatkozzanak. A kétpólusú világ viszonylag áttekinthető és konszolidált viszonyai között a politikai és gazdasági nyomás - hiszen lényegében ebben állt ez a tevékenység - képes volt akár látványos eredményeket is produkálni. Preventív diplomáciára kevés esetben volt szükség és alkalom. Ahhoz, hogy a konfliktusmegelőző, preventív diplomáciai tevékenység sikeres legyen, egyrészt nagyhatalmi konszenzus szükséges a béke megteremtésére vagy fenntartására vonatkozóan, másrészt a fegyveres konfliktusok megszüntetésére.

Ez utóbbi feltétel a régióban sok esetben nincs meg, s ez a preventív diplomácia hatékonyságát egyelőre megkérdőjelezi. Láttuk, hogy e tevékenység eszközei - mint például az EBEÉ Nemzeti Kisebbségek Főbiztosának intézménye - milyen kilátástalan helyzetbe kerülhetnek, ha nem egyszerre teljesül mindkét feltétel. Egy 1992 júniusában a Biztonsági Tanács számára készült főtítkári jelentés a következőképpen határozza meg a preventív diplomácia fogalmát: „A preventív diplomácia a felek közötti vita megelőzésére, a meglévő viták konfliktussá válásának megakadályozására vagy a konfliktusok kiterjedésének korlátozására irányul.”¹ Amint a jelentésből kiderül, a preventív diplomácia egy többlépcsős békéltető folyamat első fázisa. Amennyiben ez nem sikeres, következik a béketeremtés, majd a békemegőrzés, valamint a béke tartós feltételeinek a megteremtése és az újjáépítés.

A kelet- és közép-európai régió szempontjából a preventív diplomácia, valamint a tartós béke megteremtésének folyamata tarthat számot elsősorban érdeklődésre. Az idézett jelentés a konfliktus utáni helyzetekben elképzelhető béketartósító műveletek között említi az intézmények és az infrastruktúra újjáépítését, a kölcsönös előnyök békés rendszerének megteremtését, a választások ellenőrzését, az emberi jogok védelmének megerősítését, valamint a politikai életben való részvétel formális és informális lehetőségeinek a kiszélesítését. A jelentés e tekintetben tesz még egy rendkívül fontos megállapítást: „Az ENSZ tekintélye ezen a téren ama konszenzuson kell, hogy alapuljon, amely szerint a belső társadalmi béke követelménye ugyanolyan fontos, mint a globális politikai béke biztosítására irányuló stratégiák. Nyilvánvaló kapcsolat létezik a demokratikus gyakorlat - például a jogállamiság és a döntéshozatal nyilvánossága - s a béke, valamint egy új és stabil nemzetközi politikai rendben megteremtődő biztonság között. Mind a nemzetközi, mind a nemzeti kereteken belül, vagyis a politikai közösségek szintjén elő kell mozdítani a jó kormányzás kellékeit.”²

A következőkben azokat a legújabb fejleményeket tekintjük át röviden, amelyek ezt a szellemet tükrözik.

1. A Carrington-terv

A Carrington-terv néven ismeretes dokumentum - itt idézett ötödik változata - az Európai Közösségek égisze alatt Hágában tartott Jugoszlávia-értekezlet 1991. novemberi plenáris ülésének napirendjén szerepelt, s a volt jugoszláv tagköztársaságok közötti új kapcsolatok alapelveit fektette le egy többoldalú egyezménytervezet formájában.³ A tervezet tervezet maradt, de tartalmát tekintve az első olyan legitimnek elismert nemzetközi fórumon kidolgozott koncepció, amely a válság nemzeti, etnikai kérdéseire igazi válaszokat próbált megfogalmazni.

Először is a tervezet nem ismeri el az erőszakos határmódosításokat és területszerzéseket, s előírja az európai szerepvállalást ott, „ahol erre megfelelő mód van”. Másodszor, s ez

talán a legfontosabb, a dokumentum elismeri a „nemzeti vagy etnikai csoportokhoz tartozó személyek” azon jogát, hogy védelemben részesüljenek minden olyan fenyegetéssel szemben, amely veszélyezteti őket létezésükben.⁴ Mielőtt azonban bárki ezt fegyveres felkelésre vagy ellenállásra való burkolt felhívásként értelmezné, le kell szögeznünk, hogy e kitétel nélkül a dokumentum által előírányzott intézményes megoldások többségének nem lenne értelme. A közösséget fenyegető veszélyhelyzet indokolja az úgynevezett különleges státusú területek kialakítását (ezek a klasszikus értelemben vett területi autonómiák), s azokon belül például regionális rendőrségek és bíróságok kialakítását, „amelyek felelősek e terület kérdéseirért, s amelyek összetétele tükrözi e területek lakosságának összetételét”.⁵ Lényeges, hogy e területeket, amennyiben például olyan államokkal határosak, amelyeket nem érint az egyezménytervezet, tartósan demilitarizálni kell, s ott nem engedélyezhető semmilyen katonai erő jelenléte, semmilyen gyakorlat, sem a szárazföldön, sem a levegőben.⁶

A köztársaságoknak továbbá „lehetővé kell tenniük az önkormányzati státus alkalmazásának nemzetközi ellenőrzését. E cél érdekében megállapodásokat kell kötniük, amelyek lehetővé teszik egy állandó nemzetközi testületnek e szakasz alkalmazásának ellenőrzését.”⁷ Az olyan, azonos nemzeti vagy etnikai csoporthoz tartozó egyének számára, akik „nagy távolságra élnek egymástól”, például elszigetelt helységekből, a lehetséges mértékben biztosítandó az öngazgatás joga.⁸ Ez a rendelkezés az úgynevezett személyi elvű autonómiák létrehozásának keretét vázolta fel, amelyeknek legfontosabb intézményét a választott szociális és kulturális önkormányzat jelentette volna.

Az egyezmény tervezete részletes előírásokat tartalmaz egy állandó nemzetközi döntőbíróóság felállításáról, amely a köztársaságok közötti -a konvenció értelmezéséből fakadó -vitákban dönt a nemzetközi jog alapján. Az 1992-es londoni Jugoszlávia-konferencia határozatainak tartalmára a Carrington-terv döntő befolyással volt. Erre később, a megfelelő helyen visszatérünk.

2. Az ENSZ Diszkriminációellenes és Kisebbségvédelmi Albizottságának 44. ülészaka. Genf -1992. augusztus 3-28.

Az ENSZ Emberi Jogok Bizottságának Diszkriminációellenes és Kisebbségvédelmi Albizottsága 1992. évi ülészakai két, az emberi és kisebbségi jogokat alapvetően érintő témát tűzött napirendjére. Az egyik az úgynevezett bennszülött népek jogaival és helyzetével, a másik azzal a jelentéssel foglalkozott, amely a lehetséges békés és konstruktív megoldásokat hivatott feltérképezni a nemzeti vagy etnikai, vallási és nyelvi kisebbségeket érintő kérdésekben.

2.1. A bennszülött népek jogairól szóló nyilatkozat tervezete

A bennszülött népek jogaival és helyzetével évtizedek óta intenzíven foglalkoznak a különböző nemzetközi fórumok. Közel háromszázmillió emberről van szó, s az érintett népcsoportok többségükben visszakövetelik őseik földjét. Ezek az igények a jelenleg különböző államok fennhatósága alatt lévő szárazföldi területek körülbelül egynegyedére vonatkoznak. Az Albizottság először 1970-ben határozta el egy átfogó tanulmány összeállítását a bennszülött törzsek elleni diszkrimináció tárgyában.⁹ Az ECOSOC 1971-ben hagyja jóvá a tervet, s az Albizottság az 1971. augusztus 18-i ülésén bízta meg José R. Martínez Cobót *A bennszülött lakosság megkülönböztetésének kérdésével foglalkozó teljes és részletes tanulmány* című jelentés elkészítésével.¹⁰ A jelentés végleges változata - Összegzés, javaslatok és ajánlások címmel -1983-ban látott napvilágot.¹¹ A Nemzetközi Munkaügyi Szervezet (ILO) második egyezményét a bennszülött és törzsi népek helyzetéről a független országokban (Convention 169)1989-ben fogadta el. Az első ILO-egyezmény e témában

1957-ben született (Convention 107). Ezeket a tényeket csak azért idéztük, hogy a szemléletváltozás lassúságát illusztráljuk egy olyan kérdést illetően, amikor emberek ezreinek a fizikai megsemmisülése és százezrek kiszolgáltatottsága mindennapos eseményeknek számítanak.

Ma már ott tartunk, hogy a bennszülött népek önrendelkezéshez való jogát alapvetően nem kérdőjelezi meg senki. Már a Cobo Martinez-féle jelentés leszögezte: „Korunk korszerű modelljét jelenti a san-josé-i nyilatkozatban (Az UNESCO és az etnocídium elleni harc című kollokviumon elfogadott szöveg, 1981. december - B. G.) szereplő s az etnikai fejlődés politikájának keretei között meghatározott pluralizmus, öngazgatás, önkormányzat és önrendelkezés, amelyek alkalmasak arra, hogy méltányos keretet biztosítsanak azon bennszülött népeiségek igényeinek és törekvéseinek, amelyek hosszú idő óta ki vannak téve a külső beavatkozásnak és a kényszerítő körülmények legkülönbözőbb formáinak.”¹² Az Albizottság állandó munkabizottsága (*Working Group on Indigenous Populations*) által kidolgozott nyilatkozattervezet a bennszülött népek jogairól így fogalmaz: „A bennszülött népeknek - a nemzetközi joggal összhangban - joguk van az önrendelkezéshez. Ennek következtében szabadon meghatározhatják politikai státusukat és intézményeiket, és szabadon folytathatják gazdasági, társadalmi és kulturális fejlődésüket. Mindezek integráns része az autonómiához és önkormányzathoz való jog.”¹³

A szemléletváltozást itt két mozzanatban ragadhatjuk meg. Az első kategoriális jellegű: megfigyelhetjük, hogy amíg a Cobo Martinez-jelentés még a bennszülött lakosságra (*indigenous populations*) vonatkozik, a nyilatkozattervezet már népekről beszél (*peoples*). Ennek a kategoriális változásnak köszönhetően hivatkozhat a tervezet preambuluma közvetlenül az Emberi Jogok Egyetemes Egyezményeire: „ 14. bevezető paragrafus. Kiemelve, hogy az Emberi Jogok Egyetemes Egyezményei megerősítik minden nép önrendelkezési jogának alapvető fontosságát, amelynek következtében a népek szabadon meghatározhatják politikai státusukat, és szabadon folytathatják gazdasági, társadalmi és kulturális fejlődésüket;

15. bevezető paragrafus. Szem előtt tartva, hogy a jelen nyilatkozat egyetlen rendelkezése sem használható fel egyetlen nép önrendelkezéshez való jogának kétségbevonására sem; Ösztönözve az államokat minden nemzetközi egyezmény betartására és hatékony végrehajtására, amennyiben azok a bennszülött népekre vonatkoznak, s az ezekkel való egyeztetés előmozdítására ...”¹⁴

A második kiemelendő szemléleti változás az imént idézett preambulumból is kiderül: az elmúlt évek fejleményei ez ügyben napirendre tűzik a szuverenitás és az önrendelkezés fogalmainak újragondolását. Így például a tervezet szerint a nyilatkozat elveinek életbeléptetése (*implementation*) az államok és a bennszülött népek közötti konzultáció útján történik. Az Albizottságban és a különböző egyéb kapcsolt rendezvényeken ezt az aspektust szinte kivétel nélkül minden hozzászóló kiemelte. Egyébként véleményünk az, hogy a bennszülött törzsek föld-visszaigénylésének jogi alapja nem az önrendelkezési jog, hanem az a körülmény, hogy e népcsoportokat erőszakkal vagy fondorlatosan fosztották meg tulajdonjogaiktól. Az érintettek különben azzal érvelnek, hogy történelmi folyamatosságban élnek őseikkel, valamint a hódítás és a gyarmatosítás előtti civilizációkkal, s ezt objektív adatokkal lehet bizonyítani, sőt több esetben tekintélyes - főleg szerződésekből álló joganyag áll rendelkezésre, mely e folyamatosságot alátámasztja.¹⁵

Rendkívül fontosnak tartjuk, hogy az Albizottság e kérdésben végül milyen álláspontra helyezkedik, hiszen ez a típusú érvelés - amely lényegét illetően az angolszász hagyománnyal tökéletesen megegyezik - a belső önrendelkezés különböző intézményes formáinak az alátámasztásánál és jogi indokolásánál is érvényes, amennyiben az önrendelkezési törvény korábban ellenőrizhetően és tárgyyszerűen létezett szabadságok visszaállítására vonatkozó igények formájában jelentkeznek. A különböző autonómiaformák végső soron a

közszabadságok megannyi érvényesítési formái. Különbözik mind a Munkacsoport, mind az Albizottság számos állásfoglalásban felhívták a figyelmet a bennszülött népek önkormányzati hagyományainak (self-rule) a fontosságára, amit célszerű figyelembe venni az egyes államoknak politikájuk kialakításánál a belső önrendelkezési jog gyakorlását illetően.¹⁶

2.2. Az Eide jelentés

Az Albizottság 1989/44. számú határozatában felkérte egyik tagját, Asbjörn Eidét, hogy készítse jelentést a kisebbségi kérdés békés és előremutató különböző megoldási tapasztalatairól az olyan államok esetében, amelyekben ilyen csoportok és közösségek élnek. A Special Rapporteur az Albizottság 44. ülésén betervezte második előkészítő jelentését (az első 1991-ben vitatta meg a testület), amelynek címe: *A kisebbségi kérdés békés és építő rendezését előmozdító megoldási lehetőségek*.¹⁷ Amint a címből is kitűnik, a Special Rapporteur feladata nem a kisebbségi jogok konkrét helyzetének vagy e jogok elméleti és biztosításuk gyakorlati összefüggéseinek vizsgálata (ilyen tárgyú a már idézett Capotorti-jelentés). A tárgykörből adódóan azonban a szerző nem kerülheti meg teljesen ezeket a kérdéseket, s kénytelen általános érvényű megállapításokat is tenni a tényszerű leírás mellett.

A különböző nehézségek és megoldatlan problémák felvázolása után, mint a definíció és az osztályozás, a szerző egy általános analitikai keretet javasol, amelyen belül értékelhetők az eltérő modellek és szituációk. A nondiszkriminatív kitételek érvényességét a szerző lényegében a jogegyenlőség biztosításának összefüggésében elemzi, s csak azon ügyek esetében fogadja el, amelyek közösek, vagyis amelyekben a kisebbség legalább annyira érdekelt, mint a többség. „A közös területnek elég átfogónak kell lennie ahhoz, hogy biztosítsa az ország összes lakosa számára az együttműködési lehetőséget az emberi jogok egyenlő élvezete lehetőségének megteremtésében.”¹⁸ Ez kiterjedhet akár a pozitív diszkrimináció eseteire is, amennyiben a pozitív rendelkezések átmeneti jelleggel bírnak, és múltbéli megkülönböztetések jóvátételére irányulnak.

A politikai életben való egyenlő részvétel elvének érvényesítése azonban problematikusabb annál, semhogy pusztán a nondiszkriminatív rendelkezések által megvalósítható lenne. Ezzel a szerző kénytelen szembenézni. A létező és működő modellek közül röviden vázolja az úgynevezett konszociális demokrácia (consociational democracy) modelljét, amely lényegében a végrehajtó hatalomból való részesedést jelenti: A konszociális demokrácia a végrehajtó hatalom megosztásának elvére és minden csoport bizonyos mértékű öngazgatására épül, akár keverten, akár elkülönülten élnek együtt.”¹⁹ Az EBEE 1991-es genfi szakértői értekezletének tanulságait is figyelembe véve, a jelentés leszögezi, hogy e modell csak akkor működőképes, ha több feltétel teljesül. A legfontosabb ezek közül a három, de nem több mint öt csoport közös államban való együttléte, olyan csoportoké, amelyek lélekszáma nagyjából megegyezik, vagyis nincs egy domináns, államalkotó többség (például Belgium esete). Ez a modell működőképes lehet olyan esetekben is, amikor a kisebbségek területileg szétszórtnak élnek. Ami a kisebbségi kérdés területi alapon való megoldását illeti, az optimális megoldás itt a helyi önkormányzatok rendszerének a tökéletesítése - természetesen összefüggő tömbökben élő lakosság esetén. A jelentés Spanyolországot, Svájcot, Belgiumot és Indiát említi mint pozitív példákat.

A legkényesebb kérdés a Special Rapporteur számára az önrendelkezés kérdése. Noha megjegyzi, hogy az önrendelkezés igénye általában azokban az esetekben merül fel a kisebbségben élők részéről, ha az állam mereven elzárkózik az etnikai és társadalmi pluralizmus biztosításától, számára az önrendelkezés továbbra is elsősorban és mindenekelőtt szecessziót jelent. De mivel a korábbiakban utalás történt olyan működő modellekre, amelyek - ha a jelentés nem is utal rá közvetlenül lényegében a kisebbségben élők belső

önrendelkezését biztosították, a Special Rapporteur kénytelen megjegyezni tanulmánya befejezéseként a következőket: „A kisebbségeket érintő politikai és alkotmányos keret átrendezésére irányuló békés tárgyalások nem kell, hogy feltétlenül szecesszióhoz vezessenek. Az ilyen típusú változtatások elvezethetnek számos, a kisebbségekre vonatkozó biztosíték megalkotásához, amelyek megfelelnek a nyilatkozattervezet 4. szakaszában leszögezett elveknek. A lényeg az, hogy a folyamat a különböző csoportok, valamint a többség és kisebbségek közötti bizalom megteremtésének irányában haladjon, természetesen az állam területén élő minden lakos emberi jogainak mindenekelőtti biztosítása követelményének megfelelően.”²⁰

Az Eide-jelentés legfigyelemreméltóbb mozzanata a kisebbségi kérdés politikai dimenzióinak a „felfedezése”. Itt nyilván nem a kisebbségekkel szembeni állampolitika sokféleségének a feldolgozására gondolunk elsősorban - noha ez is fontos része a tanulmánynak -, hanem a kisebbségek lehetséges politikai magatartásának a feltérképezésére, és egyáltalán az autonóm politikai szubjektumként való figyelembevételére. Talán a szerző szándékán kívül, a tanulmány e vonatkozásban kétségtelenül államcentrikus szemléletű. A jelentésben szereplő sorozatos utalások a kisebbségi törekvések lehetséges romboló hatásaira, anélkül hogy a szerző konkrét megszorításokkal élne - például a terrorizmus elfogadhatatlansága, bármilyen legitim kisebbségi érdekre hivatkozva is - ideológiai retorikája által, csak növelik a bizonytalanságot. Egy olyan helyzetben, amikor nem túlzás kijelenteni, a nemzeti vagy etnikai alapokon történő elnyomás univerzális jelenséggé vált, a türelemre való felhívás nem vagy nem elsősorban a kisebbségekre kell, hogy vonatkozzék.

Remélhetőleg a jelentés végső változata, amely 1993-ra várható, tisztázza ezeket a hiányosságokat.

3. Az ENSZ Emberi Jogok Bizottságának a volt Jugoszláviával foglalkozó különleges ülése. Genf - augusztus 13-14.

A Bizottság első, precedens értékű különleges ülését (az ECOSOC 1990/48. számú, 1990. május 25-i határozata értelmében) az Egyesült Államok egy 43 bizottsági tagállam által támogatott határozattervezet megvitatását javasolta. A javaslatot kétnapos vita után, kisebb módosításokkal, a Bizottság elfogadta. Ez az első olyan nemzetközi dokumentum, amely kemény szavakkal ítéli el az úgynevezett „etnikai tisztogatás” (ethnic cleansing) gyakorlatát, ugyanakkor „minden érintett fél figyelmét felhívja, hogy köteles eleget tenni a nemzetközi humanitárius jog által előírt kötelezettségeknek, különösen a hadifoglyokkal való bánásmódról szóló harmadik és a polgári személyek védelméről szóló negyedik genfi egyezmény (1949. augusztus 12.), valamint az ide vonatkozó kiegészítő jegyzőkönyvek rendelkezéseinek. Azok a személyek - szögezi le a továbbiakban a határozat -, akik megszegik a genfi egyezményeket és a kiegészítő jegyzőkönyveket, vagy elrendelik ilyen cselekedetek végrehajtását, egyénileg felelősségre vonhatók.”²¹

Az ülésen több állam képviselője felszólalásában sürgette nemzetközi háborús törvényszékek felállítását, s a határozat erre vonatkozó része nem tesz egyebet, mint megelőlegezi, megalapozza az erre vonatkozó, később kidolgozandó biztonsági tanácsi döntést. A szöveg ugyanis egy külön pontban, a tizenegyedikben kitér arra, hogy „az államok felelősséggel tartoznak a szolgálatukban álló személyek által egy másik állam területén elkövetett emberi jogsértésekért”, amit nem lehet másként értékelni, csak mint utalást a politikusok és a kormányzatok politikai és nemzetközi jogi felelősségére a háborús bűnök elkövetésének elrendeléséért, támogatásáért vagy eltűréséért.

A határozat megfogalmazásából véleményünk szerint egyértelműen arra lehet következtetni, hogy az etnikai tisztogatás is háborús bűnnek minősül e szövegek környezetében, hiszen a preambulum leszögezi: „A bizottság kifejezi rendkívüli megdöbbenését a volt

Jugoszlávia, és különösen a Bosznia-Hercegovina területén végrehajtott etnikai tisztogatás elveit és gyakorlatát illetően, mely utóbbinak közvetlen velejárói a deportálások és az erőszakos tömeges áttelepítések vagy egyének kitelepítése lakóhelyeikről emberi jogaik nyilvánvaló megsértésével, amelynek célja a nemzeti, etnikai vagy vallási csoportok áttelepítése vagy tönkrétéle.”

Az elfogadott határozat üdvözli az EBEÉ törekvéseit a volt Jugoszlávia területén elkövetett emberi jogsértések kivizsgálását illetően, valamint az Iszlám Konferencia Szervezete által tanúsított különleges érdeklődést. A Bizottság e tények kihangsúlyozásával meg kívánta erősíteni az ügyben kibontakozó interregionális együttműködést, ugyanakkor úgy döntött, a kérdést nem veszi le a napirendről. A Bizottság elnöke az ülést követően, a határozat rendelkezési részének megfelelően kinevezte különleges jelentéstevőjét Tadeusz Mazowiecki volt lengyel miniszterelnök személyében.

Kiemelendő, hogy a Bizottság egyórás ügyrendi vita után úgy döntött, hogy nem változtatja meg az eredetileg kihirdetett napirendet. Ez olyan precedens, amely a jövőt illetően lényegesen hatékonyabbá teheti az ilyen típusú üléseket. Politikai téren fontos fejlemény, hogy a vitát követően egy eladdig példa nélküli konszenzus született a tagállamok között a határozat elfogadását és az agresszor megnevezését és elítélését illetően. Ez a konszenzus a különleges ülés legfőbb hozadékának tekinthető: az egyetértésnek tulajdoníthatóan a két héttel későbbi londoni konferencián már konkrét döntések születtek, amelyek jelenleg is meghatározzák a konfliktussal szembeni magatartást:

4. A volt Jugoszláv Szocialista Szövetségi Köztársaságról tartott londoni konferencia. 1992. augusztus 26-28.

A londoni Jugoszlávia-konferencia jelentős állomás egy új, multipoláris világ konszenzusos alapon kialakuló konfliktusmegoldó - a globális és regionális szintek együttműködését megvalósító - intézményrendszerének kialakulása felé vezető úton. Az, hogy itt egy intézményesülési folyamatról van szó, egyértelműen jelzi a konferencia határozatának (Action Programme) bevezetője: „A volt Jugoszláviával foglalkozó nemzetközi konferencia addig tart, míg a problémákra nem születik végleges megoldás.” A konferencia folytonosságát hat munkacsoport biztosítja: 1. Bosznia-Hercegovina-csoport, 2. A humanitárius segélyek munkacsoportja, 3. A nemzetiségek és kisebbségek (nationalities and minorities) munkacsoportja - ezen belül egy különleges bizottság foglalkozik Kosovo volt autonóm tartománnyal, 4. Az államutódlási kérdések munkacsoportja, 5. A gazdasági és 6. A bizalom- és biztonságerősítő, valamint ellenőrzési feladatokkal foglalkozó munkacsoport. Utalás történik egy döntőbizottság létrejöttére is az anyagokban (Arbitration Commission), de ennek struktúrája, hatásköre egyelőre tisztázatlan.

A konferencia legfőbb szerve az Irányító Bizottság (Steering Committee), amelynek összetétele a legszélesebb konszenzus megteremtésének politikai igényét tükrözi: három tag az Európai Közösségek képviselőjében, három tag az EBEÉ képviselőjében, a Biztonsági Tanács öt állandó tagjának képviselői, az Iszlám Konferencia Szervezetének képviselője, egy a szomszédos államokat rotáció alapján képviselő tag, valamint Lord Carrington, az Európai Közösségek Jugoszlávia-konferenciájának elnöke. A Bizottságot két társelnök vezeti, egy az ENSZ főtitkárának, egy pedig az Európai Közösségek Elnökségének képviselőjében.

A konferencia alapelveiről szóló nyilatkozat felsorolja azokat a nemzetközi dokumentumokat, amelyek alapján a jövőbeli rendezés elképzelhető - röviden elemeztük ezeket a tanulmány első részében. Ami azonban a legfontosabb, a nyilatkozat konkrét utalást tesz az alkotmányjogi kérdések rendezési módjára is, ami a kisebbségekhez és nemzeti közösségekhez tartozó személyek jogait illeti: „az etnikai és nemzeti közösségekhez és kisebbségekhez tartozó személyek emberi jogait és alapvető szabadságjogait szavatoló

alkotmányos biztosítékok végrehajtása, a tolerancia és az önrendelkezéshez való jog előmozdítása az EBEÉ keretében elfogadott elvek és az EK Jugoszlávia-konferencián vállalt kötelezettségek értelmében (kell, hogy történjen).”

Az, hogy itt nemcsak egyéni, hanem csoportjogokról is szó van, egyértelműen kiderül a Bosznia-Hercegovinára, valamint a Szerbiára és Montenegróra vonatkozó nyilatkozatokból. Az elsőkben a résztvevők leszögezik: „Boszniát és Hercegovinát illetően a politikai megoldásnak a következőket kell tartalmaznia: f) minden bosznia-hercegovinai lakos jogait védő demokratikus és jogi struktúrák kiépítése, beleértve a nemzeti közösségeket és kisebbségeket is.” A nyilatkozat második része ebben a tekintetben így fogalmaz: „(Szerbia és Montenegro) kötelesek visszaállítani Kosovo és a Vajdaság lakosainak polgári és alkotmányos jogait, és kötelesek továbbá szavatolni a Szandzsák lakosságának polgári jogait; (...) - kötelesek szavatolni az etnikai és nemzeti közösségek és kisebbségek jogait (határaiton belül) az ENSZ Alapokmány, az EBEÉ határozatai, valamint az EK Jugoszlávia-konferencia egyezménytervezete (a Carrington-terv - B. G.) határozatai értelmében.”

A konferencia határozatai leszögezik, hogy a résztvevők nem ismernek el semmilyen erőszak útján szerzett előnyt vagy ilyen módon létrehozott kész helyzetet vagy az ezekből fakadó jogi következményeket, mint ahogyan elfogadhatatlannak tartják az erőszakos kitelepítéseket, törvénytelen fogva tartásokat, valamint a lakosság etnikai összetételének megváltoztatására irányuló törekvéseket. A résztvevők eleve semmisnek tekintenek minden erőszakos területszerzést vagy határmódosítást. Az államutódlási kérdések rendezése - nemkülönben az alkotmányjogi kérdéseké, csakis békés úton történhet, vagyis konszenzus vagy döntőbíráskodás által. A genfi egyezményeket megsértők - az Emberi Jogok Bizottsága idézett határozatának megfelelően - egyénileg felelnek tetteikért.

Két fontos dolgot szükséges itt leszögezni. Egyrészt a konferencia kifejezetten előnyben részesíti a volt Jugoszláv tagköztársaságokban kialakult helyzettől foglalkozó korábbi fórumok és intézmények tevékenységével való szerves folyamatosság megőrzését. Ugyanakkor törekszik legtágabban megvonni az érdekeltek körét, s bevonni őket tevékenyen a rendezésbe.

Másrészt, ami a kisebbségi kérdést illeti, figyelmet érdemel a fogalomhasználatban beállt változás: a szövegekben következetesen az „etnikai és nemzeti közösségek és kisebbségek” kifejezések fordulnak elő. Semmi kétséget nem hagynak véleményünk szerint a dokumentumok azzal kapcsolatban, hogy ezek emberi jogai egyenlőek, s e jogok mindenekelőtt alkotmányos rendezés és szabályozás tárgyát kell, hogy képezzék.

5. Mi várható?

A tapasztalat azt mutatja, nem kevés idő kell ahhoz, hogy a különböző nemzetközi fórumok által elfogadott elvek, standardok vagy konkrét rendezési tervek valóra váljanak. Azonban önmagában véve biztató az a tény, hogy több hónapig tartó bizonytalankodás után, például a volt Jugoszlávia ügyében a nemzetközi politika ma már valóban a lényeges kérdésekkel foglalkozik. Nemkülönben a kisebbségben élő nemzeti vagy etnikai, vallási és nyelvi közösségek és csoportok helyzetének és jogainak újragondolása az utóbbi két-három évben gyorsult fel, miután 1945 után a kérdést nemzetközi szinten gyakorlatilag leírták.

Majdnem tizennégy évig vajúdott az ENSZ-ben a kisebbségekhez tartozó személyek jogairól szóló nyilatkozattervezet ügye - a történelem fintora, Jugoszlávia volt 1978-ban a kezdeményező. 1991 decemberében az Emberi Jogok Bizottsága által kiküldött munkacsoport tíz munkanapra elosztva 60 órát kapott a tervezet tető alá hozására majdnem annyit, mint a megelőző években összesen. Az összes résztvevő érezte, hogy ez alkalommal mindenképpen haladást kell elérni: 1991. december 12-én a munkacsoport plenáris ülésén elfogadta a tervezet végleges szövegét. Az európai intézményekben is felgyorsult a munka,

amint arra már utaltunk az előzőekben. A volt Jugoszlávia ügyében pedig ma már szinte naponta vannak új fejlemények. Amikor tehát úgy tesszük fel a kérdést, hogy mi várható, ezt nyilván közép- és hosszú távra vonatkoztatjuk.

5.1. Globális és regionális szintű együttműködés a nemzetközi intézmények és a különböző államok között

Itt most nem államok nemzetközi szervezeteken belüli együttműködését tartjuk szem előtt, hanem az egyes államok és meghatározott nemzetközi intézmények közötti eseti vagy meghatározott időre szóló kooperációját emberi jogi, valamint a kisebbségben élő nemzeti vagy etnikai, vallási és nyelvi közösségek és csoportok helyzetét és jogait illető kérdésekben. Közép- és Kelet-Európa számos országában erősen tartja magát az a vélemény, hogy az ilyen típusú ügyek az illető állam kizárólagos belügyét képezik, így tehát sem egyes kormányok, sem nemzetközi szervezetek nem illetékesek a konkrét ügyekben állást foglalni. Mint már utaltunk rá, ez a felfogás a legkeményebb akadálya a kétoldalú államközi együttműködésnek az egymás területén élő nemzeti kisebbségekkel kapcsolatban. Ha az általános emberi jogi normák tekintetében ez a merevség 1989 után valamelyest engedett, a kisebbségek alkotmányos helyzetének a firtatása vagy e közösségek és csoportok jogainak kodifikációjára - pontosabban ennek a hiányára - való legcsekélyebb utalás is hisztérikus reakciót vált ki a legtöbb esetben.

A jeget ez utóbbi tekintetben megtörni látszanak az európai intézményekben megfigyelhető folyamatok. Gondolunk egyrészt a Nemzeti Kisebbségek Főbiztosának intézményére, amely a „kemény” helyzetekkel szembesül, másrészt az Európa Tanács rendszerében alakuló állandó jellegű testületekre, amelyek a különböző államokban lévő körülményeket hivatottak értékelni. Így, példának okáért a Regionális vagy Kisebbségi Nyelvek Európai Chartájában előírányzott állandó szakértői testület egyik letéteményese lehet az állandósult és naprakész információs háttérnek, de nem kevésbé a politikai jellegű döntéselőkészítésnek is. Az érintett államok kénytelenek lesznek együttműködni ezekkel az intézményekkel, ha nem kívánnak elszigetelődni. Ezzel kapcsolatban a nemzetközi fórumok félreérthetetlen és következetes magatartást kell, hogy tanúsítsanak.

Törekedni kell hosszú távon arra, hogy minden ellenkezés ellenére, az érintett államok közösen jussanak politikai megegyezésre az egymás területén élő kisebbségek ügyében. Természetesen a mechanikusan alkalmazott reciprocitási elv itt elfogadhatatlan, hiszen a legtöbb esetben élesen eltérő élethelyzetekről és lehetőségekről van szó. Azon elveknek kell, hogy azonosak legyenek, amelyek az egyéni szabadsághoz, az egyéni és közösségi identitáshoz, valamint a demokráciához és a közösség közösségként való fennmaradását lényegesen befolyásoló kérdésekben való önálló döntéshez való jogokat fektetik le. Ezen elvek gyakorlati alkalmazását elsősorban az érintett kisebbségek törekvései, valamint az államok rendelkezésére álló eszközök és lehetőségek határolják be. A kisebbségi törekvések legitimitásának megítéléséhez egyre több nemzetközi standard áll rendelkezésre. Ez utóbbiak értelmezését, valamint a fenti rendező elvek következetes alkalmazásának módját biztosíthatják pártatlan nemzetközi fórumok a kétoldalú vitákban. A londoni konferencia filozófiája ebbe az irányba mutat, hiszen mint láttuk, többek között az általános alapelveket tartalmazó részt követte két részletesebb és a konkrét helyzetekre alkalmazott nyilatkozat Bosznia-Hercegovináról, valamint Szerbiáról és Montenegróról. A munkacsoportok feladata, hogy a további gyakorlati feladatokra részletes válaszokat fogalmazzanak meg. Ugyancsak ez volt a filozófiája a hágai EK-konferencián kidolgozott Carrington-terv különböző változatainak.

Lényeges, hogy az ENSZ képviseltesse magát az olyan regionális vagy kétoldalú rendezéseken is, amelyek nem vetik föl közvetlenül a Biztonsági Tanács szerepvállalásának

szükségességét. Célszerű lenne továbbá, ha ez a képviselő nemcsak főtitkári szinten valósulna meg, hanem az emberi és kisebbségi jogok esetében az ECOSOC és annak szervei, valamint az Emberi Jogi Központ is részt vennének mind a politikai, mind pedig a szakértői egyeztetéseken. Az ENSZ-nek és szervezeteinek vitathatatlan legitimitása és pártatlansága sokban mozdíthatja elő a békés kibontakozást.

5.2. A nemzetközi jogi dokumentumok összehangolása

Természetesen nem egy kódexszerű összefoglaló szabályozás kimunkálására gondolunk ebben az esetben, hanem a létező univerzális és regionális instrumentumok fogalmi készletének az egységes értelmezésére. Illetve az ilyen értelmezési folyamat elmélyítésére, hiszen nem biztos, hogy minden részletkérdésben kialakítható a minimális közös nevező. Az Eide-jelentés véleményünk szerint fontos fejlemény e tekintetben, s jó lenne, ha az albizottság e munkát folyamatossá tenné, karöltve a hasonló szerepet betöltő regionális intézményekkel. Mivel a kisebbségben élő nemzeti vagy etnikai, vallási és nyelvi közösségek és csoportok legalább olyan bizonytalan összetételűek, mint a népek vagy a nemzetek közösségei, égető szükség mutatkozik olyan objektív kritériumok felvételére a különböző szinten történő szabályozásba és standard-alkotásba, amelyek nem érintik a szabad identitásválasztás jogát.

Mivel az egyéni szabadságot tartjuk az alapvető értéknek ebben az esetben is, nem szabad olyan helyzeteket teremteni, sem közvetlen, sem közvetett módon, amelyek az egyént a közösséghez való tartozás kényszere elé állítják, amellyel szemben csak a politikai, jogi hátrányok vagy a morális megsemmisülés alternatívái léteznek. Az egyén szabad akaratán múlik, hogy mely közösséget választja, vagy egyáltalán igényt tart-e a valahova való tartozásra. A csoportssolidaritás belső normáit - amelyek elfogadása a választás következménye - nem lehet sem politikai, sem jogi döntések vagy szabályozás tárgyává tenni az egyéni szabadság súlyos megsértése nélkül.

A szabályozás és a standard-alkotás és -értelmezés objektívalási folyamatában hosszú távon rendkívül értékes lehet a Regionális vagy Kisebbségi Nyelvek Európai Chartájának eljárása, amely - mint láttuk - a hagyományosan beszélt nyelv kategóriáját állítja a szabályozás középpontjába. A módszer alkalmasnak látszik az ENSZ Nyilatkozat nyelvhasználatra, valamint oktatásra vonatkozó szövegrészeinek az értelmezésénél is. Ugyanakkor az EBEÉ-dokumentumok „a kisebbségekhez tartozó személyek legitim érdekei az emberi jogok területén” sokak számára rejtélyes kitételének értelmezése és esetleges alkalmazása esetében hasznosnak bizonyulhatnak az ENSZ Nyilatkozatnak a politikai döntésekben való részvételre, az identitásra, valamint a saját egyesületek fenntartására és működtetésére vonatkozó tételei.

A kisebbségben élő nemzeti vagy etnikai, vallási és nyelvi közösségek politikai magatartásának megítélésében is csak egy átfogó, szintetikus értelmezési kísérlet hozhat világosságot. A „b a szeparatista, az aki szeparatista politikát hirdet vagy folytat, vagy az, akire azt mondják?” egészen primitív kérdéstől, el a csoportautonómia bonyolult közjogi-intézményi keretének megállapításáig számtalan nyitott kérdés létezik, amelyek megoldatlansága nem segíti elő a politikai stabilitást. Az Eide-jelentés tanulmányozása folyamán is minduntalan az az érzése támad az olvasónak, hogy egy megválaszolt kérdés azonnal tíz újabbat von maga után.

A dolog azonban mégsem teljesen reménytelen, ha figyelembe vesszük azt az értékes anyagot és tapasztalatokat, amelyek egyrészt az ENSZ előbbiekben elemzett szervezeteiben és szerveiben felgyűltek az évtizedek folyamán, s amelyeket az európai intézmények működése során s létező instrumentumok értelmezésénél is jobban ki lehetne használni. Ha csak az ENSZ égisze alatt az elmúlt három évtizedben a bennszülött népekre vonatkozó

hatalmas elméleti anyagot és esettanulmányt, leírást vagy konkrét jogsértések nyomán keletkezett folyamodvány-gyűjteményt vesszük figyelembe, kiderül, hogy egy sor elméleti és módszertani kérdésre már elvi válaszok születtek. Természetesen nem lehet a kisebbségben élő nemzeti vagy etnikai, vallási vagy nyelvi közösségek és csoportok ügyét minden további nélkül analógnak tekinteni a bennszülött népek helyzetével és problémáival, de ki tagadhatná, hogy némely területen mutatkoznak rokon gondok. Itt csak az önmeghatározás és az azonosulás kérdésére utalnánk, mint alapvető problémára: bennszülött néphez vagy törzshöz tartozónak az számít, aki ilyennek tartja magát, és akit az illető közösség is elfogad. A normatív definíció, amint már a Cobo Martinez-jelentés is leszögezi, könnyen nem kívánt eredményekhez vezet: „Ki kell mondani ebben a tekintetben, hogy a meghatározás kérdését magukra a bennszülött közösségekre kell hagyni. Az alapvető tétel az, hogy a bennszülött közösségeket saját szempontjaik és a más csoportok viszonylatában önmagukról kialakított felfogásuk és megközelítésük alapján kell elismerni; nem lehet arra törekedni, hogy a kívülállók szemlélete, vagy idegen társadalmak vagy a többség értékei szerint határozzuk meg őket.”²²

Ezek a megállapítások minden további nélkül alkalmazhatók a kisebbségben élő nemzeti vagy etnikai, vallási és nyelvi közösségekre is, de ez a módszer egyelőre még nem nyert általános polgárjogot. A példák szaporíthatók, s végső soron szintén a nemzetközi standardok harmonizálásának szükségességét támasztják alá. A Közép- és Kelet-Európában rendezett, Nyugatról szponzorált szemináriumok és konferenciák különösen sokat tehetnének ebben a kérdésben.

5.3. A nemzeti közösségeket és etnikai csoportokat érintő politikai és alkotmányos rendszerek kialakítása, nemzetközi biztosítéki és ellenőrzése

Ezzel visszaérkeztünk a tanulmány elején felvetett kérdéshez: lehetséges-e a nemzeti és a kisebbségi kérdés megoldása az emberi jogok konceptuális keretében, illetve a kisebbségvédelem és a kisebbségi jogok biztosítása az alkotmányos-politikai intézményrendszer által? Az Eidejelentés leíró része meggyőzően bizonyítja, hogy lehetséges, s amint a Carrington-terv, valamint a londoni konferencia határozatai mutatják, szükséges is az ilyen fogalmi hozzáállás, illetve intézményes keret a kérdés nyugvópontra kerüléséhez, de legalábbis a politikai tárgyalások célirányossá tételéhez. A kérdés mindenekelőtt politikai: minden érdekelt felet, ha másként nem, politikai nyomással arra kell kényszeríteni, lássa be, a nemzeti és kisebbségi kérdés csakis tárgyalásos úton oldható meg. Ebben a nemzetközi közösség felelőssége óriási, és szerepe pótolhatatlan. Amint az Emberi Jogok Bizottságának különleges ülészakán elfogadott határozat leszögezi, az etnikai tisztogatás bármely formája, a területek etnikai összetételének mesterséges megváltoztatása, s egyáltalán bármilyen erőszakos vagy egyoldalú lépés elfogadhatatlan e területen. Ezeket az elveket megtaláljuk a londoni konferencia határozataiban is. Az EBEÉ Nemzeti Kisebbségek Főbiztosának, valamint az ENSZ és az Európa Tanács, valamint az EBEÉ által kiküldött különleges jelentéstevőknek lesz a feladatuk annak a megállapítása, hogy adott esetben például a rendszeres sajtókampány egy kisebbség tagjainak megfélemlítése céljából mennyiben sorolható a fent felsorolt erőszakos eszközök közé.

Politikai kérdés továbbá a kisebbségben élő nemzeti vagy etnikai, vallási és nyelvi közösségek és csoportok törekvéseinek nemzetközi szinten való elfogadása, illetve ezek megalapozottságának és legitimitásának megítélése. Amint az előbbiekben már utaltunk rá, ebben az esetben olyan létező univerzális kategóriákat és elveket kell alkalmazni, amelyek csakis az emberi jogok és alapvető szabadságok fogalomkörében és filozófiájában találhatók meg. Ilyen kategóriák az önrendelkezés és az identitáshoz való jog, és ilyen filozófiák azok a szabadságfilozófiák, amelyek nem a szabadság elvont fogalmát keresik, hanem a konkrét,

tárgyszerűen megragadható egyéni szabadságot állítják előtérbe. Ez utóbbiból vezethető le a közösség vagy a csoport szabadsága.

Rendkívüli súllyal esik a latba a politikai demokráciáról való nézetek összevetése és tisztázása. Egyszerű és lineárisan érvényesített többségi elven alapuló berendezkedés vagy társadalmi és nemzeti, etnikai, nyelvi és vallási pluralizmus és a hatalom megosztásán és a hatalmi ágak egyensúlyán alapuló demokratikus keret? E kérdés megválaszolása együtt jár az emberi jogok természetének különböző hagyományai között való választással. Politikai-gyakorlati vonatkozás ebben a tekintetben az alkotmány természetéről való felfogás. Ha ezekre az elméleti, de kétségkívül a mai helyzetben éles politikai konzekvenciákkal járó kérdésekre adekvátválaszok születnek, lehetővé válik az első fejezetben jelzett összeférhetlenségek oldása és a kategóriális tisztázás. Ezután lehet rátérni a megegyezés konkrét aspektusaira.

6. A megegyezésről

Ha az előfeltételeket nézzük, azt látjuk, hogy további konszenzus szükséges az állam lényegére nézve. Egy ilyen minimális konszenzus lenne annak a kimondása vagy hallgatólagos elfogadása, hogy az állam közigazgatási és szolgáltató komplexum s mint intézmény, továbbra is a nemzetközi jog alanya.

Egyetértésre kell továbbá jutni az egyéni szabadság és a társadalmi béke határait és tartalmát illetően. (Például Magyarország kisebbségpolitikájának külföldi megítélése a magyarországi kisebbségek hangulata alapján történik Más országokkal szemben Nyugaton más mércét alkalmaznak)

Konszenzust kell kialakítani a csoportszolidaritás, vagyis a több államban élő nemzeti vagy etnikai, vallási és nyelvi közösségek és csoportok összetartozása normáinak tartalmáról.

6.1. A megegyezés formája és tartalma

A megegyezés, mint általában a politikában, két formát ölthet: a) A paktum-mint erősebb (nemzeti többség, államalkotó közösség) és gyengébb (kisebbség/ek/) közötti megegyezés.

Az államalkotó nemzeti többség és kisebbségek) paktumának az a lényege, hogy a többség lemond a nemzeti szuverenitás abszolút értelemben vett doktrínájáról és annak alkalmazásáról, és tudomásul veszi, hogy államát nem állíthatja önrendelkezési jogának kizárólagos - és mások ellenében való - érvényesítésének szolgálatába. Ez érinti a szuverenitás mind külső, mind belső értelmezését. A magasabb nemzetközi integrációk a szuverenitás külső vonatkozásait amúgy is szükségszerűen relativizálják. Nagyon fontos megállapítások olvashatók ebben a tekintetben a már idézett ENSZ-főtitkári jelentésben: „Az abszolút és kizárólagos szuverenitás kora elmúlt; a valóság soha nem igazolta ezt az elméletet. Jelenleg a különböző államok vezetőinek a feladata, hogy ezt megértsék, és megtalálják az egyensúlyt a jó kormányzás igényei és az egyre inkább az egymásra utaltságra épülő világrend feltételei között.”²³

A kisebbség cserében lemond önrendelkezési jogainak oly módon való érvényesítéséről, amely vagy alapjaiban kérdőjelezi meg a többség létérdekeit (például az állam integritását), vagy bizonyosan konfrontációhoz vezet. A kisebbség fenntartja magának azonban az ellenállási záradékhoz való jogát, amennyiben a többség felrúgja a paktumot, amelynek minimális megvalósítása a nemzetközi fórumokhoz és nyilvánosságához való fordulás. Nagyon fontos hangsúlyozni, hogy egy ilyen paktum megkötésével egyik fél sem mond le jogairól, pusztán e jogok teljes és azonnali, kizárólagos érvényesítésének a lehetőségéről. Ugyanakkor a fenti értelemben vett paktum megkötése (erősebb-gyengébb megegyezése) nem kizárólagos előfeltétele az általános értelemben vett megegyezésnek-ez mindig konkrét

politikai és társadalompszichológiai tényezők függvénye. Továbbá egy ilyen típusú paktumnak nem lehetséges előre meghatározni a formáját, a procedúráját stb. Ami a lényeg, még egyszer kihangsúlyozva: a paktum a megegyezés politikai része.

b) A szerződés mint egyenlő, szabadságuk teljes birtokában lévő felek egyezése. A par excellence kisebbségi jogok értelmezéséről és meghatározásáról, az úgynevezett pozitív diszkrimináció határeseteiről és a jogegyenlőség biztosításáról van szó ebben az esetben. Vagyis olyan jogokról és lehetőségekről, amelyek bíróság előtt vita tárgyává tehetők, bírói úton eldönthetők, és a döntések törvényes eljárás során végrehajthatók. Ezek azok az ügyek, amelyek a szorosan vett kisebbségi törvénykezés hatáskörébe tartoznak. Mivel mint utáltunk rá, a térség országaiban egyelőre középtávon kevés az esély a független bírói hatalom létrejöttére, az ilyen természetű ügyek és kérdések alkothatják egy jövőben felállítandó európai döntőbírói fórum tevékenységének a tárgyát.

6.2. A felek

A legnehezebb kérdés, amely felvethető, ki illetékes a fenti megegyezéseket az egyik vagy a másik fél érdekében és nevében tető alá hozni. S itt térünk vissza a gondolatmenet elején érintett állam- és politikafilozófiai elvek közötti törésvonalak kérdéséhez. Az alkotmányokat még csak-csak módosítani lehet úgy, hogy a politikai rész, a paktum tartalma világosan elkülöníthető legyen a szorosan vett, érvényesíthető jogoktól. Különbségeket lehet például tenni a csak szervezeti keretek között gyakorolható és a szervezeti keretek nélkül, egyénileg érvényesíthető jogosítványok között.

Nem megoldhatatlan a jogok alanyainak a meghatározása, valamint a csoportautonómia intézményeinek törvényben való szabályozása. Nem lehetetlen továbbá, hogy nemzetközi szinten több fogalom, így az önrendelkezés átértelmezése is napirendre kerül. Ha a nemzetközi erőviszonyok alapvetően nem változnak, arra sincs sok esély, hogy Kelet- és Közép-Európában a képviselői tömegdemokrácia intézményeit elsőprő erők kerüljenek hatalomra. Az alkotmányos keretek között működő tekintélyelvűség önmagában még nem teszi lehetetlenné a fenti megegyezést. A politikai körülmények és konkrét hatalmi konstellációk ahogyan felfuttathatják a nemzeti kizárólagosság ideológiáit, úgy le is hűthetik azokat. A régi nomenklátúra hitelvesztését még egyetlen közép- és kelet-európai volt szocialista országban sem követte egy össztársadalmilag elfogadott, dinamikus és a politikai váltógazdaságra tudatosan berendezkedett, a politikától egzisztenciálisan független politikai osztály. A kisebbségben élők körében e folyamat mintha előbbre tartana több országban is, ami e közösségek sajátosságaival magyarázható. A többség politikai elitje leszámítva egy-két esetet - önazonosságát és legitimitását egyaránt az államhoz és az abszolút értelemben vett nemzeti szuverenitáshoz való ragaszkodás egyértelmű bizonyításával véli megteremthetőnek, s ezáltal egy olyan egyoldalú függőségbe sodródik az államhatalommal szemben, hogy ennek birtoklása közvetlen egzisztenciális kérdéssé válik számára. A jelenség legdrámaibb epizódjai Szerbiában és Romániában figyelhetők meg.

Sokat hallani arról is, hogy majd a civil társadalom kialakulása sok politikai kérdést megold Kelet- és Közép-Európában. Azonban a jelenlegi mélyülő nyomor is egyelőre a politikai osztály kialakulása és atomizálódása irányában, vagy ahol ez elkezdődött, mint például Magyarországon, konszolidálása ellen hat.

Többek között ezért is szükség van a nemzetközi intézmények eddiginél sokkal aktívabb közbeavatkozására. A koncepcionális törésvonalak, az elitek válsága, valamint a napi politika prioritásai mind az ellen hatnak, hogy a megegyezés többség és kisebbségben élők között létrejöjjön, még ott is, ahol a politikai környezet nem kifejezetten elutasító. A közbeavatkozás itt nem beavatkozást jelent: nem azt kell a középpontba állítani, hogy az érintettek számára mi az optimális megoldás! Ez a rossz kérdésfeltevés uralta az első világháborút lezáró

békeszerződések szellemét és metodológiáját - ama már mindenki által tudatosított következményekkel. A nemzetközi szerepvállalás csak arra irányulhat, hogy a döntéseket maguk az érintettek hozzák meg - egy világosan áttekinthető elvi alapon és egy számonkérhető procedurális és garanciarendszeren belül. Univerzalizmus és partikularizmus, csoportautonómia, nemzeti önrendelkezés és egyéni szabadság, vagy ahogyan a már idézett főtitkári jelentés fogalmaz: „globalizmus és nacionalizmus” nem feltétlenül ellentétes, egymást kizáró fogalmak. „A nemzetközi élet egészséges globalizációja elsősorban erős identitásokat és szabadságjogokat követel - írja Butrosz Gali. A szuverenitás, a területi integritás és az államok függetlensége a jelenlegi nemzetközi rendszerben egyfelől, és a népek önrendelkezése másfelől - mint alapvető értékek- nem irányulhatnak és valósulhatnak meg a jövőben egymás ellen. A demokratikus elvek tiszteletben tartása a társadalmi lét minden szintjén kulcsfontosságú: a különböző közösségekben, az államokon belül és az államok közösségében egyaránt. A mi állandó feladatunk teljességük biztosítása és az egyensúly kialakítása közöttük.”²⁴

* A tanulmány első részét a 1992/4. számunkban közöltük. Az akkor elmaradt jegyzeteket mostani lapszámunk végén pótoljuk.

Jegyzetek

- 1 *An Agenda for Peace. Preventive diplomacy, peacemaking and peacekeeping. Report of the Secretary-General pursuant to the statement adopted by the Summit Meeting of the Security Council on 31 January 1992* S/24 111, 20.17 June 1992.
- 2 Uo. 59.
- 3 *Treaty Provisions for the Convention*. November 3, 1991. (Az értekezlet Lord Carrington brit diplomata elnöksége alatt ülésezett.)
- 4 *Treaty Provisions ... Art. 2 (a) 3.*
- 5 *Treaty Provisions ... Art. 2 (b) 5.*
- 6 *Treaty Provisions ... Art. 2 (b) 5A.*
- 7 *Treaty Provisions ... Art. 2 (b) 5B.*
- 8 *Treaty provisions ... Art. 2. 3.*
- 9 *Resolution 4 B (XXIII) of 26 August 1970.*
- 10 *Complete and comprehensive study of the problem of discrimination against indigenous populations*
- 11 *Conclusions, Proposals and Recommendations.*
E/CN.4/Sub.2/1983/21/Add.8. A végleges, csak angol és spanyol nyelven kiadott változat megtalálható az E/CN.4/Sub.2/1968./7 Add. 1-3. szimbólum alatt is. A jelentés teljes anyaga több száz oldalt tesz ki.
- 12 *E/CN.4/Sub.2/1983/21/Add. 8; 403.*
- 13 „Operative paragraph 1: Indigenous peoples have the right of self-determination, in accordance with international law by virtue of which they may freely determine their political status and institutions and freely pursue their economic, social and cultural development. As integral part is the right to autonomy and self-government;” *E/CN.4/Sub.2/1992/28, 5.*
- 14 *Fourteenth preambular paragraph.* Noting that the International Covenants on Human Rights affirm the fundamental importance of the right of self-determination of all peoples, by virtue of which they freely determine their political status and freely pursue their economic, social and cultural development, *Fifteen preambular paragraph.* Bearing in mind that noting in this Declaration may be used as an excuse for denying to any people its right of self-determination, *Sixteenth preambular paragraph.* Encouraging States to comply with and effectively implement all international instruments as they apply to indigenous peoples, in consultation with the peoples concerned, etc...” uo.
- 15 Ez utóbbit illetően a Munkacsoport megbízta Miguel Alfonso Martinez kubai szakértőt, hogy e joganyagot dolgozza fel, de ez a munka még nem készült el (vö. E/CN. 4/Sub.2/1992/32).
- 16 *Reconvened technical meeting on the International Year for the World's Indigenous People held in accordance with General Assembly Resolution 46/128. Note by the Secretariat* Geneva, 3-5 August 1992. E/CN.4/1992/AC.4/TM.2/2.14-15.
- 17 *Possible ways and means of facilitating the peaceful and constructive solution of problems involving minorities* E/CN.4/Sub.2/1992/37.
- 18 „The »common domain« must be comprehensive enough to ensure cooperation by all inhabitants in creating the foundation for equal enjoyment of human rights to anyone.” *E/CN.4/Sub.2/1992/37, 107.*

19 „Consociational democracy is built on the principle of executive power-sharing and a certain degree of self-administration for each group, wheter they live togheter or separately.” Uo.124.

20 Uo. 171. A szövegben hivatkozott Nyilatkozat-tervezetet az ENSZ 47. Közgyűlése 1992. december 16-án fogadta el. A hivatkozott 4. szakasz szövege a következő: „1. Az államoknak, ahol ez szükséges, intézkedéseket kell hozni annak biztosítására, hogy a kisebbségekhez tartozó személyek teljes mértékben és tételesen gyakorolhassák valamennyi őket megillető emberi jogot és alapvető szabadságjogot minden megkülönböztetés nélkül és teljes egyenlőségben a törvény előtt. 2. Az államoknak intézkedéseket kell hozniuk kedvező feltételek megteremtésére, hogy a kisebbségekhez tartozó személyek kifejezhessék jellegzetességeiket és fejleszthessék kultúrájukat, nyelvüket, vallásukat, hagyományait és szokásait, kivéve azokat a sajátos szokásokat, amelyek ellentétben állnak az ország törvényeivel vagy a nemzetközi normákkal. 3. Az államoknak megfelelő intézkedéseket kell hozniuk, hogy ott, ahol az lehetséges, a kisebbségekhez tartozó személyeknek megfelelő lehetőségeik legyenek anyanyelvük tanulására vagy az anyanyelvi oktatásra. 4. Az államoknak, ahol alkalmas, intézkedéseket kell hozni az oktatás területén, abból a célból, hogy elősegítsék a területükön élő kisebbségek történelmének, hagyományainak, nyelvének és kultúrájának megismerését. A kisebbségekhez tartozó személyek megfelelő lehetőségekkel kell, hogy rendelkezzenek a társadalomra mint egészre vonatkozó ismeretek elnyerésére. 5. Az államoknak fontolóra kell venni megfelelő intézkedések hozatalát, hogy a kisebbségekhez tartozó személyek teljes mértékben részt vehessenek országuk gazdasági előrehaladásában és fejlesztésében.”

21 *The Special Session of the Commission on Human Rights on the former Yugoslavia* August 13-14, 1992 Geneva. E/CN.4/1992/S-1/L.2.13 August 1992., 4.

22 *E/CN.4/Sub.2/1983/21Add.8*. 368-382

23 *An Agenda for Peace* 19.

24 Uo.

GÁSPÁR BÍRÓ

RECENT DEVELOPMENTS IN INTERNATIONAL MINORITY PROTECTION

In this paper, the author analyzes those international legal conferences and documents of 1991/92 that have dealt with the minority issue. Among the novelties introduced by Lord Carrington, the author highlights the right to protection of threatened minorities and the autonomy plan proposing the establishment of special status ethnic territories. Basing his comments on the minority protection work of the UN Committee for Human Rights, the Yugoslavia conference held in Geneva between August 13-14, 1992, and the activities of the London Conference on Yugoslavia, the author raises attention to the prominence of minority group rights and the strengthening of the political dimension of the minority issue. The development of an international system of institutions for the protection of minorities has begun and will allow for increased international participation in the handling of minority problems and the balancing of global and particular interests.

SIPOS KATALIN

A nyelvi kisebbségek védelme Olaszországban

Bár Olaszország nemzetiségi szempontból Nyugat-Európa egyik legtarkább állama, a másnemzetiségűek alakosság alig két százalékát teszik ki. A különleges jogállású régiók kapcsán ismert kisebbségeken: a németeken (Dél-Tirol), a walliszieken (Aosta), a franciákon (Aosta), a szlovéneken, horvátokon (Veneto, Friuli-Venezia-Giulia), a rétoromán ladinokon (Trentino-Alto Adige) és friulánokon (Friuli-Venezia Giulia) kívül Olaszországban vannak igen kis létszámú nyelvi kisebbségek is, például a görögök (Apulia, Szicília), a provanszálók (Piemont), a katalánok (Szardínia) és az albánok (Kalábria, Szicília). Egyes elemzések külön nyelvként értelmezik a szardíniaiak többsége által használt, különböző dialektusokra épülő szárd nyelvet. Jelentős a cigány népesség is, de a nyugat-európai gyakorlatnak megfelelően ezt nem kezelik etnikai kisebbségként. A bevándorlás eredményeként megjelent a főként afrikai eredetű új kisebbség.

Az egy tömbben élő nyelvi kisebbségek jelenlétét az alkotmány 6. cikkelye is tükrözi, leszögezve, hogy a Köztársaság megfelelő szabályokkal védi a nyelvi kisebbségeket. Erre az alkotmányos tételre alapozva az olasz Alkotmánybíróság a kisebbségvédelmet hosszú ideig kizárólag a központi állami szervek feladatának ítélte, s az ilyen jellegű regionális jogszabályokat alkotmányellenesnek minősítette. Álláspontja 1983-ban változott (313. számú döntés), amikor is azt valamennyi közhatalmi szerv mindenkori illetékességi területéhez kötötte. Ezt követően a kormány az összes nyelvi kisebbség védelmét célzó, általános törvény tervezetét terjesztette elő, amelynek szenátusi elfogadása még nem történt meg.

Egyébként az olasz központi törvények és a különleges jogállású régiók statútumai különbözőképpen közelítik meg a kisebbségi problémát. Ez egyrészt abból adódik, hogy a dél-tiroli németek és a trieszti szlovének védelmét nemzetközi megállapodások is előírják, másrészt abból, hogy az olasz alkotmány egyidejűleg deklarálja az egységes nemzet elvét és a nyelvi kisebbségek védelmének kötelezettségét.

Jogegyenlőség, kulturális autonómia (szlovének, franciák, provanszálók)

A Trieszt körzetében élő szlovén nyelvű kisebbség jogállásáról és védelméről az 1954. évi négyhatalmi egyezmény, majd az 1975. évi olasz jugoszláv szerződés intézkedett. Ezek alapján Olaszország vállalta az olasz zónában élő trieszti szlovének polgári és politikai jogegyenlőségének biztosítását és etnikai-nyelvi sajátosságaik védelmét. Ez utóbbi elsősorban a szlovén iskolák működtetésében jut kifejezésre. Egyébként az 1975. évi szerződésben vállalt nemzetközi kötelezettségek (például Trieszt mint autonóm provincia) átültetése az olasz belső jogba még nem jutott előbbre.

Trieszt egyúttal Friuli-Venezia Giulia régió székhelye. A régióban - az alkotmány 6. cikkelye és átmeneti rendelkezése alapján - a védelem a más nyelvet beszélő egyes állampolgárok és az olasz anyanyelvűek egyenjogúságának biztosítására, valamint az etnikai és kulturális sajátosságok garantálására irányul. A régió törvényei azt is kimondják, hogy ha valamelyik településen a nyelvi kisebbség eléri az összlakosság 25 százalékát, akkor kétnyelvű közfeliratokat kell alkalmazni. Hasonló előírás vonatkozik a közigazgatás nyelvhasználatára is.

Valle d'Aostában a többséget alkotó francia nyelvi közösség egészének érdekvédelmét törvényesítették. Jogi helyzetükről legutóbb az 1978. május 16-i, 196. számú törvény rendelkezett. Ez elsődlegesen a francia nyelv használatát garantálja az iskolaügy és a kultúra terén. A helyi közigazgatási hatóságok kötelesek biztosítani a kétnyelvűséget a közhivatalokban és a közokiratok esetében.

A közönséges jogállású Piemont régióban a kis létszámban ott élő provanszálók és német nyelvűek számára az 1979/30. számú törvény biztosította nyelvük helyi szinten történő használatát.

Dél-Tirol - területi autonómia

A nyelvi kisebbséghez kapcsolódó területi autonómia sajátos, provinciához kötődő és nemzetközi szerződéseken alapuló formája jött létre Dél-Tirol (Alto-Adige provincia) esetében, ahol a kb. 430 ezer fős lakosság 66 százaléka német, 30 százaléka olasz és 4 százaléka ladin nyelvű.

A dél-tiroli kérdés 1946-1972 között

A második világháború utáni békeszerződések sorában kisebbségvédelmi szempontból is jelentős esemény volt az a kétoldalú egyezmény, amelyet 1946. szeptember 5-én Párizsban írt alá Gruber osztrák külügyminiszter és De Gasperi olasz miniszterelnök a dél-tiroli német anyanyelvű lakosság jogait illetően. Ez a megállapodás az 1947. évi olasz békeszerződés I V. mellékleteként, annak integráns része lett, az úgynevezett osztrák államszerződéssel (1955.) kialakult nemzetközi jogi gyakorlatban pedig a dél-tiroli német kisebbség jogi helyzetének alapokmánya.

A diplomáciai gyakorlatban párizsi szerződésként ismert dokumentum a Bolzano/Bozen provinciában és Trento/Trient provincia vegyes lakosságú helységeiben élő német nyelvű állampolgároknak az olasz nyelvűekkel azonos és teljes jogegyenlőséget biztosít, és részletesen szabályozza a német nyelvű lakosság etnikai jellemzőinek védelmét szolgáló intézkedéseket. Az egyéni jogok szavatolása mellett közösségi jogok is megilletik a német nyelvű lakosságot. Az egyezmény külön indokolta a német nyelvű lakosság jogát az anyanyelvi oktatásra az elemi és középiskolában. A német mint hivatalos nyelv kapott elismerést azzal, hogy kimondták a német és az olasz nyelv egyenlőségét a közhivatalokban, hivatalos iratokban, valamint a kétnyelvű helységnevekben. Az egyezmény biztosította a korábbi években olaszosított családnevek visszaállításának jogát is. A német nyelvűek egyenjogúak a közhivatalok elnyerése szempontjából is, sőt, az állások elosztásánál a két (olasz, német) nyelvi csoport között az úgynevezett etnikai arány elvét alkalmazzák.

A Gruber-De Gasperi egyezmény lényeges eleme volt az autonómia kérdése. Az egyezmény értelmében ugyanis Bolzano provinciát és Trento provincia vegyes lakosságú közösségeit a régiókra jellemző autonóm törvényhozási és igazgatási jogosítványokkal kell felruházni.

Ezt a nemzetközi jogi kötelezettséget volt hivatott teljesíteni az 1948. január 30-án elfogadott 5. számú alkotmánytörvény, mely jóváhagyta Trentino-Alto-Adige (Trient-Oberetsch) különleges jogállású régió státútumát. Ez a régió a Tirolt ü magába foglaló Bolzano és a zömében olasz lakosságú Trento provincia egyesítésével jött létre, ráadásul - a párizsi szerződéssel ellentétben- a helyi német lakosság képviselőinek megkérdezése nélkül. A régió státútuma ugyan a többi olasz provincia jogosítványait meghaladó törvényhozási és igazgatási jogosultságot biztosított Bolzano számára, de azt oly mértékben kötötte a központi törvényekhez és az állam ellenőrző szerepéhez, hogy az kizárta a tényleges autonómiát.

Az említett alkotmánytörvény rendezte a német nyelvű optások helyzetét is, mégpedig úgy, hogy minden Olaszországban élő, annak idején Németország javára optált személy, továbbá az áttelepültek többsége visszanyerte olasz állampolgárságát.

Trentino-Alto Adige régió kapcsán szólni kell a rétoromán ladin nyelvcsoporthoz, melynek többsége Dél-Tirolban él, s a lakosságnak mintegy 4 százalékát teszi ki. Közösségi kulturális védelmüket szolgálja az anyanyelvi oktatás biztosítása az elemi iskolákban,

kulturális egyesületek működtetése, ladin nyelvű rádióadások rendszeresítése. A Dél-Tirolon kívül (például Trentóban) élő ladinok jogi helyzete azonban máig nem tisztázott.

A provincia regionális autonómiájának elmaradása és a nemzetközi egyezményben vállalt egyéb kötelezettségek késedelmes teljesítése vagy azzal ellentétes intézkedések foganatosítása Dél-Tirolban majd két évtizedes, erőszakos cselekményektől sem mentes ellenállást váltott ki. A robbantásos merényletek mellett az 50-es és a 60-as évek legfőbb jellemzője, hogy a dél-tiroli kérdés nemzetközi síkra terelődött. Ausztria mint a párisi szerződés részese, nagy szerepet játszott abban, hogy Dél-Tirol ügye olyan nemzetközi fórumok elé került, mint az Emberi Jogok Európai Bizottsága, a hágai Nemzetközi Bíróság és nem utolsósorban az ENSZ Közgyűlése. Ez utóbbi 1960-ban és 1961-ben hozott határozatot ebben a kérdésben. Az ENSZ-határozatok tulajdonképpen a felekhez intézett felhívást tartalmazták a vita békés rendezését illetően. Jelentőségük abban áll, hogy megerősítik a párisi szerződés alapelveit és Ausztria részvételi jogát a dél-tiroli német kisebbség helyzetének rendezésében.

Majd egy évtizedes belső és nemzetközi bizottsági tárgyalások után és azok alapján 1969-ben az olasz és az osztrák delegáció intézkedési csomagtervben (Paket) foglalta össze javaslatait, amit a végrehajtás menetrendjét tartalmazó okmány (Kalendárium) egészít ki. A dokumentumokat a két ország külügyminisztere, Aldo Moro és Kun Waldheim hagyta jóvá. A két parlament még abban az évben ugyancsak megerősítette a párisi szerződés végrehajtásának említett menetrendjét.

A csomagterv szám szerint 137 intézkedést irt elő a Bolzano (Bozen) központú Alto-Adige provincia német nyelvű lakosai azonos és teljes jogállásának, a kétnyelvűség kötelezettségének érvényesítésére, a helyi szokások védelmére, a helyi jellegű kulturális intézmények fejlesztésére, beleértve a rádió- és TV-adásokat is, illetve a helyi egyesületek jogi személyiségének elismerését illetően.

Az intézkedéscsomag egyik legfontosabb eleme az autonómia kérdése, annak megvalósítása a Gruber-De Gasperi egyezményben rögzített formában. Ehhez szélesíteni kell Bolzano provincia autonómiájának terjedelmét, amihez módosítani kell a régió statútumát. Ez pedig csak új alkotmánytörvény megalkotásával lehetséges, a végrehajtását szolgáló jogszabályokkal együtt. A provincia új hatásköréhez megfelelő hivatalokat, személyzetet és pénzügyi eszközöket kell biztosítani.

A csomagterv intézkedett az Állandó Dél-Tirol Bizottság (Hetes Bizottság) felállításáról. Az intézkedéscsomag végrehajtásában konzultatívenlőző szerepet kapott a régió részéről a 12 tagú bizottság, Dél-Tirol részéről pedig az úgynevezett hatos bizottság.

A dél-tiroli kérdés 1972-1992 között

Az 1972-től napjainkig tartó fejlődés főbb elemei a következők:

a) Autonómia, hatáskörök, intézményrendszer

Trentino-Alto-Adige régió statútumának alkotmányos revízióját az 1971. november 11-én elfogadott 1. számú alkotmánytörvény hagyta jóvá, mely 1972. január 20-án lépett hatályba. A régiót két provincia, az olasz többségű Trento és a német többségű Alto-Adige (Bolzano) alkotja. A régió keretén belül a két provincia partikuláris autonómiához jut. Dél-Tirolnál maradv, a provincia számos olyan törvényhozási és igazgatási funkciót vesz át, amelyet addig a régió vagy az olasz állam gyakorolt, beleértve a mezőgazdasági és az idegenforgalmi ágazatot is. A provincia teljes autonómiát élvez az iskolaügy, az ipar, a turizmus, a kereskedelem, a környezetvédelem és a településfejlesztés terén. Nem tartozik Dél-Tirol hatáskörébe: katonaság, rendőrség, biztonsági szolgálat, bíróság, adók, vámilletékek. A regionális hatáskörök, hivatalok és személyzet átruházásáról a köztársasági elnök 1972.

augusztus 13-i, 670. számú rendelete intézkedett, mely a régió státútumát jóváhagyó alkotmánytörvények egységes szövegén alapul.

A provincia alapintézményei a régió intézményrendszerét követik: tanács-bizottság-elnök. A két provincia tanácsának közvetlenül választott tagjai egyúttal a régió tanácsának is tagjai. (A képviselők többsége az egyetlen német párt, a Dél-Tiroli Néppárt - SVP - soraiból kerül ki, de a törvényi előírások szerint az olasz pártokkal közösen kell gyakorolni a hatalmat. A legerősebb helyi olasz párt azonban a magát újfasisztának tartó Movimento Sociale Italiano. Az SVP végül is az olasz kereszténydemokratákkal alkot koalíciót.) Ez utóbbi ülésre felváltva kerül sor a két provinciában. A provincia tanácsa számos tárgykörben teljes és konkuráló törvényhozói jogosítványokkal bír. A provincia az Alkotmánybíróság előtt megtámadhatja a központi törvényeket (1972/670. számú rendelet).

A döntéshozatali mechanizmust érintő előírások szerint abban az esetben, ha a provincia törvényjavaslata sérti valamely nyelvi csoport jogegyenlőségét, akkor az ebből a nyelvi csoportból kikerült képviselők többsége a nyelvi csoportok elkülönített szavazására szólíthat fel. Ha a törvényt a szavazásra felszólító nyelvi csoport képviselőinek kétharmados ellenszavazata ellenére is elfogadják, akkor ez a csoport megtámadhatja a törvényt az Alkotmánybíróság előtt. Amíg az eljárás tart, az elfogadott törvény hatályban marad (1972/670. számú rendelet).

b) Anyagi források

A pénzügyeket illetően a provinciának nincs önálló adóztatási joga, de megkapta az ott szedett adók 9/10 részét, valamint az állami egészségügyi költségvetés és a régiók külön fejlesztési programjaira előirányozott állami támogatás arányos részét. Ez azt jelenti, hogy a provincia automatikusan megkapta valamennyi fontos gazdasági és közjóléti ágazat összes ráfordításainak 1,6 százalékát. Ez a 80-as évek közepén 0,01 százalékkal nőtt, a provincia lakosságának az ország összlakosságához, illetve a provincia területének az állam összterületéhez viszonyított aránya alapján.

A külső forrásokat kiegészíti az Európai Közösség mezőgazdasági céltámogatása, melyet főként a hegyvidéki övezetek parasztgazdaságainak modernizálására és ártámogatásra használnak fel; A provincia fontos saját bevételi forrása az idegenforgalomhoz kapcsolódó hitelműveletek hozadéka.

c) Az etnikai identitás kérdése

Dél-Tirolban az etnikai hovatartozás kérdése nagy jelentőséggel bír. Ez határozza meg, hogy a gyerek melyik iskolába fog járni, ennek függvénye az álláshoz jutás a közigazgatás minden szintjén, az állami lakások kiutalása, valamint a választott tisztségekre történő jelölés.

Az alábbiakban e kérdés három aspektusát tekintjük át.

Nyelvkérdés (iskola, hivatal, bíróság)

Az 1972 óta tartó folyamatnak is fontos eleme, hogy egyenlőnek ismerik el a három dél-tiroli nyelvet (német, olasz, ladin). A korábbi gyakorlat szerint az állam nemzeti nyelve volt a döntő. Most már nem nemzeti államnyelvről van szó, hanem egyenlő nyelvekről.

a) Iskolaügy

A provincia önállóan dönt az iskolák ügyeinek intézésében. Az óvodában, az általános és középiskolákban az oktatás anyanyelven folyik, és csak anyanyelvű tanárok taníthatnak. Minden iskolában kötelező a második nyelv oktatása: a németben az olasz és fordítva.

A ladin iskolák kivételt képeznek ez alól, németül és olaszul is meg kell tanulniuk a gyermekeknek. 1988 óta engedélyezik, hogy az általános iskolákban ladin nyelven tanítsák a földrajzot.

A kilencvenes évek elején Dél-Tirolban 143 német, 59 olasz és 12 ladin nyelvű iskola működött. Dél-Tirolban nincs egyetem, kivéve a Brixenben (Bressanon) lévő teológiai

kollégiumot, ahol az ausztriai Innsbruck Egyetem számára képeznek diákokat. A dél-tiroli német diákok Ausztriában vagy Németországban járnak egyetemre. Innsbruckban évente körülbelül 2300 dél-tiroli tanul, az osztrák diákokkal azonos feltételek mellett. Oktatásukról a provincia és Ausztria gondoskodik. Az olasz állam pénzbeli támogatásban részesíti a szegényebb családi háttérrel rendelkező dél-tiroli egyetemistákat.

b) Hivatalok

Mint arról már szó volt és lesz, Dél-Tirolban a közalkalmazotti és köztisztviselői helyek betöltése minden szinten nyelvvizsgálóhoz kötött. A 752/1976. számú köztársasági elnöki rendelet kötelező nyelvvizsgát (német és olasz) ír elő, bár ez alól kivételt képeznek a katonaság és a biztonsági szolgálat kötelékébe tartozók. Vagyis a közhivatalokban kötelező a kétnyelvűség, ahol ladinok is élnek, ott a három nyelv ismerete szükséges az állások betöltéséhez. Az állam ezt anyagilag is támogatja azzal, hogy nyelvpótlékot ad a közhivatalnokoknak.

c) Bíróság

Ami a bírósági nyelvhasználatot illeti, a kereseteket német nyelven is be lehet nyújtani, de minden ítéletet olaszul kell kihirdetni, és minden kimondott szót le kell fordítani olaszra. Eddig az összes hivatalos okmányt olaszul állították ki a bíróságokon.

1993. május 2-án lép életbe az a törvény, amely kötelezővé teszi a kétnyelvűséget a bíróságokon. Eszerint a bíróságokon, ha mindkét fél német, az ügyiratokat németül fogják kiállítani, ha mindkét fél olasz, akkor pedig olaszul. A „vegyes nemzetiségű” ügyekben fordítókat és fordításokat kell alkalmazni.

Nyilatkozattételi kötelezettség, az etnikai-nyelvi hovatartozásról

A provinciában mindenkitől megkövetelik, hogy az országos népszámlálás idején hivatalos nyilatkozatot tegyen arról, hogy melyik etnikai csoporthoz tartozik. A gyermek nevében a szülők nyilatkoznak, s a hatóságok nem vonhatják kétségbe ezt a nyilatkozatot (1976. július 26-i, 752. számú köztársasági elnöki rendelet).

A 80-as években komoly problémaként jelentkezett a vegyes házasságból származók nyilatkozattételre kötelezése. Egyrészt ez a csoport nem tudott és nem is akart olyan nyilatkozatot tenni, amellyel csak a három nyelvi csoport (német, olasz, ladin) közül választhatott egyet. Másrészt a nyilatkozattételt az állampolgári jogegyenlőséget kimondó alkotmányos tétel megsértésének tartották. Az Államtanács 1984. április 17-i, 439. számú határozata jogellenesnek nyilvánította a nyilatkozatot megkövetelő jogszabályt, mert az nem tette lehetővé az állampolgárok számára, hogy „másnyelvűnek” vagy „vegyes” nyelvűnek deklarálják magukat.

1991-ben a nyelvi csoportok népszámláláson alapuló újjászervezését célzó tárgyalások során a dél-tiroliak javasolták: Dél-Tirol valamennyi lakosa számára lehetővé kell tenni, hogy nyelvi hovatartozásukról (német, olasz, ladin vagy más) valós nyilatkozatot tehessenek, de azzal a feltétellel, hogy a három elismert nyelvi csoportot védő és preferáló intézkedések hatályban maradnak. Külön kiemelték, hogy a nyilatkozatnak két formát kell adni: az egyiket statisztikai célokra kell felhasználni, a másikkal pedig az etnikai arányossági rendszer fenntartását kell elősegíteni. A központi kormányzat elfogadta a javaslatot, ami az 1991. augusztus 1-jei, 253. számú törvényerejű rendeletben nyert jogi formát.

Az etnikai arányosság elve

Az etnikai arányok elvét korábban csak a provincia adminisztrációjának hivatalnokaira alkalmazták. 1972-ben ezt kiterjesztették a provinciában működő összes állami és félállami hivatalra, a belügyminisztériumi és a rendőrségi hivatalok kivételével. Ezt a kérdést szabályozza a 752/1976. számú köztársasági elnöki rendelet is, amely előírta, hogy 2002-ig az állami és a vegyes közhivatalokban a munkavállalók részarányát az adott területen lakók százalékos (népszámlálási) arányának megfelelően kell alakítani. A nyelvvizsga útján igazolt nyelvtudás azonban, a házmestertől az igazgatóig, minden szinten alapvető feltétele a

felvételnek, az elő- és átképzésnek. E kérdéskör kapcsán is felmerült az állampolgári egyenlőség alkotmányos elvének sérelme, de az Alkotmánybíróság 1985-ben alkotmányosnak nyilvánította az állami állások betöltésénél megkövetelt etnikai arányosságra és, kétnyelvűsége vonatkozó dél-tiroli előírásokat.

Az állami és félállami hivatalok állásaira jelentkezők és azokat elnyerők számát több tényező is befolyásolta. Ezek közül a legfontosabb a nyelvvizsga-követelmény, de hasonló erejű a provincia adminisztrációjának és az idegenforgalmi ágazatnak az elszívó hatása is. A csomagterv (Paket) végrehajtási intézkedései szerint, például a vasúti és postai szolgáltatások terén, Olaszország más területeiről is lehet munkaerőt alkalmazni, de csak határozott időre (12 hónap) szóló szerződéssel, amit nem lehet megújítani.

Az autonómia-státútum a helyes etnikai arány kialakítását 2002-ig irányozta elő. Akkorra a tervek szerint ki kell egyenlítődniük az arányoknak. Azután a munkahely betöltése felszabadul a nemzetiségi megkötés alól. Ez azonban megbomlott az olasz nyelvi csoport számbeli csökkenésével. Ennek oka a főként olaszokat foglalkoztató ipari szektor válsága volt, amit munkanélküliség, infláció és egyéb negatív jelenségek kísértek. Az olasz nyelvűek kezdték elhagyni a provinciát. Mindez kihatott a közigazgatásra is, hiszen a helyes etnikai arány megtartása érdekében az állami és félállami hivatalokban az évek során több ezerrel kellene csökkenteni az olasz nyelvűek számát. A foglalkoztatási nehézségek miatt az olasz közösség tagjai magukat vagy gyermekeiket a német nyelvi csoporthoz tartozónak kezdték deklarálni, s a gazdasági okok mellett ez is hozzájárult távozásukhoz.

A dél-tiroli kérdés lezárásának eljárási garanciái

A fentebb említett intézkedéscsomag végrehajtási menetrendje a dél-tiroli kérdés majdani lezárásának eljárási garanciái közé iktatta a viszályok békés rendezéséről, vagyis a nemzetközi bíraskodásról szóló strasbourgi egyezmény (1957) 27. cikkének a) pontját módosító olasz-osztrák szerződés parafálását, illetve aláírását. Ezzel az egyezmény a két állam közötti vitákra akkor is alkalmazható, ha a viták az egyezmény hatályba lépését megelőző viszonyokból vagy tényekből erednek. A szerződést 1969-ben parafálták, és a két köztársasági elnök 1970-ben írta alá. A bilaterális szerződés parlamenti jóváhagyásának feltétele volt a Trentino-Alto Adige régió státútumát érintő (1971. évi) alkotmánytörvény elfogadása. Az alkotmánytörvény végrehajtási rendeletei közül az utolsónak a közzététele ismét kapcsolódik a bilaterális szerződéshez, mégpedig úgy, hogy az utolsó végrehajtási rendelet közzétételétől és a szerződés ratifikációs okmányainak kicserélésétől számított ötven napon belül Ausztria zárónyilatkozatot tesz, amit olasz részről szóbeli jegyzékkel fognak tudomásul venni. Ennek megtörténte után a két fél közös kormánynyilatkozatot tesz az ENSZ főtitkáránál a vita lezárásáról, majd ugyancsak közös nyilatkozatban notifikálják a nemzetközi bíraskodásról szóló kétoldalú szerződést a Nemzetközi Bíróságnál, valamint az Európa Tanács főtitkáránál. Mindezek után kerül sor a baráti együttműködésről szóló olasz-osztrák szerződés megkötésére.

1992. április 22-én az olasz kormány hivatalosan tájékoztatta Ausztriát arról, hogy a fentiekben vázolt kötelezettségeinek eleget téve minden jogszabályt meghozott és életbe léptetett ahhoz, hogy az Alto-Adige (Dél-Tirol) provinciában élő, német nyelvű kisebbség (a provinciában többség) érvényesíthesse különleges jogait.

Bibliográfia

- Agostini, P. - Zendron, A.: *Quaranta anni tra Roma e Vienna*. Roma, ERI, 1987.
Alcock, A.: *History of the South Tyrol Question*, London, M. Joseph, 1970.

- Alcock, A.: Proportional Representation in Public Employment as a technique for diminishing conflict in culturally divided communities: The Case of South Tyrol. *Regional Politics and Policy* (London), vol. 1, No 1, 1991, 74-86.
- Bin, Roberto: Regione e minoranze etnico-linguistiche. *Le Regioni* (Bologna), vol. XVII. No 4, 1989, 1009-1016.
- Bonamore, D.: Il diritto alle scuole con lingua d'insegnamento diversa nelle norme costituzionali e ordinarie. *Giurisprudenza Costituzionale*, 32 (I): 3107-3129/1987.
- Bonell, L.-Winkler, I.: Südtirol und die Europäische Gemeinschaft: EG-Recht doch keine Gefahr für Autonomie? *Juristische Blätter* (Ausztria), 111:83-87/1987.
- Carrozza, Paolo: I criteri di selezione linguistica del personale delle amministrazioni pubbliche: la situazione attuale in Italia. *Revista de Llengua i Dret* (Barcelona), 1989. No 12, 113-134.
- Codice di Diritto Amministrativo 1-2.* (Falletti-Vanadia). Milano, Pirola Ed. 1989. Cuocola F.: Diritto e politica nella giurisprudenza costituzionale in materia di Regioni. *Giurisprudenza Costituzionale*, 32 (I): 334-362/1987.
- De Guttry, A.-Ronzitti, N. (éd.): *I rapporti de vicinato tra Italia e Austria*. Milano, Giuffrè, 1987.
- Dél-tiroli riport. Regionális Európa. *Köztársaság* (Budapest), 1992. 18. 105-109.
- Ermacora, F.: *Südtirol und das Vaterland Österreich*, Wien-München, 1984.
- Gál Gyula: A dél-tiroli kérdés nemzetközi jogi vonatkozásai. *Jogász Szövetségi Értekezések*, 1989. 2. 86-104.
- Héraud, Guy: Népek és régiók Európája. Regio, 1991. 2. 74-88.
- Italia, V.-Lipschitz, G.: A képviselői és közigazgatási szervek autonómiájának problémái Olaszországban. *Állam és Igazgatás*, 1985. 6. 536-542.
- Italy, 1989-1990. Paris, OECD, 1990.
- Joó Rudolf: *Etnikumok és regionalizmus Nyugat-Európában*. Budapest, Gondolat, 1988.
- Klein, Gabriella: *La politica linguistica del fascismo*. Bologna, Il Mulino, 1986.
- La experiencia regional italiana. *Documentacion Administrativa* (Madrid), 1981, 2 vols. *Le minoranze etniche e linguistiche: Atti del II Congresso Internazionale* (Piana degli Albanesi, 11-IX-1988). Palermo, Grafiche Renna, 1989.
- Mannheimer, Renato (ed.): *La Lega lombarda*. Milan, Feltrinelli, 1991.
- Mederer W.: Minderheitenautonomie als Element europäische Rechtskultur - ein Problem auftriss am Beispiel Südtirol. Rechtskultur-Denkultur: Ergebnisse des Ung.- Öst. Symp. Stuttgart, 1989. F. Steiner Verlag. (*Archiv für Rechts- und Sozialphil* Beheft 35.)
- Meghnagi, Saul (éd.): *Lingua, cultura, educazione: tutela delle minoranze* (Materiali e documenti). Roma, IRES/CGIL, 1983.
- Menegazzi Munari, F.: Autonomia regionale e attuazione dei regolamenti comunitari. Diritto Comunitario e degli Scambi Internazionali, 27:555-568/1988.
- Nemzetközi szerződések, 1945-1982.* (Szerk.: Halmosy Dénes). Budapest, 1985.
- Palazzoli, C.: *Les régions italiennes*. Paris, Libr. Générale, 1966.
- Pinar Manas, J. L.: *Les relaciones entre el Estado y las Regiones: la experiencia italiana*. Madrid, IEAL, 1986.
- Pizzorusso, A.: *Il pluralismo linguistico da Stato nazionale e autonomie regionali*. Pisa, Pacini, 1975.
- Pizzorusso, A.: L'uso delle lingua come oggetto di disciplina giuridica. *Le Regioni* (Bologna), vol. XVIII. No 1, 1990, 7-22.
- Ragionieri, E.: *Italia giudicata 1851-1945*. Bari, Ed. Laterza, 1969.
- Reggio d'Aci, E.: *La regione Trentino-Alto Adige*. Milano, Giuffrè, 1987.
- Romano, S.: *Histoire de l'Italie du Risorgimento à nos jours*. Paris, Le Seuil, 1977.
- Schindler, D.: South Tyrol. In: *Encyclopedia of Public International Law*, Inst. 12, 1990, 348 et all.
- Schramm, D.-Frick, W.: Haushaltgebarung und Schutz der Sprachgruppen im Sonderstatut für die Region Trentino-Südtirol. *Juristische Blätter* (Austria), 107:207-216/1985.
- Skrypczak, T.: Regionalizm w Wloszech. *Studia praw.*, Wroclaw, 1986.-Z. 3/4-s. 369-402.
- Vedovato, V.: Tutela delle minoranze linguistiche. Progetti di legge al Parlamento italiano. *Rivista di Studi Politici Internazionali*, 56/1989. 593 et all.
- Wimmer, N.-Mederer, W.: Die staatsrechtliche und finanzielle Bedeutung der Autonomie am Beispiel Südtirol. *Juristische Blätter* (Austria), 107:518-528/1985.
- Zeller, Karl: *Volkszählung und Sprachgruppenehörigkeit in Südtirol*. Bolzano, Athesia, 1991.

KATALIN SIPOS

THE PROTECTION OF LANGUAGE MINORITIES IN ITALY

The article is a part of the small monograph by the author to be published soon, which deals with the historical and legal aspects of regionalism on the basis of Italy, Spain and France as examples.

Italy has changed in 1948 not only the form of state, but in the framework of the new Constitution it has shaped the third element of the territorial-administrative system of the state, the system of the two main groups of regions (i.e. special legal status regions-regular regions). The arrangement of the five regions with special legal status were made necessary by economic, geographic, historical and ethnic aspects. All five regions are so-called marginal territories, beside, the backward of the economy among others are characterized the fact that compact ethnic groups (Trentino-Alto Adige: South Tyrolean German-speaking minority, Rhäto-Roman ladinos) and ethnic-language minorities (Valle d'Aosta, French and Germans; Friuli-Venezia Giulia Slovenians, Croatians and also Rhäto-Roman Friaulans) live. Although in Italy hardly 2% of the population belongs to other nationalities, the presence of language minorities living in one bloc is reflected by Article 6 of the Constitution, declaring that the Republic protects the language minorities with appropriate measures. However, a general law aiming the protection of all language minorities has not taken place yet. The statutes of the Italian regions approach the minority problem different ways. This fact is due partly to the fact that the Italian Constitution in the same time declares the principle of a unitarian nation and the obligation of protecting the language minorities, on the other hand due to the fact that the Germans of South Tyrol and the Slovenians of Triest are protected by international treaties too.

The author divides the means of protecting the language minorities of Italy. One is the protection of human and citizen rights, the communal assurance of cultural rights, the other is a form of territorial autonomy characterizing the regions with special status, related to provinces and based on international treaties as in the case of South Tyrol.

In South Tyrol the problem of ethnic relations has a great importance as the whole system is based upon it. The main elements of this question:

Obligation of declaration on relation to an ethnic-language group (German, Italian, Ladin). This declaration should be given at the time of national poll. According to the Law Decree 253 of 1991 beside the three recognized language groups as a fourth category other language relation also could be mentioned.

The principle of ethnic proportionality is also applied in filling all state or semi-public office jobs operating in the province since 1972. The Decree of the President of the Republic, 752/1976 prescribes that until 2002 in South Tyrol in the state and mixed public offices the ratio of employees should be arranged according to the % proportion of the ethnics living on the given territory. (German - 66%, Italian - 30%, Ladin - 4%). The condition of the job placement, the preliminary and further education is the language knowledge proved by language examination.

An important element of the language problem (school, office, court) that all three South Tyrolean languages are recognized as equal.

A latest reflection of the South Tyrolean question that the Italian government officially has informed Austria in April 221992 that it has fulfilled its obligation taken in the package plan and has taken every measures for the purpose that the German language minority, which is actually a majority in Alto Adige, can live with its exceptional rights.

KÁDÁR ZSUZSANNA

A 19. század végi magyarországi cigány társadalom

A cigány szóhoz évszázadokon át sokszínű, de túlnyomórészt negatív, olykor egyenesen torz képzetek társultak az európai nemzetek tudatában. A cigány a civilizált életmóddal, erkölcsökkel, szokásokkal merőben ellentétes, idegen, sőt sokszor lenézett, megvetett magatartásformát képviselt. Ugyanakkor jelentette azt az embertípust is, aki nem tisztelt sem tekintélyt, sem törvényt, aki saját szokásai, törvényei szerint hajlandó élni: könnyedén, szabadon, a természet gyermekeként.

A cigányság tipológiája

Laikusok és tudósok régóta foglalkoznak azzal, hogy a cigányok csoportjait különböző mutatók alapján felosszák. Nem elméleti, illetve terminológiai, hanem szociológiai kérdés az, hogy a cigányságot etnikumnak, fajnak vagy rétegnek nevezzük. Három etnikai csoportot tudunk - még talán a mai helyzetre is vonatkozóan - megkülönböztetni közöttük:

1. magyar cigányok (általában muzsikuskok, vályogvetéssel és sármunkával is foglalkoztak).
2. roma cigányok (beások, balajárok, ók kétnyelvűek, általában famunkával foglalkoztak).
3. oláh cigányok (nyelvükben és kultúrájukban nagyon differenciáltak: az első és második csoporttól eltérően).¹

Tény, hogy a csoportok alig kommunikálnak egymással, a helyi, táji érvényű társadalmi hierarchia más-más fokán állnak. A magyarországi cigányok egészére jellemző, etnikusan meghatározó kulturális specifikumot kimutatni azonban aligha lehet. A középkorban, az első hullámmal a Kárpát-medencébe érkező cigányság etnikum volt - a kultúra, a nyelv, a közös eredet tudatával -, azonban a közvetlen rokonságot már nem érző új hullámok érkezésétől e homogenitás, azonos etnikus meghatározottság már nem létezett. A 18. század végi asszimiláció aufklärista koncepciójánál például a használt kategória - „zingari” - etnikai volt, míg a program szociális.

A történelem folyamán hol az etnikai, hol a szociális szempont nyomult előtérbe mint elsődleges meghatározó. Valószínű tehát, hogy az etnikailag heterogén cigányság a belső etnikai határok későbbi megmerevedéséig (19. század második fele) bizonyos értelemben nem annyira vagy nem csak etnikai kategória, hanem inkább szociális réteg volt, kifelé sem merev határral.

A cigányok osztályozási, felosztási kísérletei során a legkülönbözőbb dimenziókat-nyelvi, letelepedettségi, foglalkozási, lakásviszonyokat mossák egybe. Háromféle szempont vehető fel egy tipologizálási kísérletnél: a) a cigányságnak saját magára alkalmazott megjelölése; b) a különböző cigánycsoportok egymást illető megnevezései; c) a környező lakosság megjelölései a cigányokra.

Erdős Kamill szerint - aki általában az első szempontot érvényesítette írásaiban - Magyarországon kétféle cigány volt: a cigány és a nem cigány anyanyelvű.² Az előbbi csoportba tartoznak a kárpáti cigány anyanyelvű és az oláh (vlach) cigány nyelvűek. Regionálisan is elkülöníthető a két csoport egymástól, a kárpáti cigány Nógrád megyében, Budapest környékén, a Dunántúlon lelhető fel, míg az oláh (vlach) cigány fő tartózkodási helye a Tiszántúl és a Duna-Tisza köze. A nem cigány anyanyelvűekhez a magyar és a román anyanyelvű cigánycsoportok sorolandók. Az előbbieket (romungro, rumungro) a kárpáti és oláh (vlach) cigányok leszármazottai, akik nem tanultak meg, valószínűleg a könnyebb asszimiláció reményében, cigányul! Az „úri” réteget náluk a zenész cigány jelenti, ugyanakkor a szegényebbet a vályogvető, kosárfonó, alkalmi munkás stb. Míg magyar cigány

majdnem minden helységben lakik, addig a román cigány az ország területének meghatározott pontjain helyezkedik el. (Békés megyei községekben, a „tiszaháti” teknővájók a Nyírségben, a „füstösök” Füzesabony, Békéscsaba, Tiszafüred környékén, a „dunás” teknővájó cigányok pedig a Dunántúl területén élnek ma is!)³

A ciganisztika szakemberei ma már világszerte a nyelvi alapon történő rétegzettség létjogosultsága, adekvátsága mellett törnek lándzsát. Véleményük szerint, minél messzebb megyünk vissza a történelemben, a nyelvi különbségek annál inkább tudati és szociális stádiumot jelző tényezők.

Az 1893. évi összeírás tanulságai

A fennmaradt statisztikák, összeírások és becslések alapján a magyarországi cigányokról nem lehet egzakt számokat közölni korszakunkra vonatkozóan. Ezek esetlegesek, helyi jellegűek voltak, nem született igazán megbízható összegzés. A Magyar Szent Korona országaira vonatkozó statisztikák csak a jelenlevő népesség anyanyelvével dolgoztak, s így próbálták közvetve megadni a cigányság létszámát.⁴

Az 1893. évi cigányösszeírás kivétel, mivel akkor készült, mikor a politika is egyre többször látókörébe vonta a cigányságot, kísérletet tett számszerű, közgazdasági és szociológiai jellegű felmérésére.⁵

Az 1893. január 31-i felvétel kiterjedt a szorosan vett Magyarország területén lakó összes cigányra. A fő szempont az volt, hogy az állandóan letelepedett, a huzamosabban egy helyen tartózkodó és a vándorcigányokról külön-külön nyerjenek adatokat. Használva és elfogadva az összeírás meghatározásait, a következőkben mi is eszerint értelmezzük a cigányok egyes csoportjait:

I. Állandóan letelepedett cigányok: „állandó, rendes tartózkodási hellyel bírnak, tekintet nélkül arra, hogy a számlálás idejében saját községükben voltak-e, s ott vétettek-e számba vagy más községekben.” (243 432 fő - 89%)

II. Huzamosabb ideig egy helyen tartózkodó cigányok: „bizonyos foglalkozás (például: teknővájás, aranymosás stb.) végett hetekig, hónapokig, sőt néha esztendőig egy helyben tartózkodnak anélkül, hogy ott állandóan megtelepednének.” (20 406 fő - 7%)

III. Vándorcigányok: „családostul, sátorostul, faluról-falura kóborolnak.” (8938 fő - 3 %)⁶

Fontos hiányossága az összeírásnak, hogy Budapestet nem vették be az adatfelvételbe. A székesfőváros érvelése szerint ugyanis az itteni cigányok megtelepültek, rendes lakással és polgári foglalkozással bírnak, összes vonatkozásban ugyanolyan elbánás alá esnek, mint a többi lakos.

Meglepő a cigányok nagy száma: 274 940 fő - azaz Magyarország akkori összlakosságának 1,8%-a, a budapestiekkel együtt mintegy 280 000-en éltek hazánkban. A cigányok országos szétáramlását mutatja, hogy tíznél kevesebb azon községek száma, ahol nincs cigány.⁷ Erdély, a „legsötétebb országrész” - innen kerültek ötszáz éve a cigányok Magyarországra - a cigányság klasszikus földjének számít (az összlakosság körülbelül 5%-a, 105 034 fő cigány), itt is kiemelkedik Nagy-Küküllő megye, a maga 14 037 cigányával (10%). A Tisza bal partján és a Duna-Tisza közén a népességtömörülés magyarázata, hogy a fejlett mezővárosokban, a folyók közelsége miatt a cigányok számára jobb megélhetési lehetőségek kínálkoztak, mint a távolabbi, kisebb településeken. A nyugati területeken, a nyugati kultúra közelében ritkább a cigány. (A Duna jobb partján az országrész össznépességének mindössze 0,83%-át tette ki.)

Állandóan letelepedett cigányok

Milyen együttélési módozatok képzelhetők el a cigányoknál?

- „az egyfajtájúak tömeges és állandó együttélése, mely általában nagy ellenálló erőt nyújt, és hathatós eszköz a sajátos vonások megőrzésében.

- az egynemű tömegek elaprózása, részeinek egymástól való elszigetelése, heterogén nagyszámú és kultúrájú koherens elemek közé vegyítése.”

Ennek tudatában állapítják meg 1893-ban: „a közigazgatásnak a cigányok polgárosítását célzó intézkedései oda irányultak, hogy megakadályozzák a cigánynak az elkülönített nagyobb tömegekben való életét, s kényszerítse őket arra, hogy a többi népességgel együtt lakjanak - szétszórva a községekben.” Ha a geográfiai, regionális elhelyezkedésre rávetítjük a nemzetiségi térképet, látható, hogy az oláhlakta vidékeken nagyszámú cigány élt, valamint a tótok s helyenként a szerbek között is. Az összeírók szerint „a német természet merőben ellenkezik a cigányéval”, s ezért lenne ezeken, valamint a rutének lakta területeken is kevés a cigány. Valójában azonban a nemzetiségi vidékek földrajzi viszonyai s a vármegyék rendelkezései lehetnek mérvadóak a cigányok elhelyezkedésében.

A huzamosabban egy helyen tartózkodó cigányok

A tartózkodás céljára a foglalkozások jellemzőek, míg ideje bizonyos összefüggést mutat az évszakokkal. Általában 1-6 hónapig telepedtek le egy helyen.⁸ A korabeli irodalom őket a vándorcigányokhoz sorolta, s ez annyiban tényleg igazolható, hogy a mezsgye e cigánykategóriák közt nem volt szigorúan meghúzva, meghatározva.

A vándorcigányok

Az összeírás Erdélyben 236 karavánt talált, 110 szekérrel és csak 30 lóval(!), úgyhogy a szekerek nagyobb részét a cigányok valószínűleg maguk húzták. A vándorcigányok közül 8002-en tartoztak a mintegy 1026 karavánhoz az országban. Ám volt ezenkívül 936 olyan cigány is, aki nem karavánok kötelékében élt, hanem mint közönséges csavargó, néha egyedül, néha összeverődve kóborolt szanaszéjjel az országban. Vajon honnan származott ez a 10,5%? Arra lehet következtetni, hogy a már megtelepült rétegekből - akiknek a falusi élet szűkös viszonyai nem nyújtottak megélhetést, valamint a társadalmi előítéletek miatt sem volt maradásuk - visszatértek a régi életmódhoz.

A vándorcigányok igazi területe a Tisza-Maros szögének keleti része volt (2939 fő - 32,9%), Krassó-Szörény megye (1969 fő-22%), valamint Hunyad és Bihar is jelentős számban „fogadta” őket.

Az 1893. évi összeírás a cigányok életkörülményeiről lesújtó képet fest. Kevesen rendelkeztek minimális nagyságú földdel és kertbirtokkal.⁹ Feltűnő, hogy még a 17. század végén számottevő jobbágybirtokos cigánynak a következő században nyomát sem találjuk. Nem valószínű, hogy e félig már kiemelkedett réteg eltűnésének oka egyértelműen az etnikai asszimiláció lenne, mivel ekkorra már eltűnik a korábban tömegesnek látszó mezőgazdasági foglalkoztatottság egyéb formája is.

A mezőgazdasági konjunktúra idején láthatóan „feladta” a cigány a letelepült életmód és asszimiláció lehetőségét kínáló mezőgazdaságot, s a 19. század végén periférikus, speciálisan és tradicionálisan cigány foglalkozásokkal összenőve találjuk (vályogvetés, tapasztás stb.). A tendencia alighanem az erősödő süllyedés a társadalmi hierarchián.

Lakásuk főleg a sátor, a letelepültek esetében a félig földbe vájt putri, illetve az egy, legfeljebb két helyiségből álló ház. Elmondható, hogy a letelepült cigányok a községek legszegényebb házait utánzó hajlékokban húzódtak meg (például ilyen volt a faluvégi putri, amelyhez hasonlóban a dunántúli nagyobb uradalmak cselédsége is lakott!).

A kor gazdálkodásában a letelepedettség a művelődés alapja, melynek természetes feltétele az iskola. 1868-ban megszületett az iskolai oktatást-nevelést szabályozó és új

alapokra helyező népiskolai törvény, mely többek között a tankötelezettség végrehajtására is nagy súlyt helyezett. 1870-ben Eötvös József vallás- és közoktatásügyi miniszter külön körlevéllel fordult az ország valamennyi tanfelügyelőjéhez, és felhívta a figyelmüket a cigány tankötelesek beiskolázására, a népiskolai törvény előírásainak a cigány gyerekekre történő kiterjesztésére is. Egyben véleményüket kérte arra vonatkozóan, hogy miképpen lehet a gyakorlatban megoldani ezt a problémát. A korabeli, rendkívül hiányos iratanyag alapján sajnos nem követhető nyomon az intézkedés hatása, mindenesetre az iskolai statisztikákban alig található cigány tanuló.

Az 1893. évi adatok alapján pedig a tanköteles cigány gyermekek közel 70%-a nem járt iskolába.

Kormegoszlás szerint a népesség elég fiatal (kevesen érték meg a felnőtt, illetve öregkort). A 15-19 év közöttiekénél a nők jelentékeny túlsúlyát mutatják a számok, ugyanakkor tudott dolog, hogy a férfiak abszolút és relatív száma is ekkor nagyobb, mint a nőké. Feltehető tehát, hogy az ilyen korú férfiak egy része nincs az országban, vagy itt lappang, de nincs nyilvántartva, és eltagadja a korát.

A vándorcigányoknál és a huzamosabb ideig egy helyen tartózkodó 30-59 évesek között nagy fogyatkozást látunk az összes népességgel szemben. Ez azt bizonyítja, hogy a nyomorúságos életmód és a létért való nehéz küzdelem, az alkalmazkodás és szerzett edzettség bármilyen nagy mértéke mellett is megrövidíti az egyéni életet, és leszállítja az élettartam átlagos színvonalát.

Az átlagos gyermekszám a román és cigány anyanyelvűeknél kisebb, mint a szlovák, illetve magyar anyanyelvű cigányoknál. Nagyobb százalékuk élt házasságban, mint az összes népesség esetében. A három kategória közül a házasok legnagyobb arányban a huzamosabban tartózkodóknál fordulnak elő, akiknél az egybekelés a legkönnyebben megy, de nem is tartós. Legkisebb a törvényes házasságok száma a vándorcigányoknál.

Fontos lett volna a vegyes - cigány és nem cigány - házasságok felvétele az összeírásba, hiszen az ilyen házasságoknak nagy az asszimiláló hatása. Nemcsak abban az értelemben, hogy a más néphez tartozó családba házasodott cigány e népbe szokott beolvadni, hanem abban az irányban is, hogy a más népbeli, ha cigányok közé kerül és cigány nőt vesz el (ez a ritkább), cigány lesz gyermekeivel együtt.

Vallásuk általában megfelel a környező lakosságénak. A falu vallását követi, s így általában görögkeleti és római katolikus a cigányság zöme. Ha egyik vagy másik felekezethez feltűnően nagy számban tartoznak, ez inkább a környező népcsoportok hatása, melyekben az illető felekezet dominál, s melyek között a cigányok nagy tömegben élnek, esetleg asszimilálódnak...¹⁰

Az alfabetizációt, a cigányok írni és olvasni tudását vizsgálva a viszonyok jóval kedvezőtlenebbek, mint az iskolázásnál. Hiszen az analfabéták aránya 93,7%-ezen belül a vándorcigányoknál a legnagyobb, 98,6% míg az ország lakosainál az átlag 45,5%, fele a cigányokénak.

Az írni-olvasni tudók az összes cigány lakosság 5,4%-át teszik ki, ami jelentősen elmarad az összlakosságtól (50,6%). Regionálisan a legműveltebb réteg a Duna jobb partján, illetve a Duna-Tisza közén helyezkedik el a cigányság, valamint az ország többi lakosa esetében egyaránt.

A korábbi népszámlálásokban a „cigány” egyedüli kritériumaként a nyelv szerepelt. Pedig látható, a cigány anyanyelvűek 1893-ban még egyharmad részét sem tették ki az összes cigánynak, míg a cigányul tudók több, mint a felét.

Két mozzanat fontos abban a folyamatban, mely „a cigányt a nemzettestbe s ezzel a polgárosult közösségbe olvasztja” - írják az összeírók: Mennyiben közelednek az ország többi nemzetiségeihez a cigányok?

Túlnyomó részük anyanyelvül vallja és használja az országban beszélt nyelvek valamelyikét.

Mennyire távolodnak saját, eredeti nemzetiségüktől? Több, mint a fele a cigányságnak már nem tudja a maga eredeti nyelvét. A nyelvet a korabeli politikusok a cigányok esetében azért tartották lényegesnek, mert a többi lakossal, s általában véve a polgárosult világgal szemben egyesítette őket, néhol titkos vagy tolvajnyelvként is szerepelt. Ezt egyik hatékony tényezőjének tartották a korban a cigány társadalmon kívüli állásának, s egyik jelentékeny gátlójának a többi népességgel való összeolvadásának. Az az adat, hogy a cigányoknak körülbelül a fele (52,2%) nem tud cigányul, mégis biztos jele annak, hogy ez a népcsoport általában közeledik az országban lakók többségéhez.

A román anyanyelvre kétszer akkora százaléka jut az asszimilált cigánynak, mint az összes népességre. Feltételezhető, hogy a község kevésbé rangos rétegét jelentették a románok, a cigányok tehát a közvetlenül felettük álló rétegekhez asszimilálódtak.

A magyar anyanyelvűek aránya 38%, ugyanakkor a cigányul nem tudó oláh anyanyelvűeké 84%, magasabb, mint a cigányul nem tudó magyar anyanyelvűeké (73%). Az összeírók megállapítása szerint a cigányokra nézve nem tekinthető előnyösnek az „eloláhosodás” folyamata. A milleniumi korszak nacionalista közfelfogása károsnak tartotta a cigányság elrománosodását, holott ez természetes volt, hiszen jó részük Erdélyben, románok között élt. A cigány nyelvet is avultnak, életképtelennek tekintette, a társadalmi felemelkedés egyetlen útját az elmagyarosulásban látta. Ebben bizonyára az a szempont is közrejátszott, hogy a soknemzetiségű régi Magyarországon a cigányok asszimilálódásával is szerettek volna növelni a magyarság létszámát. Az 1893. évi népszámlálás abban az évszakban zajlott, mikor a határozottan vándor jellegű cigányok is gyakran huzamosabb ideig tartózkodtak egy helyen - telelés céljából -, s ilyenkor sokszor az odú lépett a sátor helyébe. Így, bár a számlálólapokat általában szabatosan, helyesen töltötték ki, csak az illető egyén megtelepült, fél- és egészen kóbor voltát megállapító felelet nem volt mindig helyes. Elmondható tehát, hogy a mobil cigányok összeírásának technikai nehézségei vagy letagadásukra vonatkozó helyi érdekek ismeretében forráskritikával kell élni. A felvétel egy időmetszetben vizsgálja a pillanatnyi integráció állapotát. Hogy ez mennyire volt sikeres, illetve nem, arra jó példákat láthatunk a nyelv, vallás, országos szétszórtság, vándorlás és alfabetizáció adatait értékelve. Egy további fontos szempont fölvétele szükséges ebbe a sorba: a foglalkozási viszonyok vizsgálata.

Cigányok a társadalmi munkamegosztásban

A cigányok többsége vándoriparosként - mint vas- és fémmegmunkáló - érkezett az egykor még döntően mezőgazdasági Európába, s hasznosnak mutatkozott az akkori uralkodó osztály számára. Fontos gazdasági funkciót töltöttek be évszázadokon át, s ha tömegesen nem is integrálódtak a társadalomba, a gazdasági életben elismerten részt vettek. Ezzel magyarázható, hogy számos uralkodó rendelettel biztosította védelmüket és szabad mozgásukat. Később pedig éppen az ipari munkájuk indította el üldözésüket.¹¹ Mivel a szabad királyi városok szigorúan megvonták határaikat, s csak nagyon korlátozott számban, vagy nem is fogadtak be zsidókat és cigányokat, így a cigány a falvakba, mezővárosokba „szorult”.

Áruik nyersanyagát nem vásárolták, hanem használatlanná vált fémeket dolgoztak föl újra. A nyersanyagot fel kellett kutatni, össze kellett gyűjteni, ami lehetetlen lett volna egy településen belül. A kész áruk értékesítése céljából a piac keresése is állandó mozgást igényelt. A teknővájók és egyéb faárukészítők, üstkészítők mestersége ugyancsak szükségessé tette a vándorló életmódot. Ha figyelembe vesszük azt is, hogy a középkori falvak lélekszáma lényegesen kisebb volt a jelenleginél, továbbá hogy a cigányok speciális,

csak kis mennyiségben eladható, ugyanakkor tartós élettartamú eszközöket állítottak elő, így a vándorlást (kocsi és ló) mint megélhetésük létfeltételét kell elsősorban tekintenünk.¹² A rendelkezésekre álló adatok alapján egyértelműen bizonyítható, hogy a cigányság - nemcsak a 16-17., hanem a 18. századi Magyarországon is általában a társadalom elfogadott tagjaként élt. Szó sincs tehát arról, mintha „örök vándorok”, mindig a társadalom „megvetett elemei” lettek volna. Azon a Magyarországon, ahol a laza társadalmi szervezettség, az állandó népességmozgás és a nyelvi, etnikai sokféleség megszokott dolog volt, semmi sem indokolta volna a cigányok rendszeres és következetesen hátrányos megkülönböztetését. Épp ellenkezőleg, a gazdasági életnek szüksége volt a cigány munkájára is, s mindegyik társadalomszervezési törekvés közvetlenül vagy közvetve a cigányság integrációját gyorsította.

A változást a török kiűzése után a balkáni bevándorlók hozták, akik fejletlenebb társadalmi-gazdasági körülmények közül érkezvén csak a társadalom legalján vagy még inkább a társadalom szerkezetén kívül tudtak elhelyezkedni. Óriási csoportjaik vándoroltak, nem voltak szokva semmiféle letelepedett életmódhoz, hagyományaik, szokásaik nemcsak a korabeli magyar lakosságétól, de még a régebben Magyarország területére került cigányokétól is jelentősen különböztek.

Az 1893. évi összeírásból látható, hogy a cigányok 93%-a kereső, 89%-a letelepedett és mindössze 3%-a vándorol. E tények alapján el kell vetni azt a téves nézetet, mely szerint a vándorlás a cigány etnikum veleszületett és fennmaradó sajátossága, a meg nem alkuvó szabadság jelképe! A valóság az, mint már utaltunk rá, hogy a vándorlást elsősorban a megélhetés, a munka határozta ekkor meg. A 18. századra a rendeletek készítői fölismerték, hogy a lótarítás általános megtiltása sokaktól a megélhetés forrását veszi el, s így a hatóságok maguk hozzák olyan helyzetbe a cigányokat, hogy azokat is koldusbotra kényszerítik, akik egyébként mesterségükből el tudnák tartani magukat és családjukat.

A cigányság 19. században rögződött foglalkozásrendje a kisipari áruk piacának szűkülésével már a századfordulón kezdett felborulni, s ezzel a cigányok elveszítve a több generáción át gyakorolt erkölcsi tőkét és minimális társadalmi presztízst biztosító alapjait - a teljes létbizonytalanságba, s addig valószínűleg nem ismert nyomorba süllyedtek. A tapasztalat az volt, hogy: 1. a cigány lakosság egy részének megélhetését biztosító ipari szakmák elveszítették piacaikat, s a társadalom perifériájára szorultak, a cigányok lassan kikoptak korábbi mesterségükből; 2. ugyanakkor azok a szakmák, amelyeket az ipar nem tudott pótolni, továbbéltek (például: teknővájók).

Magyarországon a kapitalizálódó munkamegosztásnak is számos olyan „pórusa” volt, melyet a társadalom alapvető szerkezeti elemei nem vagy nem kellő mértékben voltak képesek betölteni. A kereskedelem és néhány - többnyire idényjellegű - szétszórt és ritka igényeket kielégítő termelő funkció tartozott ide. Ezen tevékenységek ellátására bizonyos értelemben társadalmon kívüli - a magyar feudálisztikus jellegű szerkezetnek nem belső részét képező - csoportok kerültek. Gazdaságilag a társadalom részei voltak, elismerten szükséges funkciót gyakoroltak, ugyanakkor azonban az adott funkció általában idegen volt a magyar társadalom rendjétől.

Feltűnő, hogy a magyarországi cigányok ismereteink szerint sohasem rendelkeztek számottevő mennyiségű földdel egy olyan társadalomban, ahol valamennyi társadalmi réteg, erő és csoportosulás az agrártársadalom része volt, vagy hosszú fejlődés folyamán abból vált ki. Nem rendelkeztek földdel, de nem volt egyéb tőkéjük sem, ugyanakkor helyüket gyakran változtatták, nem éltek benne egy olyan kultúrában, melynek tárgyi elemei lassan akkumulálódnak, csiszolódnak. A magyarországi cigányság életében generációk hosszú sora óta hiányzik a stabil tárgyi környezet.

A cigány foglalkozások viszonylag gyorsan változtak ahhoz, hogy valamelyikben is mély speciális tudást lehetett volna felhalmozni. Igények keltették életre e tevékenységeket: labilis,

területileg változatos, marginális, alacsonyán értékelt volt legtöbbjük. A cigányoknál a mesterség apáról fiúra szállt, ugyanakkor új cigány foglalkozások oly módon is létrejöttek, hogy a hagyományos mesterségből megélni nem tudó családok a nem cigányoktól átvettek bizonyos, a háztartásról leszakadó, kereső tevékenységet, melyek a nem cigányok számára már nem voltak kifizetődők, a cigányok munkaereje pedig mindig olcsóbb volt, mint a környezetüké.¹³

Valamiféle bűvös kör látható mindebben: a cigányok a legrosszabbul fizetett, legmostohább körülmények között végezhető feladatokat láttak el, így nem tudtak tőkét felhalmozni, tőke hiányában nem tudtak nagyobb befektetést igénylő szerszámokat, berendezéseket beszerezni, megfelelő színvonalú műhelyt kialakítani.

Foglalkozástörténeti szempontból megállapítható, hogy az iparosodás előrehaladása a dualizmus korában a korábbi cigány mesterségek, iparágak háttérbe szorításával, kiküszöbölésével a cigányok népes csoportjait tette foglalkozás nélkülivé, s mint ilyet, önmagát eltartani nem tudóvá. Ez a társadalmi szempontból veszélyes tendencia közvetve a cigányokkal szembeni ellenérzések forrásává vált.

Érdekes és fontos magyarázatot szolgáltat a fentiekhez az 1893. évi népszámlálás cigány foglalkozásról szóló része. Az összeírók szerint a cigányok „mai állapotukban tetemes nemzetgazdasági deficitet jelentenek, többet fogyasztanak, mint termelnek, többet költenek, mint amennyit keresnek, s erejüket nem a köz - a maguk igaz javára használják.”

Értelmiség

Csekély a számuk - 3 fő, valamint értelmiségi szolgálatban 152 fő dolgozott - , s azok is az állandóan letelepedett cigányokból kerültek ki. A hagyományos cigány termelési szerkezet nem tette lehetővé még annak a kezdetleges munkamegosztásnak a kialakulását sem, mikor a munkát végzők fizikai és szellemi dolgozók csoportjára különülnek el. Így s ezért sem jött létre a cigány papi, írástudói réteg, hiszen az efféle pályák, mesterségek felé vezető út a cigányok előtt el volt zárva. Külön kérdés a cigányzenészek szerepe - őket a foglalkozásoknál nem jelölték meg. Általában ők a cigányság legműveltebb tagjai, ez volt az érvényesülés szinte egyedüli útja ebben az időben, kultúrszintet s relatív társadalmi rangot is jelentett.

Óstermelés

A különböző népcsoportok letelepedettségének egyik fokmérője lehet a földhöz való viszony, a mezőgazdasági termelésbe való bekapcsolódás. Tény, hogy az akkori agrár Magyarországon a cigány lakosságnak csupán 4%-a (2518 fő) dolgozott a mezőgazdaságban; ugyanakkor az önálló földművelő szolga, illetve napszámos 5847 főt tesz ki (8%) a délkeleti és erdélyi területeken.

A személyenként megművelt földterület nem érte el az 1 kataszteri holdat. Igaz tehát a közmondás, „nem szokta a cigány a szántást”, s ehhez rögtön hozzátehetjük, mert nem volt hol megszoknia, hiszen alig volt közöttük földtulajdonos.

A 19. században az állattartás társadalmi „rangja” a földműveléssel szemben hátrányba került. A jobbágyfelszabadítás után az állattartást a földnélküliek, bérmunkában dolgozók látták el. A cigánynak így a falu társadalmában nélkülözhetetlen, fontos szerep jutott. A disznó-, marha-, juhpásztorok között jelentős számú cigányt találni (180 fő -7%). A szarvasmarhát terelő csordás, illetve kondás társadalmi rangban is alacsonyabb, mint a megfelelő szilaj nyáját őrző társa, ezért sincs cigány juhász, illetve csikós közöttük.

Ipar

A magyarországi iparosodás korai korszakában azok az iparágak fejlődtek nagyipari szintre, melyek számára a hazai nyersanyagok kitermelése és elsődleges feldolgozása, valamint a számottevő történelmi múlt szilárd bázist nyújtott, s mindehhez megfelelő exportpiaccal is rendelkeztek (például: malomipar, fűszerárugyártás, ércbányászat, vas- és fémkohászat).

A 19. század végén a súlypont áttolódott a beruházási javakat gyártó nehézipari ágakra, amelyek számára az infrastrukturális építkezések tartós és növekvő keresletet biztosítottak. Területileg az ipari régiók Budapestre, a Felvidék közepére, Temesvár, Arad, Győr, Pozsony, Magyaróvár vidékére estek. Elmaradott volt az Alföld és a Dunántúl keleti része, ahol viszont - az összeírás adatai alapján - magas volt a cigány iparosok aránya (28-35% között mozgott).

1. Fémmunka

Kiemelkedik a kovácsok magas száma (12 449 fő - 72%), mely 25%-át teszi ki az iparágban dolgozóknak. Az ország összes kovácsának mintegy 23%-a cigány - főleg Erdélyben és az északi megyékben található -, ami mutatja, hogy Magyarországon a kovácsmesterség ősi cigány mesterségnek, az egyik legnépesebb és legrangosabb foglalkozásnak tekinthető.¹⁴ Abban az időben, amikor az ipar és a kereskedelem nem tudott kellőképpen kielégíteni olyan igényeket, melyekkel a városoktól távol eső falvak és tanyák lakosai jelentkeztek, a cigány kovácsok jelentős szerepet töltek be az elhanyagolt vidékek ipari áruellátásában. (Már az 1800-as évek végétől a mesterségekre vonatkozó összeírások tükrözik, hogy egyes vidékeken bekerültek a közigazgatás által számon tartott speciális tudású szakemberek közé.)

A kovácsok után legtöbben üstkészítőként („khelderas”) és edényfoltozóként (fődozóvo cigány, illetve gurvar cigány) dolgoztak a cigányok közül. Vándoripar-jellegének ékes bizonyítéka, hogy ott „sűrűsödtek”, ahol legnagyobb a vándorcigányok száma, a Tisza-Maros szögében.

A sikeres integráció talán utolsó pillanatát rögzítette az összeírás a szegkovácsok esetében (1660 fő - 9%), akik általában a Duna bal partján dolgoztak. Iszkápás cigányoknak is nevezték őket, mert ez volt a fő foglalkozásuk, amíg a hajók fából készültek. A szegkovácsok hanyatlása a fahajók kiszorulásával kezdődött meg, ám 1893-ban még fenntartották ezt a mesterséget a nagy vasútépitések, ahol elsősorban sínzöveget gyártottak.

A 19. században is vándorló életmódot folytattak, s legtöbbször nem pénzért, hanem élelemért dolgoztak. A cigányok között legmagasabb szinten azok voltak, akik az uraság alkalmazottjaiként vagy mint községi kovácsok tevékenykedtek.

2. Famunka

Területileg az előzőt „egészíti ki”, az északi részekén egyáltalán nincs, míg legnagyobb arányban a fában bővelkedő Somogy és Baranya vidékén található. A teknő-, fakanálcsinálók és orsóképzítők áruí nyírfából készültek, melyért sokszor az ország másik végére kellett vándorolniuk. A teknővájó cigánynak bizonyos népszerűsége is volt falun. Minden háznál volt mosó- és disznóölő, valamint kenyérdagasztó teknő, amely a cigányok munkáját és ügyességét dicsérte. A teknővájó mesterség és életforma meghatározó volt, a család erős összetartozását kívánta meg. Még a mesterség konjunktúrális időszakában is sokszor kiegészült favágással és fakitermeléssel. Az uradalmi erdőkben ez a letelepedés, a „házhely” kényszerű ellenértéke volt. Olyan kiszolgáltatottság és függés, amely egyúttal lehetőséget adott a mesterség gyakorlására.

A Tisza-Maros szögében voltak a szénégetők, akiknek tevékenysége a 19. század eleje, az ipari tevékenység fellendülése óta kenyéradó háziipar a Kárpát-medence minden jelentős erdővidékén. A faszenet kovácsok, lakatosok, bádigosok vették fémek izzításához, a háziasszonyok pedig a vasaláshoz vásároltak egy-egy zsákkal belőle.

3. Nád, vessző feldolgozása

A háztartási eszközök készítésére vállalkoztak legnagyobb számban a seprűkészítők-83%-uk már letelepedett erre az időszakra -, nagyrészt a Dél-Tiszántúlon. Főleg női foglalkozás volt Erdélyben a szitakötőké, akik a háztartáshoz és malóiparhoz szükséges szitákat készítették. A 19. század második felében a kenyérgabona termelésének megnövekedésével emelkedett a szitált lisztből sült kenyér és a fehér lisztből készített sütemények fogyasztása, ami maga után vonta a szitás kisipar fellendülését.

4. Építkezés

A gabonakonjunktúrához kapcsolódó anyagi fellendülés, a paraszti polgárosulás kiváltotta igénynövekedés kedvező feltételeket teremtett a kőművesek munkájának szélesebb és tömegesebb alkalmazására. A Dunántúl egy részén 15-20 év alatt - egységes stílusban - újjáépítették a falvakat. Mindez lehetővé tette a vállalkozói réteg kialakulását, s ezek számára a gazdagodás, a társadalmi emelkedés útját nyitotta meg.

A cigányok közül aránylag kevesen lettek kőművesek (447 fő - 3%). Annál nagyobb volt a vályogvetők száma, akik az összes iparos 11%-át teszik ki, s a legnehezebb sármunkák egyikét végezték, főként a Tisza bal partján. A vályogvetés minden modernizálódás ellenére is megmaradt falusi kisvállalkozásnak, korábban még a szakosodott paraszti-családi csoportok végezték, majd „lesüllyedt” a falusi cigányokhoz. A vályogból való építkezés országosan elterjedt. A vályog használata ott indult meg, ahol kő, fa nem volt, amikor a földbe épült kunyhókat felváltották a föld fölé emelt építmények. A társadalmi fejlődéshez igazodást mutatja, hogy a vályogvetők közül a 19. században sokan polgárosodtak, számuk megnövekedett. Majd a téglagyártás megjelenésével csökkent az igény rájuk, s e cigány foglalkozásnál is hanyatlásnak, visszafejlődésnek lehetünk tanúi.

5. Csizmadiák

A lábbelik készítői - csizmadiák (791 fő) - az állandóan letelepedettekből kerültek ki. A viszonylag csekély szám oka talán az, hogy a csizmadia a paraszti falusi kisiparosság egyik legjellegzetesebb alakja volt a korban.

6. Dögnyúzó

E tisztességtelennek tartott foglalkozás sokszor „maradt” a cigányokra, ilyen minőségben sok helyütt községi szegődötték lettek rendes szerződés mellett (438 fő), például 1800 óta a Hortobágyon és környékén.

Mint látható, az összeírás az ipart nagyon tágra fogta fel: 42 fő iparágat és 150 féle ipari foglalkozást tüntetett fel, ahol a 33 930 férfi iparosnak 80%-a állandóan letelepedett, míg a nőknél 84% ez az arány. 12% körül mozognak mindkét nemnél azok, akik huzamosabb ideig egy helyen éltek, és 5% a vándorcigányok aránya (kovács, kolompár, üstfoltozó).

Kereskedelemben dolgozók

A cigányokkal kapcsolatban általában nem vették figyelembe az 1872.VIII. törvénycikk, az úgynevezett „ipartörvény” rendelkezéseit. A városi statútumok sora tiltotta ugyanis a szabad iparüzést - így a házalást, a kereskedést - a cigányoknál. A cigányok körülbelül 9%-a a kereskedelemben dolgozott, kiemelkednek a lókereskedők és a kupecsek mint a híres és hírhedt foglalkozást űzők. A különböző tilalmakkal, például amelyeket a cigányok lótartásával kapcsolatban hoztak a vármegyék, a letelepítésüket remélték elősegíteni. Állandóan napirenden szerepelt a cigányok lótartása a takarmány görbe úton való megszerzése miatt is, mivel a vetésbe kicsapott lovak nagy kárt okoztak a mindenkori

földtulajdonosoknak. A tilalmak, zaklatások ellenére ez a foglalkozás sokáig tartotta magát, hagyományos tevékenységnek számított, nemcsak nálunk, de külföldön is, „ismeretanyaga” apáról-fiúra öröklődött.

A cigány foglalkozások tehát a cigány lakosság mintegy felének biztosítottak megélhetést. A többiek osztoztak a nem cigányokkal a különböző napszámos munkákban, de kisebb számban voltak bányászok, szövönők, háztartási alkalmazottak, dohánygyári munkások és fuvarosok is közöttük. Az évszázadokon át a cigányok által folytatott kiegészítő foglalkozások a termelési folyamatok fő irányától távolabb estek, de mégis szervesen kapcsolódtak a hagyományos társadalmi felépítéshez.

Sokszor a letelepedés - adott esetben a foglalkozással is együtt járt - sem volt tökéletesnek, a mindennapi élet valamennyi szférájára kihatónak mondható. Így például a köszöreléssel vagy üstfoltozással foglalkozó cigány családfők a szűkebb-szélesebb földrajzi körzetekben vándorolva végezték munkájukat. Az összes hagyományos cigány mesterség legfőbb sajátossága, hogy a nem cigány környezetre épít: a cigány termelő számára a fogyasztó mindig a nem cigány, a paraszt. A munkával szerzett jövedelmük sokszor csak a máról holnapra való tengődést tette lehetővé, azt is úgy, hogy többféle megélhetést nyújtó tevékenységgel kellett egyszerre foglalkozniuk (kovácsmunka és zene párosítása).

Két cigánytelep megléte esetén szabályszerű jelenség, hogy az egyes történelmileg kialakult nyelvi csoportok között anyagi és kulturális színvonalkülönbség is fennáll: minden esetben megfigyelhető, hogy a társadalmi beilleszkedés magasabb fokán álló magyar cigány („muzsikus cigány”) magasabb, míg a románsághoz teljesen asszimilálódott, románul beszélő cigányok alacsonyabb szinten állnak, még abban az esetben is, ha mindkét telep lakói hasonló foglalkozásból élnek.

Ahogy a vér szerinti leszármazás csoportképző elem volt, a 18-19. század óta hasonlóan csoportképző tényezőnek számított a cigányok foglalkozása. Bizonyos esetekben nyelvi elhatárolódást is jelentett az egyes tágabb - a helyi, táji érvényű társadalmi hierarchia más-más fokán álló - cigánycsoportok között (például: muzsikus cigány magyar, teknővájó cigány román, üstfoltozó cigány általában cigány anyanyelvű). A társadalmi hierarchiában egyes cigány foglalkozások képviselői közel álltak a falu más nemzetiségű rétegéhez, és folyamatosan mindig megtalálható volt az asszimilálódott és a hierarchiában magasabb fokra jutott például zenész, fuvaros, rézműves, állatgondozó cigány.

Az összeírás utolsó nagy tömbje a „foglalkozás nélküliekről” ad némi képet. Általában az északi és nyugati területeken nagy volt az arányuk (Árva és Bars megyében 35%), míg Erdélyben csupán 1-5% körüli.

Miből éltek? Koldulás, jövendőmondás és kártyavetés, kuruzslás, lopás, csavargás, továbbá az eltartottak (külön kategória-a 15 év alattiak száma 100 000 fő volt), a község által segélyezett és az ismeretlen keresetforrásúak. A vidék nagy terheiként említi őket az irodalom, kivált a falvak lakói számára, „mivel koldulásaikkal nemcsak őket kenyérrel, költséggel, de lovaikat, sőt - ha van - disznóikat is egy s mással kénytelenek kiteleltetni”.

Összegzésként tehát elmondható, s az ismertett összeírás adatai is azt bizonyítják, hogy a cigányság helyzetében, létviszonyaiban bekövetkezett legfontosabb változást foglalkoztatottsági lehetőségeik, kisipari áruik piacának szűkülése és az ezzel járó létbizonytalanság okozta. Ezzel összefüggésben nem lehet csodálkozni azon, ha a 19-20. század „cigánykérdése” szinte kizárólag mint bűnözési, társadalmi veszélyességi kérdés merült fel. E szemléletnek megfelelően - ebben a korszakban is adminisztratív, erőszakos eszközökkel kívánta az állam e kérdést megoldani!

Jegyzetek

1 Matolcsy Magda néprajzos felosztásában ugyanez a három csoport megtalálható. (*Ifjúkommunista*, 1978/7.)

A beás cigányokról részletesen ír Papp Gyula. In: *Tanulmányok a cigánygyerekek oktatásával-nevelésével foglalkozó munkacsoport vizsgálataiból*. Szerk.: Várnagy Elemér. Pécs 1982. A vizsgálat eredményei

- ugyanakkor egy sor ponton megkérdőjelezhetők. A magyarországi szinto cigányokkal-akik csak a századfordulót követően vándoroltak vissza Nyugat-Európából - Mészáros György foglalkozik. In: *Magyar Nyelvtudományi Társaság* 153. Budapest 1980.
- 2 A mai magyarországi cigányság első, részletes, nagy kutatómunkával feltárt rétegződésvizsgálatát adja. Erdős Kamill méltatlanul elfeledett ciganológusunk tudományos hagyatékának egy részét a Néprajzi Múzeum őrzi (EA.18 tételnyi anyag), a másik része Gyulán az Erkel Ferenc Múzeumba került (77.811-77.81.406. sz.).
 - 3 „A cigányok osztályozása nagyon nehéz feladat -írta Erdős Kamill 1957-ben-...ezen „kasztnak”, csoportoknak, alcsoportoknak társadalmi helyzete és elnevezése csupán Magyarországra érvényes.” (NM.EA.13348).
 - 4 Például: Magyar Statisztikai Közlemények 5. kötet, Budapest 1907. (61 629 cigány anyanyelvű)
Magyar Statisztikai Közlemények 27. kötet, Budapest 1909. (61 658 cigány anyanyelvű cigány)
Magyar Statisztikai Közlemények 61. kötet, Budapest 1916. (158 666 cigányul tudó cigány)
Magyar Statisztikai Közlemények 64. kötet, Budapest 1920. (121 097 cigány anyanyelvű cigány)
A tényleges létszámviszonyokra ezekből az adatokból nehéz következtetni!
 - 5 A felhasznált adatok és a további - külön jelzés nélkül a szövegben megtalálható idézetek fellelhetők:
Magyar Statisztikai Közlemények, IX. kötet - A magyarországi cigányösszeírás, 1893. január 31. eredményei. Budapest 1895.
Az 1893. évi összeírás tulajdonképpen azt is bebizonyította, hogy az 1890. évi népszámlálás adatai pontatlanok voltak, csak a cigány anyanyelvű került akkor be a „cigány” kategóriába!
 - 6 Uo., mint az 5. jegyzetben!
A hozandó intézkedések is különböznek az egyes kategóriákban:
 1. azon elemek, melyek már teljesen „beolvadtak a polgári, polgárosult társadalomba, legfeljebb némi anthropológiai árnyalatra nézve különböznek.”
 2. „viszonyaik és életmódjuk még mindig szükségessé teszi az állam és társadalom beavatkozását.”
 3. kóbor vagy félkóbor cigányok, „akiknek állapota a külön közigazgatási, gazdasági és rendészeti intézkedéseket is megkívánja.”
 - 7 Hat város volt ekkor, hol nem találtak cigányt: Bazin, Esztergom, Kis-Marton, Poprád, Ruszt, Szent-György.
 - 8 Hogy mennyire bizonytalanok azonban a kategória-határok, mutatja az, hogy 632 községben egy évnél több időt töltenek - átmeneti állapot -, míg 548 községben bizonytalan az ott-tartózkodás időtartama.
 - 9 A cigányság tulajdonában 7 315 főnek 3 853 5/8 katasztrális hold, míg bérletben 2 773 főnek 1 584 5/8 katasztrális hold föld volt.
 - 10 A római katolikusok arányszáma a legnagyobb mindhárom kategóriában, összesítve 39,4%-ot tesz ki, míg Magyarországon-a többi lakosnál a 19. század utolsó évtizedeiben - szintén ez a legmagasabb arány, 47,8%.
 - 11 Gazdasági okai voltak a cigányok elleni rendeleteknek, akkor adták ki őket, mikor a céhipar megerősödött.
 - 12 A munkavégzést, annak rendszerességét a kor színvonalának megfelelően kell értelmeznünk, hiszen akkoriban népes szegényparaszti rétegek is munka nélkül voltak az év jelentős részében.
 - 13 Így maradt rájuk például a drótostótok, cseh vándorköszörűsök, zsidó rongy- és tollgyűjtők mestersége. A társadalmi munkamegosztási hierarchia legalsó szintjén álló foglalkozásokról van tehát szó, s ez kiszolgáltatottságuk egyik bizonyítéka.
 - 14 Viszonylag bő adatközlést nyújt Bodgál Ferenc a Borsod-Abafij-Zemplén megyei cigányok fémművészége kapcsán a cigány kovácsokról, történetükről. (NM.EA.7373. sz.) Egyes források túlzó megállapításaival ellentétben, munkájuk a tanult kovácsokéval nem vetekedhetett. Az általuk készített tárgyak nagy részét még ma is megtalálhatjuk a parasztudvarokban, múzeumi gyűjteményekben, s kétségtelen, hogy munkatechnikájuk sok középkori, sőt annál régebbi vonást is őrzi.

ZSUZSANNA KÁDÁR

THE GYPSY SOCIETY OF HUNGARY IN THE 19TH CENTURY

This study gives a detailed analysis about the gypsy nation group that has always played an important role in Hungary based on the nation wide statistics made in 1893. It briefly presents the classification and tipology of the gypsies. The focal point of this study is the statistical data collected by the governmental bodies and the conclusions deduced from these data. The study differentiates three main categories among the gypsies: the settled, the nomad and those in-between, that is who had a quasi permanent residence. It compares the way of living and life circumstances of these three main groups. In order to give a complete picture of the social history of the gypsies it is important to take into account education, age composition, number

of children, religion, language capabilities and last but not least the main role of the gypsies in the division of labour. From the statistical data of the study it can be proved that the gypsies were living as accepted members of the Hungarian society at that time. This conclusion is supported by the fact that 93% of the gypsies had a permanent income, 89% were permanently settled and only 3% can be considered as nomad.

An important change took place at the turn of the 20th century. The gypsies could not adapt themselves to the new labour order of the 19th century, they lost their market share in the small-scale industry. This was the main reason why the gypsies could not retain their minimal prestige in the society and they all - apart from a few exceptions - became poor. From this point on it was the criminal files that contained gypsy related information as an indication of how the gypsies drifted to the margin of the society.

Cigánykérdés a 20. század végi Magyarországon*

A cigányság hazánk legnagyobb létszámú, mintegy 5-700 ezer fős kisebbsége. Szociális, kulturális, társadalmi, gazdasági, demográfiai helyzete mind a többségi magyarságtól, mind a többi kisebbségtől jelentősen eltér, azokénál kedvezőtlenebb.

Az eltérések társadalmi integrációs problémákat jeleznek. A népcsoport mintegy 700 éve jelent meg térségünkben, sajátos (nomád, vándorló) életmódjuk, az európai jogrendtől eltérő belső törvénykezésük és az ezek nyomán velük szemben kialakuló előítéletek miatt mozgásterük évszázadokon keresztül jórészt a társadalmi hierarchia alsó szegmenseire korlátozódott.

A cigányok iskolázottsági, társadalmi presztízsen, munkamegosztási stb. rendszerben elfoglalt alsó - függő - helyzetén a kommunista rendszer sem volt képes lényegesen változtatni. Kiszolgáltatottságukat különösen a (kis)magántulajdon felszámolása és a „társadalmilag eltartott” szerepet erősítő szociálpolitikai rendszer növelte.

A folyamat következménye a jelen helyzet (magas munkanélküliségi arány, „segédmunkási státusz”, kedvezőtlen lakás-, egészségügyi, iskolázottsági, szociális viszonyok, a családok eltartási lehetőségeinél magasabb gyerekszám stb.), amikor is a cigány társadalmi nagycsoport életlehetőségei a nem cigány társadalmi nagycsoporténál jóval kedvezőtlenebbek, a meglévő előítéletek pedig várhatólag fokozódnak.

Aligha tagadható, hogy a cigányság helyzetének pozitív irányú változtatása ösztársadalmi érdek. Minden szempontból fontos e hátrányos helyzetű etnikumot az önfenntartáshoz hozzásegíteni.

A második világháború előtt

A cigányság a szocialista rendszer időszakáig, de különösen a 19. század végéig, az ipari forradalom korszakáig foglalkozásaival (zenész, vályogvető, fémműves, teknővájó, kereskedő, közvetítő stb.) a magyar társadalomnak döntően a paraszti-kézművesipari rétegeihez kapcsolódott. Az ipari forradalom nyomán kialakuló tömegtermelés ezt a hagyományos kapcsolatot szétroncsolta. A gépipari termelés okozta kihívásnak a nem cigány kézműves rétegek is nehezen tudtak megfelelni, jelentős részük elszegényedett, lesüllyedt. Más személyek, csoportok szellemi és anyagi tőkefelhalmozásukat konvertálni tudták a megváltozott körülményekhez (például a kisiparosból gyári szakmunkás lett). Az oktatási rendszerrel való kapcsolat szinte teljes hiánya miatt a cigány csoportokat nagyon erős monokulturalitás jellemezte (egy-egy szakma átadása generációkon keresztül, általában az újabb technikák, eljárások elsajátítása nélkül), más szakma gyakorlásához szükséges ismeretanyaguk, felhalmozott tőkéjük nem alakult ki, illetve a nem cigány csoportokénál alacsonyabb szinten, így ők szinte teljes egészében a lesüllyedő csoportok közé kerültek.

A 19. század végén meginduló népiskolai rendszer a cigányokat különösen az akkor még nagyszámú vándorló kompániákat - gyakorlatilag nem tudta elérni, a szülők idegenkedése is nagy volt az iskolától.

Mértékadó, tudományosan alátámasztott felmérések szerint a második világháború idején - elsősorban a Dunántúlról - mintegy 5000 cigány személyt hurcoltak el, akiknek egy részét - főleg a német birodalom koncentrációs táboraiban - meggyilkolták. Cigány vezetők dokumentumokkal nem bizonyítható feltételezéseik szerint a cigány áldozatok száma ennél jóval nagyobb (50-70 ezer fő) volt.

Az elmúlt évtizedek

A második világháború után hatalomra került kommunista rendszer a cigánykérdést réteg-, illetve életmódproblémaként fogta fel. Sok intézkedés született, amely helyzetüket közvetlenül vagy közvetett módon javítani kívánta.

A gyáripar kialakulásával meginduló tendenciát drasztikusan felerősítette a rendszer gazdaságpolitikája, amely a magántulajdon felszámolásával a cigányság lehetőségeit-a hagyományos foglalkozásokból való megélést - tovább korlátozta.

A kialakuló „állami” munkamegosztási rendszerbe történő bekapcsolódásra is csak egy átmeneti periódus után volt mód, mivel a szocialista nagyipar ugyan igényelte a munkaerőt, de ezt sokáig a képzetesebb csoportok (a szétvert kistulajdonosi réteg, nők) soraiból ki tudta elégíteni. Ebből adódóan például 1961-ben a cigányoknak csak egyharmad része volt állandó alkalmazásban.

A hatvanas évek végétől azonban a gazdaságban az úgynevezett átlagbér-szabályozás lépett érvénybe, a vállalatoknak érdekük volt alacsony fizetésű emberek foglalkoztatása, ezenkívül a még a munkába bevonható nem cigány munkaerő elfogyott, ezért nőtt a cigányok - elsősorban a férfiak- foglalkoztatása. A hetvenes évek elejére a cigány és a nem cigány dolgozó férfiak aránya (az előbbieknél 85%) hasonló volt. A tanulók aránya a cigányoknál 0,5%, a nem cigányoknál 8,2%, míg az inaktív keresők, munkaképtelenek, egyéb eltartottak aránya a cigányoknál 14,3%, a nem cigányoknál 4,1 %. Ugyanakkor a női munkavállalás mértéke (magas gyerekszám, a férfiaknál is alacsonyabb kvalifikáltság, családhoz kötődő hagyományok) mind a férfiak, mind a nem cigány nők munkavállalásától lényegesen elmaradt. A munkamegosztási rendszerbe való bekapcsolódás a nyolcvanas években kiszélesedett, gazdasági ágak és kvalifikáltság szempontjából némi közeledést mutatott a nem cigány lakossághoz. Míg a hetvenes években főleg az építőiparban dolgoztak, a nyolcvanas évek végére már az iparban, mezőgazdaságban, vendéglátóiparban is közel azonos az arányuk a nem cigányokéhoz. Nem elhanyagolható tényező, hogy a történelemben először ekkor kerültek jelentősebb számban cigányok a hadsereg, a rendőrség, a művészeti élet területére, valamint értelmiségi, félértelmiségi pályákra. A hatvanas évek végén még 80%-uk dolgozott segédmunkásként, ez az arány a nyolcvanas évek végére 51%-ra csökken, és emellett 24%-uk betanított munkás, 25%-uk pedig szakmunkás vagy szellemi dolgozó.

A cigányság oktatása (óvodáztatás, iskoláztatás) terén a hetvenes években történt változás, ebben az időszakban az óvodás korú cigány gyermekek 20-25%-a járt óvodába. Az 1989/90-es tanévre ez a szám már 70-80%-ra emelkedett. Az óvodás korúak (3 vagy 4 év alattiak) fele már óvodába jár. De ennél is jobb eredményt sikerült elérni az általános iskolák esetében.

A hetvenes évek közepétől gyakorlatilag minden általános iskolás korban lévő gyereket beiskoláznak. Jelentősen nőtt a teljes általános iskolát (8 osztályt) elvégzők aránya. A hatvanas évek elején a beiratottak közül csak minden harmadik (34%) végezte el azt, 1985-re ez az arány 50%-ra nőtt (16 éves korig), és további 25-30%-uk a katonaságnál vagy esti iskolában fejezi be általános iskolai tanulmányait. Az óvodához és az általános iskolához hasonló áttörés a középiskolákban még várat magára. Az általános iskolát befejezettek mindössze egyharmad része tanul tovább, de ezek közül is csak minden harmadik tudja azt befejezni. A középiskolába járók nagy része az 1980-as évek végén több mint 85%-a - a felsőfokú továbbtanulásra kisebb esélyt kínáló iskolatípusba, az úgynevezett szakmunkásképzőbe járt.

A nehezedő körülmények sajnálatos következménye, hogy a nyolcvanas évek végétől csökken az általános iskola 8. osztályát befejezők és az óvodába járók aránya.

A szocialista rendszer az életkörülmények javítására szociálpolitikai mechanizmust alakított ki, mint például a lakásépítési támogatás, családi pótlék, GYED, GYES, szociális, oktatási, egészségügyi és egyéb intézmények ingyenes vagy olcsó igénybevétele, utazási kedvezmények, szociális segély stb.

A cigányság helyzetének javítására ezenkívül külön intézkedések is születtek, elsősorban a cigánytelepek (putrik) felszámolása: az esetek nagy többségében ez meg is történt. 1961-ben még a cigány lakosság 70%-a élt ilyen helyeken, a nyolcvanas évek végére ez az arány 5-6%-ra csökkent. A pozitív folyamatokkal egy időben az úgynevezett „Cs” lakások gyakran „újraputrisodtak”, és megkezdődött a nagyvárosi slumok kialakulása is (különösen a fővárosban).

A cigány hagyományok, kultúra növelése, a nyelvhasználat a hatvanas évekig főleg a cigány közösségeken belül folyt. A hetvenes évektől alakultak cigány folklórcsoportok, 1989-ben már 150-200 ilyen csoport működött. Gyakran rendeztek, rendeznek művészeti napokat, kiállításokat. Gyakoriak az olvasótáborok, a népfőiskolai tanfolyamok. A nyolcvanas évektől cigány nyelvű kiadványok jelennek meg. Állandó rádió- és alkalmi tv-műsorok foglalkoznak a cigánysággal. 1986 óta jelenik meg rendszeresen cigány újság.

1957-ben állami kezdeményezésre jött létre a Magyarországi Cigányok Kulturális Szövetsége, 1985-ben az Országos Cigány Tanács, majd 1986-ban újra a Magyarországi Cigányok Kulturális Szövetsége, amely szervezetek kísérletet tettek a cigányság megszervezésére.

*

Az állam cigányokkal kapcsolatos politikája tehát több területen képes volt javítani a cigányság helyzetén, és közelíteni azt a nem cigány csoportok helyzetéhez. A kimutatható eredmények ellenére azonban a cigány közösségek társadalmi-gazdasági fejlődésének döntő szegmenseit nem tudta megragadni, ezért eredményei látszólagosak, s emiatt a *tervgazdasági rendszerről a piactudományra történő váltás igen kedvezőtlen indulást jelent a cigányságnak*

A rendszerváltás időszaka

Magyarországon a tervgazdasági mechanizmus megbukott. A vállalatok egyre erősebben versenyhelyzetbe kerülnek, jelentős munkanélküliség van kialakulóban. Főleg a képzetlen munkaerő iránti igény csökken, ami súlyosan érinti a cigányság foglalkoztatását is. Különösen az építőipar összeomlása, az ingázási lehetőségek megszűnése növeli a munkanélküliséget, s mindez a legelmaradottabb (fejletlen mezőgazdaság, ipari munkahelyek teljes hiánya) térségekben élőket érinti legjobban. Körükben a munkanélküliség vélhetőleg az országos átlag többszöröse. Cigány munkavállalók tapasztalatai szerint gyakran előfordul faji diszkrimináció is az elbocsátásoknál, de különösen a felvételeknél.

A kulturális, művelődési kiadásokra fordítható anyagi eszközök szűkülése ellenére a „szabadabb légkör”, az alapítványi, pályázati lehetőségek élénkítőleg hatnak a cigány (kis)közösségek tevékenységére. Tovább nőtt a különféle folklórcsoportok száma. A cigányságnak jelenleg két tévészerkesztősége (Budapest, Pécs), rádiós műsora és két új újságja van állami finanszírozással. Ugyancsak állami segítséggel működik a fővárosi (önkormányzati) cigány szociális és módszertani központ.

Az 1990-91-es tanévtől a cigányságnak lehetősége van az óvodai, általános iskolai és középiskolai anyanyelvű oktatásnál, etnikumspecifikus képzésnél, felzárkóztató képzésnél többlet-fejlesztés igénybevételére. Ez az óvodákban mindkét tanévben 5000 Ft/fő (a normál kvóta 1990-91-ben 15 000 Ft/fő, 1991-92-ben 19 000 Ft/fő), iskolánál 1990-91-ben 14 000 Ft/fő, 1991-92-ben 15 000 Ft/fő (a normál kvóta 1990-91-ben 30 000 Ft/fő, 1991-92-ben 35 000 Ft/fő).

A három képzési lehetőség közül mind ez ideig az anyanyelvoktatással a cigányság kevésbé tudott élni, ehhez a cigány nyelv egységesítésére, szókincsének bővítésére, kidolgozott tematikákra, tankönyvekre és megfelelő számú pedagógusra lenne szükség.

Az új rendszer nagyon rossz gazdasági helyzetből indul, kiadásait a szociális területen kénytelen erősen korlátozni. Ennek ellenére több olyan juttatás is létezik, amely a cigányokat is érinti. Így például az állam az önkormányzatokon keresztül a nehéz helyzetben lévő családoknak segélyeket ad a lakásépítési tanozások törlesztésére, gyermekintézményekben átvállalja a térítési díjak teljes vagy részbeni térítését. Az állami költségvetésben a cigánytelepek felszámolására külön összeget határoztak el. Az állampolgári jogú családi pótlékot, a nem biztosítottak egészségügyi biztosítását szintén a központi költségvetés fedezi.

A felsorolt intézkedések ellenére aligha tagadható, hogy a más életszférákban (gazdaság, oktatás) kialakult „ellehetetlenülések” miatt ma a cigányság jelentős része katasztrofális helyzetben van. Sok család kizárólag a családi pótlékból él, az önkormányzatok lehetőségei (a legelmaradottabb térségekről van szó!) minimálisak. Megkezdődött az ingázók visszaáramlása. 1992 közepére sok munkanélkülinek lejárt a munkanélküli segélyre való jogosultsága.

A rendszerváltást követően három cigány párt alakult, amelyek a számukra sikertelen választások után megszűntek. 1990 decemberében 22, 1992. év elején 96, jelenleg közel 150 bíróságilag bejegyzett cigány szervezet működik, amelyeknek mintegy fele országos jellegű. A szervezetek elsődlegesen az érdekképviselet és a kultúra területén fejtik ki tevékenységüket. A szervezeteket három, úgynevezett „csúciszervezet”, a Roma Parlament, a Roma Fórum és a Cigányok Érdekvédeli Szövetsége igyekezik összefogni. 1992-ben türkevei központtal megalakult a Magyarországi Cigány Párt.

A kormányzat a cigányszervezeteket, azok képviselőit partnerként kezeli, a kisebbségekkel kapcsolatos kormányzati döntésekbe tárgyalásos úton igyekezik őket bekapcsolni, javaslataikat figyelembe venni. Az országgyűlésben 3 cigány képviselő 2 párt színeiben tevékenykedik.

A helyhatósági választásokon két községben - Gilvánfán és Alsószentmártonban - cigány származású polgármestert választottak. Az önkormányzatokban - nagyrészt a falvakban - 73 cigány önkormányzati képviselőt választottak meg. Sok cigány kisebbségi szószóló is tevékenykedik a helyhatóságokban, ezenkívül - különösen kisebbségi, kulturális, szociális - bizottságok munkájában történő részvételre mind a helyi, mind a megyei önkormányzatok gyakran hívnak meg cigány embereket. Egyes önkormányzatok cigány képviselőkkel, szószólókkal szembeni viselkedése esetenként kifogásolható, ugyanakkor a képviselők, szószólók részéről is gyakori a felkészületlenség, tájékozatlanság.

A Magyarországi Nemzeti és Etnikai Kisebbségekért Alapítványból, a kisebbségi sajtónak megítélt támogatásból, a kisebbségi szervezetek támogatási összegéből (1992-ben összesen 400 millió forint) az összes kiosztott támogatás mintegy 35%-a jut cigány pályázóknak.

*

A cigányság helyzetével kapcsolatos sajátosságokat az egyes életszférákban megjelenő különbségeinek és az ebből fakadó előítéleteknek a rendszereként lehet leírni.

A különbségek két problémakörbe sorolhatók: I. A nemzetiségi (nyelvi, kulturális) különbségekből adódó problémák. II. Az eltérő társadalmi státusból adódó problémák („faji-szociális” különbségek).

Az I. csoportba azok a problémák tartoznak, amelyekben a „természetes másságból” adódó különbségek (eltérő etnikum, nyelvi, hagyománybeli, szokásbeli stb. különbségek) jelentkeznek. Ezek az eltérések a *kívánt különbségek*

A II. csoportba tartozó eltérések a két társadalmi nagycsoport eltérő előélete nyomán kialakult társadalmi státusbeli különbségek. Ezek az eltérések a *nem kívánt különbségek*. A kívánt különbségek „azonos értékű” másságot jelölnek, és a cigányságnak csak egyes

csoportjait érintik, míg a nem kívánt különbségek egy kedvezőtlenebb helyzetet mutató eltérést, „értéktelenebb másságot” jeleznek, és legalábbis egy-egy életszférában, a teljes cigányságot (valamennyi cigány embert) érintik.

Nemzetiségi sajátosságok

Hiányzik a kulturális intézményrendszer, az értelmiségi réteg, amely a cigányság (illetve erre igényt tartó egyes csoportjai) nyelvi-kulturális másságát megőrizné, továbbfejlesztené, például a cigány dialektusokból (egységes) cigány köznyelvet és cigány irodalmi nyelvet alakítana ki, és bizonyos politikai különérdekeket (amelyek az önálló entitásból fakadnak) megfogalmazna. Ezen különbségek („pozitív másság”) fennmaradását a kormányzatnak (és a többségnek) a más hazai kisebbségeknél már meglévő, a cigányság sajátosságaihoz adaptált intézményrendszerek kialakításával, az egyik legelőbbnek tekinthető magyarországi népi kultúra (a cigány népi kultúra) megmaradásának elősegítésével kell támogatnia.

A készülő kisebbségi törvény, a jelenlegi struktúrába már beépült többletjuttatások (például az oktatásra, etnikumspecifikus képzésre többletfej-kvóta: az alsótagozatos nemzetiségi osztályok működtetéséhez szükséges tantermek építésének elősegítése; a rövidesen beinduló cigánisztikai tanszék stb.) ezen lehetőségek megteremtését és bővítését szolgálják. A cigányság megismertetése, történelme, kultúrája tanításának beépítése a magyar közoktatásba, alapvető fontosságú.

Szükséges a cigányság részéről ezen feladatok érdekében meginduló (spontán) kezdeményezések erkölcsi és anyagi támogatása is (például: Gandhi Alapítvány: Beás Gimnázium).

Hangsúlyozottan fontos a cigány emberek identitásválasztási szabadságának megőrzése, az ezt támadó ideológiák befolyásának gyengítése, az állam és a pártok ettől való elhatárolódása.

Társadalmi státusbeli sajátosságok

Az emberi lét egyes területein meglévő (túlzott) különbségekből, a különbségek egymásra rakódásaként kialakult többszörösen hátrányos helyzetből, az erre épülő előítéletekből adódó problémák azok, amelyek a cigány emberek mindennapjait meghatározzák, amelyekkel naponta szembesülniük kell. Az eltérések az élet számos területén jelentkeznek: a gazdaságban (foglalkoztatottság), az egészségügyben, a szociális, a kulturális életben és a társadalmi presztízs tekintetében is.

A jelentkező különbségek csökkentésével kapcsolatos feladatok megoldása csak széles társadalmi konszenzuson nyugodhat. Az államnak kezdeményezőként a társadalom egyes tagjai (mind a nem cigány többségi, mind a cigány kisebbségi állampolgár), a pártok, egyesületek, a szellemi műhelyek és nem utolsósorban az önkormányzatok megfelelő tájékoztatásával, az információk mennyiségének helyes megválasztásával és megfelelő csoportosításával kell (lehet) megnyerni a társadalom többségét egy ezen kérdésekkel foglalkozó programnak: a *Cigányság Társadalmi Felemelésének Programja* (továbbiakban CTFP) megvalósításához. A CTFP-vel kapcsolatban ezen anyagban felvázolt elképzelések (például a gazdasági ágak megválasztása) csak lehetséges továbblépési irányokat jeleznek, nem gondoljuk ezeket egyedül üdvözítő, egyedül reális alternatíváknak. A programcsomagot társadalomtudósokból, közgazdászokból, szociológusokból, jogászokból, törvényhozókból, önkormányzati szakértőkből és más szakemberekből álló teamnek kell kidolgoznia.

Mezőgazdaság

A lehetséges gazdasági ágazatok közül a mezőgazdaság szinte az egyetlen terület, ahol a cigányságnak egyáltalán esélye lehet egy új polgárosodási folyamatba való bekapcsolódásra. Ennek több oka sorolható fel:

- A cigányság többsége (mintegy háromnegyed része falun él, ezen belül is fejletlenebb, csak mezőgazdasági jellegű, gyakran minimális helyi iparral sem rendelkező térségekben. A városokba áramlás (munkához, lakáshoz stb. jutás), a megélhetési lehetőségek még az előző időszaknál is nehezebbek, inkább visszaáramlás várható.

- Gyakran éppen a cigányok által jelentős számban lakott (kis)falvakban a nem cigány lakosság előregedett, a fiatalok elvándoroltak, az idősebbek kihálnak, az ott maradóknak „stabilabb” a helyzetük az iparban, szolgáltatásban, közigazgatásban. A földet megművelni elsősorban a fiatalabb korosztályokkal rendelkező cigányság képes.

- A cigányság iskolai, szakmai kvalifikáltsága alacsony, jóllehet egy kialakuló piacgazdaságban minden területen komoly szaktudásra van szükség, mégis - kezdetben - talán a mezőgazdaság az a terület, ahol a szükséges ismeretek a legkönnyebben megszerezhetők.

A mezőgazdaságon belül elsősorban a biotermelés lehet azon terület (magas élők munkai igény, alacsony gépi és kemizálási igény, viszonylag stabilabb értékesítési lehetőségek stb.), melybe a cigányságnak célszerű munkáját fektetnie.

Ebből következően elkerülhetetlennek és szükségesnek tűnik az új földosztás vagy/és kedvező földhöz juttatási lehetőség kialakítása is. A mezőgazdasági lehetőségeket nem szabad misztifikálni, a bekapcsolódók jelentős része (akár többsége) innen ki fog esni (még innen is!), ugyanakkor a benn maradók nagyobb része eredménynek tekintheti, hogy saját családját képes mezőgazdasági terményekkel ellátni, a kisebb rész pedig árutermelővé válhat, és mind a mezőgazdaságon belül, mind más területek felé anyagi (és majd szellemi) tőkefelhalmozásával tovább tud lépni. Nem elhanyagolható szempont, hogy a továbblépési szándék belső igénnyé válása a cigányságot - ezen családok gyerekeit - az iskola felé hajtja. A cigányságra erősen jellemző fogyasztói szemlélet módosulása a felhalmozó gondolkodásmódra változhat.

Hagyományos cigány foglalkozások

A ma már csak kevesek által művelt hagyományos cigány foglalkozások közül (kézműipari tevékenységek, zenélés) a gazdaság átalakulása egyes foglalkozások megmaradását segítheti. Ezen mesterségek és sok-sok főleg falusi közösségek által igényelt - kisipari, kézművesipari jellegű szakma megtartása, felélesztése központilag elősegíthető.

Például a több évszázad óta s ma is ezek által művelt zenészség megmentése hosszabb távú pályázati projektekkal, esetleg adókedvezményekkel képzelhető el. A központi segítség mellett itt az önkormányzatok, önkormányzati közösségek, szakmai-érdekvédelmi kamarák, magánkezdeményezők szerepvállalása is fontos lehet.

Féllégális kereskedelmi-közvetítői tevékenységek

Az etikailag elfogadható, de törvényileg (jogilag) illegálisnak, féllégálisnak tekintett tevékenységek legalizálандók. Elsősorban az ezzel foglalkozó kis-, vagy inkább mikrovállalkozók közös társadalmi teherviselésbe történő bevonása adó-, illetve társadalombiztosítási átalányok kialakításával képzelhető el. Egy ilyen intézkedéssel e foglalkozásokkal szembeni előítélet is csökkenthető lenne.

Más gazdasági ágakba történő bekapcsolódás, értelmiségi pályákra juttatás széles körű, „szegénysorsú” diákokat támogató ösztöndíj-rendszer kialakításával képzelhető el. Fontos

lehet a tartósan munkaerőhiányt mutató területekre irányuló állami átképzési programok kialakítása is.

Oktatásügy

Az oktatásügy lehetne az a terület, amely a gazdaságban meginduló folyamatokat (mobilitási törekvéseket) segítheti, sőt - lásd a szocializmus gyakorlatát - önállóan is segíthet (legalábbis egyének esetében) a társadalmi felemelkedésben.

1) Cigány tanulóira irányuló projektek, központi pedagógiai műhelyek által kimunkált modellek alkalmazása szükséges a meglévő iskolai struktúrában: elsősorban elkülönített óraszámokban, felhasználva a „felzárkóztató” képzésre szánt állami többlettámogatást, az egyéb pénzügyi lehetőségeket, a cigány gyerekek képzésére specializálódott oktatáskutatók kutatási eredményeit és a külön oktatásukra vállalkozó és erre kiképzett pedagógusok munkáját, lelkesedését.

A már megindult folyamatban az állami többlettámogatás felhasználásának az eddiginél komolyabb ellenőrzésére van szükség! A többlettámogatás nem pótolhatja az önkormányzati hozzájárulást, nem fedezheti az iskolai kiadási vagy felújítási költségeket, de még szociális célú (tanszervásárlás segítése, étkezési hozzájárulás stb.) kifizetések (cigányok érdekében) sem történhetnek belőle.

2) Tudomásul kell vennünk, hogy bizonyos szociális, kulturális stb. hátrányok szinte csak a cigányság bizonyos rétegeire jellemzőek. Elkerülhetetlennek látjuk olyan iskolák, óvodák, osztályok létrehozását (voltak ilyenek rövid ideig), ahol a meglévő, többszörösen hátrányos helyzettel az előbb leírtaknál komplexebb módon foglalkoznak. Az erre vállalkozó iskoláknak - a többlet-fejlesztésük felül - pályázati úton vagy más formában biztosítani kell az étkeztetésből, egészségügyi, tisztálkodási feladatokból, tanszerbeszerzésből, gyermekmegőrzésből stb. származó többletköltségeik fedezését is. Fontos, hogy ezen iskolák, osztályok ne váljanak a „nehézsorsú”, „kezelhetetlen” vagy általában a „cigánygyerekek” iskoláivá, osztályaivá, ahová a más helyeken nem megfelelő gyermekeket egyszerűen át lehet rakni. A pénzügyi, gazdaságossági ellenőrzés itt is nagyon fontos.

Mindkét iskolatípusnál hosszabb távon a tanulók eredményes továbbtanulása lehet az elsődleges mérési szempont. Ilyen értelemben az egyes iskolákkal, osztályokkal, speciális tantervű kísérletekkel az állam (a Művelődési és Közoktatási Minisztérium) részéről sokkal differenciáltabb, mélyrehatóbb, intenzívebb foglalkozásra van szükség.

3) A népi iskolai, kollégiumi rendszer létrehozása a polgárosodás, értelmiségi képzés és nem utolsósorban az előítélet-megszüntetés fontos eszköze lehet a hátrányos helyzetű rétegek gyerekeinek, elsősorban az ország elmaradott térségeiben. Ezen iskolákban természetes úton (a bekerülési feltételek meghatározásával) kell biztosítani, hogy a tanulók egy jelentős része, 15-20-30%-a cigány származású legyen.

A felzárkóztató képzés többletösszege mellett - az érintett önkormányzatok általi támogatás, közvetlen állami hozzájárulás, területi ösztöndíjalapok, magánösztöndíjak stb. felhasználásával - a tanulóknak ösztöndíjat kellene kapniuk. Ezen iskolatípusnál nagy jelentősége lehet az egyházak és új modelleket kipróbálni akaró pedagógus-közösségek bekapcsolódásának is.

A jelenleg csak a cigány tanulókat érintő, „felzárkóztató képzésért” járó többlet-fejlesztést szükségesnek tartjuk kiterjeszteni a nem cigány rétegek gyermekeire is. Az a lehetséges felhasználói kört 3-4-5-szöröseire emelheti, ugyanakkor megszüntet egy bizonyos diszkriminációs és sokak által (bizonyos értelemben joggal) támadott kirekesztő gyakorlatot. Jogos igénynek tűnik, hogy a más csoportokhoz tartozó és hátrányt szenvedő (tanyán, kistelepülésben, nagycsaládokban, csonka családokban stb. élő) gyermekek tanulását is - a cigányokhoz hasonlóan - külön összeg segítse.

4) Népfőiskolák felállításával a korábban generációkon keresztül egyegy családi, falusi közösségben felhalmozódott és áthagyományozódott mező-, erdő-, víz- és háztartásgazdálkodásra vonatkozó ismeretanyagot tovább lehetne adni az újabb korosztályoknak. Mindezen szellemi kincset - amely az utóbbi 40 évben jórészt elsikkadt - kiegészítve a társadalomra, természetre vonatkozó új információkkal, csak egy nagyon mobil, népfőiskolai jellegű rendszerrel lehet „eredeti tulajdonosához, „eredeti felhalmozójához” visszajuttatni. A „népfőiskolai” rendszerrel a különféle típusú tanfolyamok mellett segíteni kell - ahol szükséges - a nyolc osztály befejezését, a normál iskolai rendszer által is elismert szakmához, érettségihez, sőt akár diplomához jutást is. Ezen rendszer nélkül az (újra)polgárosodási folyamat társadalmilag szűk körűbb, gazdaságilag kisebb eredményességű lehet csak. Az újratanulási folyamat a cigányságnak is esélyt kínál a bekapcsolódásra. Szükséges a jelenlegi népfőiskolai rendszer megerősítése, kiterjesztése. Erre megfelelő eszköznek az adó-, illetve adóalap-csökkentés és a pályázati rendszer (például területi oktatási alapokból) látszik.

Az eddigiekből is egyértelműen kitűnik, hogy a cigányság tényleges és tartás társadalmi integrációja a helyi civil társadalmakba való bekapcsolással érhető el. Mind a központilag igénybe vehető pénzügyi, mind a kommunikációs lehetőségekkel elő kell segíteni a nem cigány társadalmak erősebb „nyitását” a cigányság felé, az egyesületekbe, klubokba, (gazda)körökbe való bevonást. Szükségesnek tűnhet - az ezzel foglalkozó társadalmi kezdeményezések (lásd: Falufejlesztő Társaság, Társadalom és Gazdaságfejlesztő Társaság stb.) aktív támogatásával - a csak szűken értelmezett piactudományi logikát követő gazdasági kezdeményezések helyi bővítési lehetőségeinek segítése. A cigányság ide történő bekapcsolódását - a tudatformáláson túl - pénzügyi ösztönző módszerekkel lehet segíteni. Itt is a decentralizált területi (regionális) alapokból való támogatás tűnik célravezetőnek.

A cigányságot a többségtől eltérő előélete, az ennek nyomán kialakult többszörösen hátrányos helyzete miatt erős előítéletek veszik körül. A hátrányos helyzetek felszámolásán túl ezen is változtatni szükséges. Az előítéletek csökkentésében a tömegkommunikáció, főként a szinte mindenkire eljutó elektronikus sajtó szerepvállalása létfontosságú. Csak önkritikusan állapíthatjuk meg, hogy a magyar televíziózásban, rádiózásban gyakorlatilag a cigány ember figurája nem ismert, sem emberként, sem cigányként. Szükségesnek érezzük egy pszichológusokból, szociálpszichológusokból, szociológusokból, reklám- és kommunikációs szakértőkből álló bizottság létrehozását, amely e megismertetési folyamatot megtervezi, felügyeli, befolyásolja. Egy olyan pénzügyi alapot is létre kellene hozni, amelynek kamatát előítélet-leépítő projektek finanszírozására használnák fel.

Egészségügy - család gondozói hálózat

A cigányság felemelkedésének útján nagy jelentőségű lehet a család gondozói hálózatok, helyi gondozói egységek létrehozása, újraindítása.

A nagy „betegség csoportok” kezelésére, megelőzésére (például AIDS- prevenció) való felkészítés mellett a cigányság gondjaival való etnikumspecifikus foglalkozást is meg kell erősíteni, de más területeken is szükséges a cigány fiatalok minél nagyobb arányú bevonása a képzésbe

Szociális foglalkoztatás

Ma Magyarországon a munkavállalóknak mintegy 12%-a munkanélküli. Ez az arány - néhány évig bizonyosan - nem fog csökkenni, és a cigányságnál ez lényegesen magasabb. A költségvetésből kifizetésre kerülő összegekből az átképzésre jutó összeg a cigányság számára alacsony (nincs miből átképezni), szakképzetlenségük miatt ők maradnak tartósabban munka

nélkül (egy idő után már munkanélküli segélyt sem kapnak), a szabad állásokba őket veszik fel legkésőbb, az összes munkanélkülin belüli arányuk várhatóan még növekedni fog. Helyzetüket tovább nehezíti, hogy az eltartottak száma a cigány családokban nagyobb, felhalmozódott „vagyonuk” kevesebb. Ezért számukra elkerülhetetlenek, a társadalom - és az állami költségvetés - számára pedig hasznosnak tartanánk a jelenlegi közmunka-rendszer nagymértékű növelését, az önkormányzati hozzájárulás arányának csökkentésével, például decentralizált alapokból történő pályázati rendszerrel. Az önkéntes jellegű (esetleg bizonyos körülmények mellett kötelező, ha a munkanélküli igényt tart jövedelemre) közmunka bevezetése lehetővé teszi az országban szükséges nagy infrastrukturális beruházások közmunka-igényének kielégítését, erdők, utak, természetvédelmi területek rendbehozatalát.

A cigányság megismertetése

A cigánysággal kapcsolatos ismeretanyagunk be kell épülnie az iskolai oktatásba (sőt lehetőleg a felnőttoktatásba is), a helyi közösségek előtörténetének ismertetésével együtt. A széles közvélemény tájékoztatásán túl kiemelt jelentőségű a (köz)véleményformáló társadalmi intézmények mainál sokkal szélesebb körű befolyásolása, információkkal történő ellátása is. Ide értendők a pártok, társadalmi szervezetek, kamarák, államigazgatási egységek, önkormányzati egyesülések stb. Szükséges a cigányság valódi társadalmi, politikai súlyának, problémáinak bemutatása, a „beleérző képesség” intézményi szintű kialakítása, hogy ennek nyomán megváltozzék az önkormányzatok és a cigányság viszonya. Erre a feladatra a jelenlegi államigazgatási struktúrában belül a cigány kisebbséggel foglalkozó intézmény (NEKH) vállalkozhatna, megfelelő szakemberek, szellemi műhelyek rendszeres „bedolgozásával”.

Csoportkonfliktusok feloldása

Magyarországon az utóbbi években már történtek „etnikainak” minősíthető konfliktusok cigány és nem cigány csoportok között. Kis létszámú közösséget érintő (kocsmái jellegű, stílusú) verekedések, összecsapások mellett voltak már „skinhead-cigány” összetűzések is, sőt előfordult szervezett, „népi jellegű” cigányellenes fellépés is (amely korábban csak egyes szomszéd országokban volt jellemző); kívánatos e kedvezőtlen tendenciákat megállítani.

Fontos az időnként preventív módon „védekező” cigány csoportok meggyőzése is ilyen típusú fellépésük veszélyességéről. Minden helységben, ahol polgárőrséget hoznak létre, célszerűnek tűnik bevonni a munkába a helyi cigányság képviselőit, közös járőrözéseket szervezni, mivel az ilyen jellegű kirekesztések (időnként) szintén „cigányellenes” színezetet kap(hat)nak, és nem kívánt ellentéteket szítanak.

A „bőrfejű” csoportok ellen - legalábbis, akikre a józan meggyőzés, érvelés nem hat - jogi eszközökkel (próba perek) kell fellépni. Ugyancsak jogi eszközökkel oldhatók meg a diszkrimináció más formái is (például vendéglőből kitiltás, munkahelyi (felvételi) megkülönböztetés stb.). E végső, radikális, a szélsőségeket erősítő megoldások előtt azonban nagyobb jelentősége lehet a békés, konfliktusmegoldó eszközök alkalmazásának. Társadalmi kezdeményezésként (Konfliktuskezelő Központ Alapítvány jóvoltából) megkezdődött az Egyesült Államokban és az Egyesült Királyságban már bevált módszerekkel, de a magyar valósághoz igazodva az úgynevezett etnikai békéltető bizottságok hálózatának kialakítása. Fontosnak tartjuk 1993-tól a kezdeményezés állami költségvetésből történő közvetlen támogatását.

A felsorolt területek természetesen csak egy, bár fontos részét jelentik az intézkedést igénylő szféráknak. A társadalmi beilleszkedést elősegítő programcsomagnak természetesen az egyéb területeken (például egyházi élet) megteendő intézkedésekre is ki kell terjednie.

Technikák

A probléma-megoldás módszereinek, „technikáinak” megválasztása, alkalmazása elősegítheti vagy lehetetlenné teheti egy jól kidolgozott program sikerességét.

Értelmezésünkben a „technikák” a társadalom és a (cigány) egyén kapcsolatait szabályozó közvetítő „rendszer” jelentik.

1) *Az asszisztensi tevékenység*

A cigányság társadalmi beilleszkedése szempontjából alapvetően fontos olyan - lehetőleg cigány és az adott közösséghez tartozó - fiatalok nevelése, akik tevékenységükkel közvetítő szerepet tudnak betölteni a társadalmi intézmények és a cigány családok (egyén) között. Ilyen intézmények mindenekelőtt az iskolák, az önkormányzatok, a hivatalok, az egészségügyi intézmények, továbbá a művelődési, kulturális intézmények, pártok, egyesületek stb.

Az asszisztens (szak)területe közösségenként más-más (elsősorban a közösség nagyságától függ), de feltehetőleg a pedagógiai, az egészségügyi- szociális, a társadalmi asszisztensi stb. feladatok jelenthetnek külön területeket. Az asszisztensek felkészítésében a középfokú végzettség megszerztatése tűnik kívánatosnak (és lehetségesnek), célszerű már az iskolai időszakban „terepgyakorlattal” kiegészíteni. A feladat fontossága miatt kezdetben érettségizett fiatalok 1-2 éves felkészítését, majd szakközépiskolai, illetve „technikumszerű” képzés megvalósítását javasoljuk.

2) *Decentralizált területi (regionális) alapok*

A cigányság mobilitási lehetőségeinek közvetett eszközökkel történő segítése is indokolja, hogy - különösen a kedvezőtlen adottságú térségekben - a régió méretéhez, problémái nagyságához igazodó pénzügyi alapokat hozzanak létre, akár közvetlen állami kihelyezéssel, akár más módon, például adókedvezmények nyújtásával.

Az alapok hozadékának felhasználása átfogó szakmai terv szerint meghatározott célokra, ágazatonként (területenként) történne. A területeknél - ez már magának az alapnak a felosztását is jelenti - a helyi sajátosságok is érvényesítendőek. Ilyen „részalap” lehet az oktatási, ösztöndíj, vállalkozásfejlesztési, civil társadalom-fejlesztési, polgárőrség-működtetési stb.

A (rész)alapok fölött kuratóriumok felügyelnének, akik pénzosztási elveiket, gyakorlatukat a szükséges mértékben egyeztetik más kuratóriumokkal. A pénzek igénybevétele főleg pályázati úton történék.

3) *Közvetítés a cigányság és a társadalom intézményei között* Elsősorban az önkormányzatok, de a magán és állami szféra finanszírozásában (például decentralizált területi alapból) is szükségesnek tűnik olyan kis létszámú, „bürokráciamentes” egységek kialakítása, amelyek az asszisztensi rendszerhez hasonlóan, de intézményesebben képesek közvetítői, sőt lobbizó tevékenységet vállalni a cigány ember és a társadalom intézményei között (akár egy magánmunkaadónál is). Nem elképzelhetetlen - legalább egy-két kísérlet erejéig - jelentősebb pénzügyi lehetőségek megadása a közvetítő egységnek, mellyel céljai teljesítését pénzügyi előnyhöz juttatással - például cigányok foglalkoztatásáért „cserébe” anyagi hozzájárulást ad a vállalkozáshoz-a haszonról történő részleges lemondással stb. - is elősegíti. Fontos leszögezni, hogy ezen egységek feladata nem az érdekvédelem, „képükhöz” a semlegesség látszata és gyakorlata kell, hogy tartozzék.

4) *Etnikai békéltető bizottságok*

A békéltető bizottságok feladata sem az érdekvédelem, hanem az etnikumok közötti konfliktuslehetőségek megelőzése, mérséklése.

5) „*Nevelő hálózatok*”

A helyi (civil) társadalmak gazdasági talpra állítása a közvetlen piaci hatások mérséklésével, „első rohamának felfogásával” növelhető. Véleményünk szerint a cigányság arányához igazodó számú polgárság csak így jöhet létre. A „nevelő-védő” hálózatok, a nem termelészövetkezetek vagy az egyén felelősségét háttérbe szorító más típusú intézmények nem tudják a piaci hatásokat semlegesíteni, csupán a meggondolatlanságból, a tapasztalatlanságból, a piaci ismeretek hiányából fakadó bukások számát képesek mérsékelni, esetleg - megfelelő tőke- és információerős szervezetek esetében - bizonyos beszerzési, értékesítési, hiteladási lehetőségek biztosításával tudnak többletsegítséget adni. Ilyen típusú rendszerek a nyugati országokban, különösen az USA-ban is működnek és nagy számban képesek új, sikeres kisvállalkozásokat életre segíteni, beindítani.

6) *Tulajdonhoz juttatás törvényi (jogsabályi), intézményi elősegítése*

A társadalom morális felkészítésén, az állam pénzügyi jellegű (alapok, kvóták, asszisztensek képzése stb.) segítségével túl szükséges azon jogszabályi rendszer - vagy inkább különböző területeken megjelenő egyedi jogszabályokról van szó - kialakítása, amely képes törvényesen segíteni a cigányság lehetőségeit. Nem szociális törvényhozásról, hanem sokkal inkább a gazdasági szférát érintő intézkedésekről van szó.

Legfontosabbnak szabályozandónak véljük a földhöz jutás lehetőségének megteremtését. A jelen helyzetben létrejövő új - „visszaálló” tulajdonviszonyokból kiindulva, olyan törvényeket tartanánk különösen fontosnak, amelyek a(z idős) földtulajdonosokat és a (fiatal) földnélküli - természetesen nem csak cigány- és földművelésre vállalkozó családokat képesek lennének „összehozni”, előbbieket tartásáért utóbbiak örökölnék a tulajdont. Fontos mindkét fél (érdekeinek) hatékony, gyors védelme, megfelelő intézmények létrehozásával.

Itt csak utalni tudunk rá, hogy ezen programcsomag összeállításánál figyelembe kell venni:

A) A hátrányos helyzetű csoportok társadalmi-gazdasági mobilitásának segítésére a világ számos országában kidolgozott és alkalmazott projektek tapasztalatait, a magyarországi lakosság hozzáállását, mely *alapelvek* alkalmazandók az előkészítésnél, a megvalósításnál.

B) A cigányság helyzetét, előképzettségét, iskolázottságát, Magyarország várható gazdasági-társadalmi mozgásait (például a közös piaci társulásából, csatlakozásából várható előnyök, hátrányok), mely területekre lehet és kell kidolgozni, megvalósítani.

C) Milyen *technikák* alkalmazhatók az alapelvek betartása, a szükséges területek (életszférák) megválasztása során.

A megvalósítás során a következő alapelveket kell érvényesíteni:

1) Nyílt pozitív diszkrimináció helyett jól megmagyarázható „kiegyenlítő” jogokat, juttatásokat!

2) Közvetlen támogatás helyett közvetett támogatást! Elkerülni a többség ellenszenvének felkeltését!

3) Piac-, demokrácia- és önkormányzatkonform eszközöket!

4) Központi összehangolást (előkészítést), de a megvalósításnál a jelenlegi szakmai-államigazgatási és területi (földrajzi) struktúrához igazodó decentralizált megvalósítást!

5) Új, más pozíciójú - kulturális, gazdasági (munkamegosztási), társadalmi - szegregálódás helyett a *nem cigány népességhez hasonló társadalomszerkezet* kialakításának elősegítését!

Az egyes területeken megvalósítandó intézkedések (és a hozzárendelt *technikák*) az adott terület belső folyamataihoz kell, hogy igazodjanak, ugyanakkor szükséges az időbeli, törvényi, szabályozási, intézményi összehangolás az aszinkronitás elkerülése végett.

* A Nemzeti és Etnikai Kisebbségi Hivatal, illetve a Magyarországi Roma Parlament által felkért szakértői csoportok elemzéseit a Kisebbségi Szakértői Tanács 1992. október 8-i ülésén vitatták meg. A szerkesztőség köszönetét fejezte ki a Hivatalnak és a Roma Parlamentnek azért, hogy anyagaikat közlésre rendelkezésünkre bocsájtották. A statisztikai táblák a Hivatal vitaanyagához kapcsolódnak. Szerkesztésében Kurunczi Sándor is részt vett. Szíves segítségét köszönjük.

THE GYPSY ISSUE IN 20TH CENTURY HUNGARY

This study reveals the unique social, economic, cultural and demographic condition of Hungary's largest minority, the Gypsies. First, the study analyzes Gypsy policy and its results during the socialist era. The differences and unique characteristics that form the basis of difficulties and prejudice are analyzed in two categories: desired differences (nationality: linguistic and cultural) and not desired differences that are a result of different social, racial and social status. The study draws attention to the need to solve the pressing problems after 1989 in the fields of economy, education, health, culture and interest-protection.

KOLLÁR JÓZSEF-LÁZÁR TIBOR

A jászsági cigányok

A 15. században a királyi Magyarországon már általánosan ismertek voltak a cigányok, a Jászság azonban a hódoltság koráig megőrizte elzárkózását mindenféle más etnikumtól. A cigányság Magyarországra történt bevándorlásának második üteme, mely a 18. században következett be, már a Jászságot sem kerülte el. Hogy miként sikerült a cigányságnak betagozódnia ebbe a korábban teljesen elzárt tömbbe, ahhoz a jász társadalom struktúrájának történelmi változásait kell megvizsgálni.

A jász társadalom tagolódása

A 13. századi betelepüléstől kezdve egészen a 18. századig a jász társadalom egységes képet mutatott. Bár a letelepült jászok között is megfigyelhető bizonyos rétegződés (szálláskapitányok, parasztok, megvásárolható nemesi cím), ez mégsem azonosítható a magyar társadalom nemes jobbágy viszonyával. Mindenki részesült a jász kiváltságokban, a szabad községi föld birtokosa volt, nem fizetett földesúri adót, nem robotolt, vám- és harmincad kedvezménye volt, s csak csekély királyi adóval, illetve katonáskodással tartozott a nádoron keresztül uralkodójának.

A török kiűzése után új népességelemek jelentek meg a megfogyatkozott lélekszámú kiváltságos területeken. A Jászság - a *ius armorum* alapján - a Német Lovagrend kezére került, de 1745-ben a lakosok önerőből megváltották földjüket és kiváltságaikat. A jászkun redemptiónak (megváltásnak) messzemenő társadalmi és gazdasági következményei lettek, melyek a cigányság bevándorlására is hatottak. A redemptio tulajdonképpen tovább homogenizálta a társadalmat, de egyben magában hordozta a hierarchizálódást is, mivel olyan zárt társadalmi réteg alakult ki, amelybe utólagosan csak jelentősebb vagyoni birtokában lehetett bejutni (redemptusok-irredemptusok).

Az 1745-ös megváltás után erős migráció indult meg, de már nem a vagyonos elemek szivárogtak be a jász társadalomba, hanem a szegények. Így a társadalom kettévált: a meghatározó és nagy tömegű jász jogú polgárra és kiszolgáltatott, kis százalékot kitevő (legalábbis kezdetben) „gyüttment”-re, a jász jogokban nem részesülő idegenekre. Ez az igen merev megkötés csak a redemptiót követő időszakban alakult ki, és a földek tagosításáig, illetve a Jászkun Kerületek 1876. évi (XXXII. tc.) megszüntéig volt érvényben, de a közmegítélés még jóval később is háttérbe szorította az idegent. A „gyüttment”-eket, a jászsági társadalom jogilag legalacsonyabb rangú társadalmi rétegét minden új jövevény, szolga, béres, cseléd és a cigányok egész közössége jelentette. Sőt, idetartoztak a görög kereskedők és a 19. század közepéig kitiltott zsidók is.

A cigányság betagozódnia

A cigányok önálló közösséget alkottak, s Mária Terézia 1766-os cigányrendeletének értelmében a hatóságok előtt a vajdájuk felelt értük. Más területek cigányaival, jövevényekkel nem érintkezhetek, ilyeneket nem fogadhattak be maguk közé. A 18. században a Jászságban egész sor cigányokkal kapcsolatos oklevél keletkezett. A megélénkült oklevélírás két dologra utal:

a) Felerősödött a központi rendszabályozás, az az állami cél, hogy az adóalanyok számának növelése érdekében a cigányokat - akár telekadással is - le kell telepíteni mindenáron. Arra, hogy ezt a királyi rendeletet nem jó szívvvel fogadták, az utal, hogy a

rendeletet a Generális Gyűlések egyetértésével a jászhun kapitány megcsonkította. Kihagyta belőle a jobbágytelken való letelepítést, s elsősorban a biztonsági és a rendszabályozó, valamint Isten-félelemre utaló részeket továbbította a községeknek.

b) A 18. század végén szükségszerűvé vált az egyre nagyobb számú cigánysággal való törődés. A problémát meg lehetett volna úgy is oldani, hogy kitoloncolják őket a Kerületből (mint azt sok város és vármegye meg is tette), de a helyi hatalmak a letelepítés mellett voksoltak. Igaz, hogy az „új magyarokkal” szemben eléggé erélyesen léptek fel. 1774-ben Dósa Pál jászkun kapitány például elrendelte, hogy a cigány gyerekeket adják oda más községek magyar családjainak, majd 1777 után-a királyi rendeletek értelmében - a Jászság és a két Kunság között történt meg a cigány gyermekek „cseréje”. Ezzel együtt azonban lehetőséget teremtettek a cigányoknak arra, hogy jász földön maradjanak. Sőt, a Jászság potenciáljában olyan erők rejlettek, hogy a társadalom legalján elhelyezkedő (de elhelyezkedő) cigányság ebből hasznot tudott húzni. Megmaradásuk, sőt szaporodásuk kulcsa a hallgatóságos tolerancia mellett a környezet, a jász társadalom igényében rejlett. S ez az igény a tradicionális cigány foglalkozásokkal állt kapcsolatban, melyeket a befogadó gazdátársadalom fel tudott használni.

A jász ember a földhöz kötődött, a földdel kapcsolatos tevékenységekhez értett, s csak azokat értékelte. A többi mesterséget pedig üzőikkel együtt kevesebbre tartotta. Ezen őstermelői társadalomban a kereskedők és iparosok száma - főleg a 18. században - még kevés, és az is idegen etnikumú. A kereskedők kezdetben görögök, majd hosszas küzdelem után, a 19. század közepétől, zsidók (1840: XIX. tc.). A 18-19. századi híres jászsági kisipar a hagyományos, a mezőgazdasági termékeket hasznosító ágazat volt (csizmadia, szücs, cipész, szűrszabó, takács stb.), illetve a 19. század utolsó harmadában a polgárosult igényeket kielégítő új iparágak (órás, aranyműves, cukrász, borbély). Itt jutott hely a tradicionális cigány munkáknak is. A legtöbb faluban a *kovács, szegkovács, üstfoltozó, csengő és harangöntő, vándorköszörűs, egyéb vas- és pléhmunkával* kapcsolatos tevékenységek üzője cigány. Hozzá kell tenni, hogy ez a foglalkozási csoport kevésbé volt jellemző a jász falvakban, hasonlóan a famegmunkálással kapcsolatos tevékenységekhez: a *fakanálkészítő, teknővájó, kosárfonó*. A legtöbb cigány férfi az akkori „építőiparban” dolgozott, akár csak ma.

A 18. századi jász házak putrik, illetve putri jellegűek, melyeknek anyaga jórészt sár és vályog. Az építőanyag egyneműsége érthető ismerve a Jászság természeti földrajzát -, még 1930-ban is a házak 87,2%-a sár és vályog. Fáért is több kilométert kellett szekerezni a Zagyva, a Tisza árteréhez vagy a Mátra erdőségeihez.

Mais jellegzetes képei közé tartoznak a jász településeknek a falvakat körbevevő egykori vályogvető gödrök, melyek sokáig gátat szabtak a kétbeltelkes-ólas-kertes települések terjeszkedésének. Még a 19. század közepén is a jász falvak lakosságának többsége építkezéskor a vályogvető cigányokhoz fordult építőanyagért vagy bármiféle (kemencekészítés, tapasztás stb.) *sármunka* elvégzéséért. A 18-19. században a jász községek nagy része elnyerte a mezővárosi rangot, három-négy országos vásártartási joggal. E nagyhírű városoknak éppúgy a színes ruhás, szekeres, kupeckedő oláh cigányok állandó résztvevői voltak, mint a vásár biztonságát vigyázó magyar cigány örök. A prosperáló települések szolgáltató funkcióit is cigányokkal töltötték be, főleg a várossá növe Berényben, Apátiban és Árokszálláson. A munkák többsége bizonyos fokig robot jellegű volt, a városi tanácsok velük szemben földesúri jogokat gyakoroltak: például levélhordás, középületek rendben tartása, tisztítása. Ők készítették a fegyvereken kívül a büntetés-végrehajtáshoz szükséges eszközöket, a kínzószerszámtól a kalodáig, bilincsig. Általában ők teljesítették fegyőri, hóhéri, sintéri feladatokat is. A leginkább tisztelt foglalkozás a zenészé volt. Az érvényesülés szinte egyedüli útja a muzsikussá válás volt, a zeneismeret még a legegyszerűbb falusi zenésznek is relatív társadalmi rangot jelentett. Minél nagyobb volt a település, annál több kocsmát szolgált ki a jász gazdák, valamint a gyakori vásárookra és heti piacokra

odasereglett emberek igényeit, így több cigányzenekar is működött egyszerre a faluban. Voltak első- és másodrangú bandák, akik a fővárosba vagy Szolnokra is el-eljártak zenélni. Több híres cigányzenekar vagy cigányzenész szülőföldje volt a Jászság, még a 19. században is. (Itt született például Rácz Aladár cimbalomművész is.) A 20. század elejétől kezdve azonban már nem volt ismeretlen, hogy idénymunkák idején cigány napszámosokat fogadtak fel a gazdák.

Az 1893. évi országos cigányösszeírás

A jászsági cigányság száma rohamosan növekedett. 1850-ben 847 főt, 1893-ban pedig már 1730 főt regisztráltak. A jól olajozott bürokrácia a Monarchiában 274 940 cigány származásút számlált. A történelmi Magyarország 63 vármegyéje között Jász-Nagykun-Szolnok vármegye, a cigányság összlakosságon belüli arányát vizsgálva a 36. helyet foglalta el. Egyes jász településeken a cigányság száma olyan magas volt, hogy e községek egy csoportba kerültek Magyarország legnagyobb városaival.¹

A jászsági cigányság aránya az alsó járásban jóval magasabb volt (2,4%), mint a felső járásban (1,8%). Emellett településenként is igen differenciáltak az értékek. Azonban nemcsak a jászsági járásokban volt magas a cigányság aránya, hanem a szomszédos északi, illetve északkeleti megyék járásaiban is. Ez megerősíti azt a tényt - amit már az 1699-es Pentz-féle, illetve a 18. századi összeírások névanyagából is leszűrhetünk -, hogy a Jászság újratelepítése és ezzel párhuzamosan a cigányság 18. századi betelepülése a történelmi Magyarország északi peremterületeiről történt, olyan megyékből (Heves, Borsod-Abaúj-Zemplén, Nógrád stb.), amelyekben ma is igen magas a cigányság száma és aránya.

A magyar cigányok az alig néhány %-ot kitevő vándor oláh cigányoktól már a 19. században is élesen különböztek életmódjukban, társadalmi szerkezetükben, foglalkozásaikban, de más volt a magyar többség viszonyulása is az oláh cigányokhoz. A jászsági cigányok már 1893-ban túlnyomórészt *romungrók*, azaz cigányul nem beszélők voltak. Az ősi (ind, iráni, örmény, görög elemekből álló) nyelv eltűnt, amit az erős központi intézkedések is elősegítettek. (Jászapáti város például 1761-ben a cigány nyelv használatát rendeletben tiltotta meg.)

A Jászság településeinek összlakossága és cigány népessége 1893-ban és 1990-ben:

Település	1893			1990		
	Lakosság	Cigány népesség	Cigány népesség %-ban	Össz. lakosság	Cigány	Cigány népesség %-ban
1. Jászberén	24 331	233	0,95	30 000	480	1,6
2. Jászapáti	10 401	362	3,4	10 052	1262	12,5
3. Jászárokszállás	11 189	129	1,1	9 221	367	4
4. Jászladány	8 149	213	2,6	630	1 097	16,5
5. Jászkisér	5 973	271	4,5	6 222	820	13,1
6. Jászfényszaru	4 783	126	2,6	6 104	755	12,3
7. Jászalsó-szentgyörgy	4 326	172	3,9	4 280	214	5
8. Jászfákóhalma	-	-	3	200	241	7,5
9. Jászdózsa	-	-	-	2 457	26	1,05
10. Jászfelső-szentgyörgy	-	-	-	2 002	381	19
11. Jásztelek	-	-	-	1 798	333	18,5
12. Jászszentandrás	-	-	-	3 202	0	0
13. Jászboldogháza	-	-	-	2 009	0	0
14. Jászivón	-	-	-	496	0	0
15. Jászágó	-	-	-	902	0	0

Összesen	88 575	5 983	6,75	79 575	5 976	111,05
----------	--------	-------	------	--------	-------	--------

Az északi peremterületek felől érkező folyamatos bevándorlás mellett az 1760-as években Erdélyből is történt egy kisebb betelepedés a Kiskunságba és szórványosan a Jászságba is. Nyelvükben már több volt a román dialektus, ami persze nem változtatott azon, hogy nyelvileg ők is asszimilálódtak.

A 19. század második felének nagy oláh cigány (úgynevezett *vlashiko rom* beáramlása-mely 1857 után Moldvából és Havasalföldről indult kevésbé érintette a kerületeket, hiszen 1893-ban a román jövevényszavakkal gazdagított eredeti nyelvet beszélők száma minimális volt. A századfordulón a Bánságból bejövő, nyelvében elrománosodott, úgynevezett *vlachoromok* vagy *be(j)ások* sem érintették tömegesen a Jászságot.

A cigányság társadalmi tagolódása az 1893. évi összeírás alapján

A cigány társadalmak még a 19. században is csak horizontálisan tagoltak: A vertikális tagolódás jelei halványan ugyan mutatkoztak, de ez is csak a letelepült magyar cigányoknál figyelhető meg. Az ősi matriarchátuson alapuló szabad, kötetlen életmódú, vérségi kapcsolatokon nyugvó nemzetségi társadalom leginkább csak az oláh cigányoknál (*vlashiko rom*) maradt meg a 19. század végére. A zárt közösségekben vándorló családoknál - melyekhez hozzákapcsolódott egy távolabbi vérségi kötelék is - tulajdon nem alakulhatott ki, a munkamegosztás csak a családon belül formálódott. Ez a törzsi-nemzetségi szervezet sokban hasonlított az indiai kasztrendszerhez. Többnyire a törzsekben belül házasodtak, mindenki a saját törzsére volt büszke. A törzsek térben és időben való eltávolodása sajátos dialektust is kialakított. Egy-egy törzs egy-egy foglalkozási ágat folytatott - de ettől függetlenül egy törzsen belül is űztek különböző mesterségeket -, így a törzsi nevek egyben ma foglalkozásnevek is.²

A 25-32 kocsiból álló karavánok vezetői a vajdák voltak, de őket nem választották, hanem kimagasló képességeikkel tűntek ki. A többiek hallgattak vezetőikre, és ők hívhattak össze alkalmi törvényszéket is. Sok helyen (lásd: Jászok Kerületek rendelete) a hatóságok nevezték ki a vajdát, aki kapcsolatot teremtett a cigányok és a helyi legfelsőbb szervek között. Általában tudott írni, olvasni, tekintélye volt, szavahihető ember hírében állott, és választékosan tudott beszélni.

A magyar nyelvű cigányoknál a cigányság legfelsőbb rétege még mindig a muzsikus volt, itt is voltak „kottista”, elsőrangú és voltak másodrangú bandák. Akiket még a harmadrangú bandákba se fogadtak be, azok vályogvetéssel, tapasztással stb. keresték meg kenyerüket. Az 1893-as összeírás szerint a cigány férfidolgozók 30-35%-a zenész volt.

A jászsági cigányok másik megélhetést nyújtó foglalkozási ága a sármunka. A férfiak 10-15%-ának nyújtott munkaalkalmat, s ez szintén magasabb volt az országos átlagnál. 1893-ban már viszonylag sokan (1-5%) vállaltak időszakos mezőgazdasági munkát jász gazdáknál. Feltűnően kevés cigány foglalkozott a vas- és fémmunkával (1-5%) és a famegmunkálással (1% alatt). Ez egyrészt a nyersanyag-szegénységre, másrészt a lassan megizmosodó kisiparos rétegre utal. Hozzájárult ehhez az a tény is, hogy a múlt század végi nagyipari termékek Magyarország minden pontjára eljutottak, így a cigányok sokszor elestek a korábbi munkalehetőségektől. A demográfiai robbanással pedig az addig is igen magas születésszámú katolikus jászoknál rohamosan emelkedett a természetes szaporulat. Egyoldalú agrárbeállítottságuk miatt nem voltak képesek munkaalkalmat és megélhetést nyújtani az elszegényedett tömegeknek, így megindult a magyar népesség elvándorlása, amely 1945 után még jobban felerősödött.

1945 után a gazdasági szerkezetváltással a népesség lényegében csak a Jászságon kívül talált munkát. (1945 előtt csak két jelentős nagyüzem volt a Jászságban: a jászságkőhalmi

Gubicz-féle ekegyár és a jászalsószentgyörgyi Kerekes-féle ekegyár.) A tanyák felszámolása, a téeszésítés is olyan tényezők, amelyek a hagyományos jász társadalom utolsó elemeinek eltűnése irányába hatottak; a településekre a tartós elvándorlás lett a jellemző.

A jászsági cigányság is fokozottan szembesült ezekkel a problémákkal. A második világháború idején egy részüket deportálták, elpusztították. Az itthon maradottakat vagy az esetleg visszatérőket nem rehabilitálták, nem ismerték el nemzetiségnek, a földosztásból s azután a téeszésítésből kimaradtak. Egyedüli munkalehetőségük a nagyipari segédmunka lett volna, de a Jászságba nagyipar nem települt. Az 1945-öt követő gazdasági fejlődés során a tisztán mezőgazdasági jellegű Jászság leértékelődött, hátrányos területnek számított. Ennek következtében a terület népessége elvándorlás és természetes fogyás miatt csökkent, másrészt a cigányság aránya odavándorlásuk és természetes szaporodásuk révén nőtt. Ezzel párhuzamosan a falvakon belül kibontakozott a cigány népesség szegregációja. Ez nem azt jelenti, hogy ismét faluszéli cigánytelepek jönnek létre - hiszen az 1990-es tanácsi cigányösszeírás is azt bizonyította, hogy a 15 jász településből (melyből 11 a cigánylakta) a szociális követelményeknek csak három telep nem felel meg, és a telepen lakó cigányok száma is csak 271 fő (4,7%) -, hanem azt, hogy az elhagyott vagy kihalt házakat a cigányok felvásárolják. A magas természetes szaporodást megtoldja a cigány népesség bevándorlása, melyet a település adottságai is meghatároznak.

A jászsági cigányok népesedési mutatói

A 11 cigányok lakta jász településben 1990-ben 5 983 cigány él, ami az összlakosság 6,75%-át jelenti. Az egykori jászsági alsó- és felsőjárás tekintve számuk 476 (1 730 főről 8 241 főre); arányuk 3,2, 2,2%-ról 7,03%-ra nőtt. Amíg a cigányok száma Magyarországon minimum hétszer lett több, mint a múlt század végén (65 000-500 000), addig a megyében 530, a Jászságban pedig csak 400-500%-kal nőtt. Tehát a dualizmus korában a Jászság cigány lakosságának aránya relatíve magasabb volt, mint ma. 1893-ban feltűnő volt, hogy a jászsági alsójárásban (keleti, délkeleti) nagyobb volt a cigányok száma, mint a központi és nyugati Jászságban, a felsőjárásban. 1990-re ez a területi eltérés csökkent.³

A cigányság demográfiai helyzetét a magas születés és az alacsony halálozás jellemzi. A jászsági cigányság természetes szaporodása azonban településenként is igen eltérő képet mutat. Jászkisér cigány lakosságának természetes szaporodása például az utóbbi tíz év átlagában 3,3% volt, míg Jászalsószentgyörgy 1,4%. A viszonylag magas születésszámot a cigány szülő nők magasabb aránya is jelzi. Jászapátiban 1981-ben és 1991-ben a szülő nők 30,5%-a, illetve 37,9%-a cigány származású volt. Általánosságban azonban azt mondhatjuk, hogy a jászsági cigányság természetes szaporodása az utóbbi években stagnált, sőt sok helyen csökkent. (Kivétel például: Jászapáti, Jászkisér, Jászladány.)

A nem cigány társadalomban a nők magasabb számával szemben a cigány társadalmakra a férfiak túlsúlya jellemző. A Jászságban - a férfiak kicsivel nagyobb számával - eléggé kiegyenlítődött ez az arány (a cigányok 50,5%-a férfi, 49,5%-a nő), 1 000 cigány férfi lakosra 979 cigány nő jut. A nők nagyobb száma általában az előregedő társadalmak jellemzője, a cigány társadalmakra a fiatal korosztály magas aránya utal. A Jászságban a cigány népesség 38%-a 15 éven aluli fiatal. Ez az érték megegyezik India, Brazília vagy Egyiptom korstruktúrájával. Összehasonlítva azonban a megye nem jász településeinek cigányaival, elmondhatjuk, hogy alacsonyabb a fiatakorúak és magasabb az időskorúak aránya (0-15 évesig 38%, illetve 46,6%; 60 év felett 8,8%, illetve 2,4%). A jász települések cigány társadalma tehát „öregebb”, mint Jász-Nagykun-Szolnok megye többi településén.

A Jászság 15 településéből 1988-ig csak egy város emelkedett ki (Jászberény), így a terület városodási foka jóval az országos átlag alatti. Ez az elmaradott falusi térség - a már említett okok miatt - kedvező talaj t jelentett a cigányság megtelepedésének. A jászsági

cigányság (1988-ig) 92%-a falvakban lakott, Jászapáti várossá avatása (1988) után is csak 30,2%-a volt város lakó cigány. Jászárokszállás 1991-ben történő várossá avatását követően pedig 36,2% a város lakó jász cigány, mely országos átlag alatti érték, hiszen az 1893. évi 13,3%-ról napjainkra 41,1%-ra emelkedett az urbánus cigány lakosok aránya.

A cigányság foglalkoztatása és kulturális helyzete

A cigányok foglalkozási szerkezete jórészt napjainkban is a tradicionális cigány munkáknak felel meg. A 15 jászvárosi település tényleges munkaképes korú, állandó munkaviszonyban levő cigányainak kétharmada ma is az iparban (43,8%) és építőiparban (24,4%) dolgozik. 14,9%-uk termelőszövetkezeti tag, ami viszonylag magas érték, és egy kicsit meglepetéscélú is, mert az adott munkalehetőségektől függően településenként jelentős különbségek vannak. A kereskedelemben dolgozók száma jóval alacsonyabb, 4,27%, itt csak Jászberény emelkedik ki. Az állandó munkaviszonyban levő cigányok közül a többi foglalkozási ágban dolgozók már csak elenyésző százalékot képviselnek: közlekedésben, hírközlésben 3%; önálló engedélyes munkával 3,9% foglalkozik, és a városgondozás területén 1,4% dolgozik. Egyéb mezőgazdasági munkát 2,58%, közhasznú munkát pedig 1,09% végez.

A cigányok mai társadalmi rétegzettségét tekintve megállapítható, hogy hiányzik a Jászvárosból az értelmiségi réteg, legfeljebb alkalmazotti státusban dolgoznak, igen gyér számban. Ezt az alacsony iskolázottsági fok okozza, és sajnos, a fiatal generációnál sem figyelhető meg lényeges javulás. 1990-ben a cigány munkaképes korúaknak csupán 8,5%-a tanult (263 fő), de a 14 év feletti tanulók közel egyötöde általános iskolákban.

1990-ben az összes jászvárosi cigány tanulók közül csak két fő tanult felsőoktatási intézményben. Középfokon, tehát gimnáziumokban és szakközépiskolákban 87-en tanulnak, közülük 70-en két településről (Jászberény, Jászfényszaru) származnak. A szakmunkástanulók száma 76 fő. Nagyon sok a 14 év feletti tanuló az általános iskolákban. Egyes osztályokban a cigány tanulók aránya eléri az 50-70%-ot. Az előítéletes cigánykép egyik legfontosabb elemét a cigányság magas bűnözési statisztikája jelenti. Valóban, egyes esetekben a felnőttek ellen indított szabálysértési eljárásoknál magasabb arányt képviselnek a cigányok. Jászapátiban például a tankötelezettség mulasztási vétsége miatt indított szabálysértési eljárásoknál volt kimagasló a cigányok aránya: 82%, illetve a tulajdon elleni vétség esetében 47%. Kétségtelen, hogy az egyre romló életkörülmények miatt szaporodott a cigány bűnelkövetők száma.

A jászvárosi cigányság és a magyar többség kapcsolatára utal a cigány nyelv és a cigányság felekezeti viszonyainak alakulása is. 1990-ben a megkérdezettek közül (5 983 főből) 151 fő vallotta azt, hogy beszél „cigány nyelven” (2,6%), de ezt sem lehet aktívan beszélt nyelvnek tekinteni. Ha településenként megvizsgáljuk, akkor a 151 főből 111-en a Jászváros két északi peremközségében élnek (Jászfényszaru, Jászárokszállás), ami arra utal, hogy valószínűleg csak a 19. század elején vagy még később települtek be a Jászvárosba. A jászvárosi cigányság - hasonlóan más területekhez identitástudatát, így ősi vallását is hamarosan elveszítette, és alkalmazkodott a szinte homogén katolikus többséghez, legalábbis formálisan, hiszen ezt már a 18. századi jász-kapitányi rendeletek is előírták számukra.

A jászvárosi cigányság és a magyarság mai kapcsolatában van egy érdekes érintkezési pont, ez pedig a cigány és nem cigány vegyes házasságok számának növekedése. A 15 jász településen a vegyes házasságok száma 156 volt. Különösen sok cigány--nem cigány házaspár lakik Jászfényszaruban és Jászapátiban. (Jászapátiban körülbelül minden tizedik cigány házasság egyben vegyes házasság is.) Általában a magyar házaspár alacsony iskolázottsági fokkal - gazdaságilag a társadalom legszegényebb rétegeihez tartozik.

A cigány lakosság sajátosságai településenként

A továbbiakban településenként azokat az egyedi vonásokat szeretnénk bemutatni, amelyek az eddig felvázolt általános járszági képtől eltérnek. Mint említettük, az egykori alsójárásban a cigányság száma és össznépességen belüli aránya magasabb volt a múlt században, illetve nagyobb ma is, mint a felsőjárásban.

1. Az alsó járszági járás három legnagyobb településén élt már 1893-ban is legnagyobb számú cigány közösség. A Járszág második települése, *Jászapáti*, Jászberény után a legvárosiasabb külsővel bíró gazdag mezőváros, ahol már 1720-ban jegyezték fel cigányokat. A prosperáló város mindig is megélhetést nyújtott a szaporodó cigány népességnek: 1852-ben 210 fő, 1893-ban 362 fő (3,4%), 1990-ben 1 262 fő (13%). A jársz települések közül itt a legmagasabb a fiatalok cigány népesség aránya: 44,6%-uk 15 év alatti, ami a jövőre nézve további cigány népességnövekedést jelent. A munkaképes korúak között nagyon kevés (23%) az állandó munkaviszonnyal bíró cigány, 12%-uk nem dolgozik, 34%-uk alkalmi munkából él, és 30 fő börtönben ült 1990 januárjában. Az építőiparban - Szolnokon, Budapesten és Jászberényben - 43,2% dolgozik. A településen 36 vegyes házaspár él, ami az összes járszági cigány - nem cigány vegyes házasság 23%-a.

2. *Jászladány* egyoldalú mezőgazdasági arculata miatt az egykor gazdag mezőváros - különösen a második világháború után - erősen visszafejlődött. Ma 630%-kal nagyobb a cigány népesség aránya az összlakosságon belül, mint a múlt század végén. A demográfiai robbanásra utal a korstruktúrája is: 40,7%-uk 15 év alatti. Feltűnően kevesen, csupán 6,7% dolgozik az iparban, ami a környék iparnélküliségére utal. Kiemelkedik a szövetkezeti cigány dolgozók magas aránya, ami az állandó munkaviszonyban lévő cigány dolgozók 25%-át jelenti, illetve az önálló engedéllyel rendelkezőké (20%), ami egy viszonylag szűk, de tökéletes cigány rétege utal.

3. Az egyetlen református községnek, *Jáskisérnek* volt a dualizmus korában a legnagyobb számú cigány népessége: 4,5 %. Ma a lakosok 13%-a cigány, bár ez magas érték, mégis aránylag kevésbé gyarapodott, mint más jársz település. Okát abban kell keresni, hogy a 19. században megnövekedett a nagyobb gyermekszámú katolikus családok száma, és a magasabb természetes szaporodás miatt az arány kevésbé toródott el a cigányság javára. Különösen az ötvenes, hatvanas évektől szökkent magasba a cigányság aránynövekedése, mely tart ma is: igen magas a fiataloké: 42,2%, kiugró az iparban (59%) és a termelőszövetkezetekben (19,6%) dolgozó cigányok aránya is.

4. A járszági felsőjárásban a cigányság aránya kevésbé szembeötlő. Az egykori felsőjárás járás településeitől *Jászfényszaru* különül el, magasabb cigány népességével. A szintén peremhelyzetű község elpusztult a hódoltság korában, a Zagyva, Galga árvizei is hozzájárultak lassú fejlődéséhez. Bár a 19. század elején megkapta a mezővárosi rangot, de a dualizmus korában már erősen hanyatlott. Ma a cigányság aránya a községben 12,3%. Állandó munkaviszonya 81 %-uknak van. A munkaviszonnyal rendelkezők 82%-a az iparban és az építőiparban dolgozik.

5. *Jászberényben* 1893-ban 0,95%, 1990-ben 1,6% volt a cigányság lakosságon belüli aránya. Számuk alig növekszik, szinte stagnál. Még a korszerkezet is kiegyenlítettebb, csak 31%-uk 15 év alatti fiatal. A magasabb urbanizáltságra utal a középiskolákban, gimnáziumban tanulók nagyobb száma (45 fő), mely az összes középfokon tanuló járszági cigány diáknak csaknem fele. Foglalkozási struktúráját tekintve az itt élő cigányok „urbánusabbak”: 67,1%-uk az iparban, 27,7%-uk a kereskedelemben, hírközlésben, az építőiparban 2,1%-uk, a mezőgazdasági munkakörben pedig 1%-uk dolgozik.

6. *Jászárokszálláson* 1893-ban 1,1 %, 1990-ben 4% volt a cigány lakosok aránya. Az itt élő cigányság korösszetétele, iskolai végzettsége, foglalkozási szerkezete emlékeztet a

jászberényire, csak éppen a nagyközség hanyatlása miatt egyes foglalkozási ágak alapvetően kiestek.

7. *Jászfákóhalmán* a cigány népesség aránya 7,5%. A Zagyva és a Tarna torkolata mellett igen gyakoriak voltak az áradások, melyek a sárból, vályogból épült házakat elmosták. Így a hozzáértő cigányokat mindig szívesen alkalmazták az építkezésekkor. Ma, vasút híján, a közeli Jászberény jelenti a megélhetést a falu lakosságának. Így érthető, hogy a cigány dolgozók 80%-a az iparban dolgozik, de ez számszerűleg csak 52 főt jelent.

8. *Jászdózsa* cigány lakossága minimális, 1990-ben 26 fő volt, mely a népességnek csak 1,05%-a. Cigány lakosságának aránya, száma alig növekszik vagy éppen stagnál, hiszen a korstruktúrájában a 15 év alatti fiatalok aránya csak 15%.

Jászfelsőszentgyörgyről nincs adatunk. Emellett van négy jásztelepülés, ahol ma cigány család nem lakik. Ezek a községek csak a 19. század végén váltak önálló településekké, korábban egy-egy nagyobb jász oppidum (Berény, Árokszállás, Apáti) tulajdonát, pusztáját vagy tanyaközpontját alkották. Bár az önállósulás után ide is megpróbáltak cigányok betelepülni, de a lakosság nem fogadta be őket.

Jegyzetek

1 Magyarország legnagyobb cigányközösségei és a cigányok lélekszáma 1893-ban

1. Budapest	600
2. Hódmezővásárhely	551
3. Miskolc	496
4. Hajdúszoboszló	488
5. Szentés	470
6. Kecskemét	453
7. Szarvas	421
8. Szeged	407
9. Jászapáti	362
10. Siklós	322
11. Nyíregyháza	308
12. Békéscsaba	307
13. Karcag	304
14. Mohács	297
15. Jászkisér	271
16. Kiskunfélegyháza	254
17. Békés	238
18. Cegléd	237
19. Túrkeve	234
20. Jászberény	233
21. Szombathely	224
22. Mindszent	223
23. Tata	222
24. Kaposvár	215
25. Heves	214
26. Jászládány	213

2 Rostás-Farkas György-Karsai Ervin: A cigányok története. *Pest megyei füzetek*, 1990.

3 A járási területek a következő képet mutatják:

1893: alsójárás: 1087 fő ; felsőjárás: 643 fő

1990: alsójárás: 4 673 fő; felsőjárás: 3 568 fő

JÓZSEF KOLLÁR - TIBOR LÁZÁR

THE GYPSIERS OF THE JÁSZSÁG REGION

Significant numbers of Gypsies first appeared on previously homogeneous Jász settlements in Hungary in the latter part of the 18th century. During the 19th and 20th centuries, Gypsy handcrafters became incorporated in the Jász society. According to official data, at the end of the 19th century, their numbers did not reach 2 000. After 1945 the Gypsy population almost completely reached the social periphery on the 15 settlements of the Jász region. In 1990, there were a total of 5 983 Gypsies inhabiting 11 communities in this region. Most live in Jászapáti, the settlement with the largest proportion of Gypsies under the age of 15 is (44,6%).

BOGDÁN BÉLA

A cigány kisebbség rendszerváltás utáni helyzete a változások tükrében

Önszerveződés, érdekképviselés

A cigány kisebbség évszázadokon át ki volt rekesztve társadalmunk politikai életéből. Sorsuk alakulását minden esetben külső erők befolyásolták anélkül, hogy ebbe a folyamatba bevonták volna képviselőiket. Így volt ez az elmúlt rendszerben is annak ellenére, hogy történtek kísérletek a cigányság megszervezésére. Ez a törekvés is azonban felülről-kívülről volt irányítva, és többnyire asszimilációs törekvéseket tükrözött.

Ilyennek tekinthető az 1957-ben államilag létrehozott Magyarországi Cigányok Kulturális Szövetsége, az 1985-ben megalakított Országos Cigánytanács vagy az 1986-ban újra szervezett Magyarországi Cigányok Kulturális Szövetsége.

Kétségtelen tény az is, hogy az önszerveződéshez hiányzott a tudatos, saját érdekeit artikulálni tudó cigány értelmiség. Az 1970-es évek közepétől elsősorban a fővárosban és a vidéki nagyvárosokban már számolni kellett - igaz, nem nagyszámú - cigány értelmiségiek klub-formájú tömörüléseivel.

A rendszerváltást megelőző időben végbemenő változások hatással voltak a cigány kisebbség önszerveződésére is; amelynek következtében egymás után alakultak meg a különböző országos, megyei és helyi szervezetek.

A rendszerváltást követően három cigány párt is alakult, amelyek közül a Magyarországi Cigányok Szociáldemokrata Pártja bizonyult a legerősebbnek, azonban a választásokon nem sikerült mandátumot szerezniük.

1990 decemberében 22 cigány szervezet volt bejegyezve. Az 1991. évi állami költségvetési támogatást már 36 cigány szervezet pályázta meg, amelyből 32 részesült támogatásban. Ezt követően szinte alig lehetett követni a szervezetek alakulását. 1991 végére már 96 cigány szervezet volt bejegyezve, melyek közül 87 részesült működési költségvetési támogatásban. 1991-ben a szervezetek állami támogatása - a tartalékalap felosztásával együtt - 88,1 millió Ft volt, 1992-ben pedig a tartalékalappal együtt 90 millió Ft.

Az 1994. évi parlamenti választásokra készülve Túrkevéen újból megalakult egy cigány párt. A szervezetek érdekképviselői -többnyire megosztva - szinte minden területre kihat. Tevékenységük a tagszervezeteiken keresztül az ország cigányok által lakott településeinek többségére kiterjed. Közös érdekeik képviselőit csúcsszervezeteket hoztak létre (Roma Parlament, a Magyarországi Cigányok Érdekvédelmi Szövetsége és a Roma Fórum).

A kormány partnerként kezeli a cigány szervezetek képviselőit, és a kisebbséggel kapcsolatos kormányzati feladatok tárgyalásaiba bevonja őket. Rendkívüli jelentőséget tulajdonítunk az 1990-es parlamenti és önkormányzati választásoknak, amelyek során két cigány származású képviselőjelölt - Hága Antónia és Horváth Aladár - került be a Parlamentbe az SZDSZ országos listáján. 1992-ben pedig az MSZP Péli Tamást juttatta be képviselőként.

Az önkormányzati választások során 13 megyében kisebbségi lista alapján 51 fő, 9 szervezet révén 16 fő, két párt révén 4 fő és egyéb címen 1 fő, összesen 73 önkormányzati képviselő testületi tag lett megválasztva.

A Baranya megyei Gilvánfán és Alsószentmártonban cigány származású polgármester lett megválasztva. Gilvánfán a cigány lakosok száma meghaladja az 50%-ot, míg Alsószentmártonban a pap kivételével valamennyi lakos cigány származású.

A kormány különböző alapítványokkal igyekszik elősegíteni a magyarországi kisebbségek, így a cigány kisebbség önszerveződését. A „Magyarországi nemzeti és etnikai kisebbségekért” alapítvány 1990-ben 20 millió forintos alaptól 6,470 M Ft-ot, 1991-ben 50

M Ft-os alapból 9,550 M Ft-ot, 1992 júniusáig 90 M Ft-os alapból 9,677 M Ft támogatást nyújtott a cigány témájú pályázatokra.

Az önszerveződés részeként említhetjük meg azokat a kezdeményezéseket, amelyek elsősorban vidéken jellemzőek a munkahelyteremtés formájában, például a ládakészítő üzemek, faüzemek, vesszőfonás, vályogverés, állattenyésztés és újabban az önkormányzattól kapott vagy bérelt földeken a növénytermesztés, mint Sátoraljaújhelyen, Dombrádon, Hajdúböszörményben, Nyiradonyban, Hajdúsámsonban.

Nyelvhasználat

A magyarországi cigányság identitásának megőrzéséhez nagymértékben hozzájárulhat a cigány nyelv használata. 600-700 ezer cigányságból mindössze 30% beszéli a cigány és 10% a román nyelvet. A cigány nyelv fejlesztésével és írásbeliségének megteremtésével egy szűk körű cigány értelmiség foglalkozik. Ehhez a tevékenységhez az állam az ilyen jellegű irodalmak támogatásával járul hozzá. Egyre több cigány író és költő szerez magának határainkon túl hírnevet, mint például: Lakatos Menyhért író, Bari Károly, Kovács József, Szepesi József, Balogh Attila költők, Rostás Farkas György, Karsai Ervin, Chóri-Daróczi József írók, nyelvészek. Egyre gyakrabban indítanak cigány és nem cigány hallgatók részére cigány nyelvtanfolyamokat.

Ezt a célt hivatott megerősíteni az állam a cigány lapok támogatásával. 1986. december 6-án állami költségvetési támogatással jelent meg az első kétnyelvű cigány újság, a *Romano Nyevipe*. Ezt követte 1989-ben a Phralipe Független Cigányszervezet *Phralipe* című irodalmi folyóirata alapítványi támogatásból.

A kormány kötelezettséget vállalt a kisebbségi lapok állami finanszírozására. 1991-ben az erre fordított központi költségvetési támogatást a korábbi 40 M Ft-ról 90 MFt-ra emelte. Ebből az alapból a cigány kisebbség pályázat útján ugyanebben az évben megindíhatta a kéthetenként megjelenő *Amaro Drom* (A mi utunk) című lapját, mely 1991-ben 5,85 M Ft, 1992-ben 13,44 M Ft költségvetési támogatást kapott.

Egyre gyakoribb, hogy az általános iskolák a cigányság köréből úgynevezett pedagógus-asszisztenseket alkalmaznak, akik a cigány tanulókat és a pedagógusokat a cigánysággal kapcsolatos ismeretekre tanítják, illetve cigány nyelvet oktatnak.

Az állam támogatja azokat a kezdeményezéseket, amelyek a cigány nyelv megőrzését, újítását tűzik ki célul, szorgalmazza, hogy az oktatás, különösen a felsőoktatásban (tanító-, tanárképző, óvónőképző főiskolák, valamint egyetemek) cigány nyelvoktatás folyjon.

Oktatás Hazánk legnagyobb lélekszámú etnikai kisebbsége a cigányság. Ennek megfelelően a cigány gyermekek számaránya az óvodai, iskolai képzésben jelentős. Az 1989/90. tanévben a cigány óvodások száma a fővárosban és 19 megyében összesen 27 328 fő volt. Az általános iskolákban összesen 73 825 fő.

A rendkívül rossz szociális körülmények, az alapvető ismeretek hiánya, nyelvi problémák, a másságból adódó életmód és az ebből eredő erkölcsi és családi okok nagymértékben megnehezítik nevelésüket, oktatásukat. Az óvodai nevelésben való részvétel igen fontos azoknál a gyermekeknél, akiknek a fejlődését a családi nevelés nem tudja kielégíteni. Ezért öröndetes, hogy ezen a téren a rendszerváltozást követően néhány megyében, ahol magas a veszélyeztetett gyermekek aránya, kiemelkedő eredményt sikerült elérni. Ez az ingyenes vagy kedvezményes ellátással is összefügg. Sajnos azonban a cigány családok rendkívül rossz anyagi helyzete miatt néhány helyen visszafejlődés tapasztalható.

Az általános iskolák jelenlegi képzése nem biztosítja a cigány gyermekek felzárkóztatását. A felzárkóztatást elősegítő tanórán, illetve tanórán kívüli tevékenységekhez hiányoznak az önkormányzatok anyagi fedezetek, ezért a kormány a normatív támogatáson felül a nemzetiségi tanulók részére a nemzetiségükkel kapcsolati tevékenységekre plusz

fejkvótát hagyott jóvá, amely óvodás korú gyermekeknél 5000 Ft/fő, általános iskolás korú gyermekeknél 15000 Ft/fő. Alapítványunk a 90 M Ft-os alpból 10 M Ft-ot különített el cigány gyermekek számára középiskolai előkészítő programokra, illetve ösztöndíjakra. Ezenfelül évente több millió forinttal támogatja a különböző középiskolai felkészítő, illetve életmód-táborokat.

A jelenlegi oktatási struktúrában fontos szerepet tölt be a képzés, átképzés, szakmai képzés, amelyeket anyagilag az illetékes tárcák, illetve a megyei munkaügyi hivatalok támogatnak. Ezek megszervezésében nagy szerepet vállalnak a cigány társadalmi szervezetek, helyi önkormányzatok. A cigány gyermekek oktatásának magasabb szintre való emelését a művelődési és oktatási tárca rendkívül fontosnak tartja, ezért 1992-ben határozatot fogadott el, amelynek alapján a pécsi egyetemen ciganológiai tanszék létrehozását rendelte el. Ugyancsak ezt a célt igyekeznek megerősíteni a Baranya megyei cigány szervezetek által kezdeményezett Gandhi Alapítvány, amely 1993 szeptemberétől Kaposvárott cigány gyermekek részére hatosztályos gimnáziumot kíván elindítani. A gimnázium költségvetéséhez a kormány anyagi támogatást nyújt. A Gandhi Alapítványt eddig 120 millió forinttal támogatta.

BÉLA BOGDÁN

THE SITUATION OF THE GYPSY MINORITY IN LIGHT OF THE RECENT CHANGES

The change in political system has led to increased social and political activity among the Gypsy population of Hungary, which is reflected in the increase in the number of Gypsy organizations. The 96 registered organizations (1991) have established various conciliatory committees such as the Roma Parliament, the Roma Forum, and the Association of Gypsy Interest Groups in Hungary. The Hungarian government has attempted to support Gypsy education, culture, and media through various channels. A decision has been made to establish the Department of Gypsy Studies at the University of Pécs. The most severe problems faced by the Gypsy population have been brought about by the end to previously available social supports and the extraordinarily high rate of unemployment.

1. táblázat

Magyarország cigány lakosságának eloszlása megyék szerint 1893-ban, 1978-ban, 1984-ben

	számuk			arányuk		
	1893	1978	1984	1893	1978	1984
Baranya	3 978	22 000	23 495	1,32	5,0	5,45
Bács-Kiskun	4 446	10 000	10 2000	1,14	1,7	1,81
Békés	3 817	9 000	9 896	1,07	2,1	2,31
Borsod-Abaúj-Z.	8 698	56 000	73 906	2,13	6,8	9,23
Csongrád	2 878	6 000	7 360	0,88	1,4	1,62
Fejér	2 076	5 000	6 214	0,9	1,3	1,47
Győr-Sopron	2 052	4 000	3 880	0,72	0	0,9
Hajdú-Bihar	3 680	17 000	21 990	1,14	3,1	3,98
Heves	3 255	17 000	18 013	1,43	5,0	5,2
Komárom	1 501	6 000	6 765	0,63	1,9	2,09
Nógrád	2 356	16 000	17 665	1,67	6,4	7,45
Pest	3 456	20 000	22 119	0,87	2,1	2,25
Somo	2 111	20 000	20 548	0,73	5,4	5,75
Szabolcs-Szatmár	8 331	36 000	41 770	2,53	7,0	7,13
Szolnok	5 125	21 000	21 815	1,5	4,8	4,94
Tolna	1 995	11 000	10 396	0,77	4,1	3,88
Vas	2 065	6 000	6 614	0,95	2,1	2,33

Regio - Kisebbség, politika, társadalom 4. évf. (1993.) 1.sz.

Veszprém	1 417	7 000	7 030	0,5	1,6	1,8
Zala	1 111	8 000	8 987	0,47	2,5	2,84
Budapest	kb. 600	30 000	41 337	0,12	1,4	2,9
Magyarország	64 948	325 000	380 000	1,08	3,04	3,96

Jelenlegi létszám: 550 000 (becsült adat)

2. táblázat

A cigány és veszélyeztetett tanulók a normál általános iskolai osztályokban

Megye	Tanulók száma	Megoszlás %	Cigány tanulók	%	Veszélyeztetett tanulók	%	Cigányok aránya	Veszélyeztetettek aránya%
Baran a	46 603	3,9	3 972	8,5	1 798	3,9	5,4	2,7
Bács-K	62 940	5,3	2 338	3,7	1 827	2,9	3,2	2,8
Békés	46 004	3,9	1 852	4,0	1 489	3,2	2,5	2,3
Borsod-Abau'	91 889	7,8	12 708	13,8	6 472	7,0	17,2	9,8
Csongrád	48 108	4,1	1 391	2,9	2 201	4,6	1,9	3,3
Fejér	52 068	4,4	1 236	2,4	1 524	2,9	1,7	2,3
Gór-S.	51 757	4,4	876	1,7	1 044	2,0	1,2	1,6
Hajdú-Bihar	66 383	5,6	4 076	6,1	2 482	3,7	5,5	3,8
Heves	37 830	3,2	3 898	10,3	1 960	5,2	5,3	3,0
Komárom	37 368	3,2	1 319	3,5	1 856	5,0	1,8	2,8
Nógrád	25 761	2,2	3 625	14,1	1 130	4,4	4,9	1,7
Pest	110 830	9,4	4 406	4,0	6 775	6,1	6,0	10,3
Somogy	38 566	3,3	4 175	10,8	1 513	3,9	5,7	2,3
Szabolcs	75 219	6,4	9 411	12,5	4 259	5,7	12,7	6,5
Szolnok	51 538	4,4	4 884	9,5	2 541	4,9	6,6	3,9
Tolna	30 080	2,5	2 267	7,5	1 527	5,1	3,1	2,3
Vas	31 432	2,7	1 000	3,2	1 160	3,7	1,4	1,8
Veszprém	47 529	4,0	1 562	3,3	1 976	4,2	2,1	3,0
Zala	35 861	3,0	2 186	6,1	1 391	3,9	3,0	2,1
Összesen	987 766	83,5	67 182	6,8	44 925	4,5	91,0	68,3
Budapest	195 807	16,5	6 643	3,4	20 893	10,7	9,0	31,7
Mindösszesen	1 183 573	100,0	73 825	6,2	65 818	5,6	100,0	100,0

SZABÓ ILDIKÓ - MURÁNYI ISTVÁN

Állampolgárság, nemzeti hovatartozás egy kutatás tükrében

Az elmúlt évtizedekben végzett magyarországi empirikus vizsgálatok megerősítették azt a hétköznapi tapasztalatot, hogy az emberek nagy részének a fejében az állampolgárság és az etnikai hovatartozás fogalma összemosódik.¹ Az etnikai hovatartozás kritériumai sem egyértelműek: ki vannak téve a társadalmi, történelmi és politikai változások hatásának. A tudományos elemzések arra törekednek, hogy „objektív” kritériumok alapján ítéljék meg az emberek nemzeti és nemzetiségi hovatartozását. Ezek azonban gyakran nem esnek egybe azokkal a „szubjektív” kritériumokkal, amelyek a gyakorlatban szabályozzák mind az érintettek önmeghatározását, mind pedig környezetük rájuk vonatkozó címkézéseit.² Sokszor a kettős vagy hármas kötődések eseteivel sem tud mit kezdeni a közgondolkodás.³

A rendszerváltás többek között azzal a következménnyel is járt, hogy a társadalom tagjai - e században már sokadszor - önmaguk újradefiniálására kényszerültek. Ehhez különböző - állampolgári, társadalmi, etnikai, politikai - csoport-hovatartozásaikat is tisztázniuk kellett. Saját helyüket azonban csak a másokéhoz képest jelölhették ki. Az újrendeződő társadalmi és politikai térben össze kellett tehát hasonlítaniuk magukat másokkal.

A hovatartozási csoportok azonosításának a folyamatára a mikropolitikai történések is hatással vannak. A helyi csoportviszonyok és csoportértelmezési sémák módosíthatják az identitástudatot. De a nyilvános ideológiai diskurzusok is arra készíthetnek sokakat, hogy újragondolják: milyen csoportokhoz tartoznak, és ezekből melyeket vállalnak nyíltan. Azt a kérdést is fel kell tenniük maguknak, hogy kit tekintenek még csoportjuk tagjának.

Az identitás kérdése elsődlegesen nem a konszolidált társadalmak kérdése, hogy az ember milyen csoportoknak a tagja születése, anyanyelve, kultúrája, vallása, társadalmi helyzete stb. révén, mindig konfliktushelyzetekben kérdőjeleződik meg. Ezért a kutatás csak az adott időszak állapotát rajzolhatja fel. Az identitásban és a hovatartozási csoportokban bekövetkező változásokat csak az ismétlődő vizsgálatok tudják feltárni.

Mi jellemzi a legtagabb hovatartozási csoportnak, a magyar nemzetnek a fogalmát 1992 tavaszán Szabolcs-Szatmár-Bereg megyében? Egy olyan megyében, amelybe három szomszédos országból is rendszeresen járnak az ott élők: magyarok és nem magyarok? Mennyire érzik a nemzet részének a hazánkban élő nemzeti és etnikai kisebbségeket és a külföldön élő magyarokat? Elsősorban magyaroknak vagy elsősorban nem magyaroknak tartják a magyarországi németeket, szlovákokat, románokat, cigányokat és zsidókat? Mi kell ahhoz, hogy valaki magyarnak számíton? Többek között ezekre a kérdésekre kerestük a választ abban a vizsgálatban, amelyet 1992. április 27. és május 25. között végeztünk a megyében a 18 éven felülieket reprezentáló hatszáz személy körében. A megkérdezettek három, külön-külön is reprezentatív almintát alkottak: a megyeszékhelyen, a kisvárosokban és a községekben lakóké.⁴

A rendszerváltás lehetővé tette, hogy az emberek nyilvánosan is megfogalmazzák politikai nézeteiket és azt, hogy mely pártokhoz vonzódnak. Ezért arra is kísérletet tettünk, hogy empirikus összefüggéseket keressünk a nyilvánosan vállalt politikai hovatartozás és a magyar nemzet fogalmának az értelmezése között. Mivel azonban a hazai empirikus kutatások eredményei szerint a rendszerváltás utáni Magyarországon a pártpolitikai elkötelezettségek rendkívül képlékenyek,⁵ állapotrajzunk ebből a szempontból is pillanatfelvétel egy megye társadalmáról.

Hazai kisebbségek, külföldi magyarok

Arra a kérdésre, hogy a magyar nemzethez tartoznak-e a Magyarországon élő németek, szlovákok, románok, cigányok és zsidók, az emberek 94-96 százaléka tudott válaszolni. Döntő többségük - 92-93 százalékuk - a szomszéd országokban és a Nyugaton élő magyarokról is egyértelműen el tudta dönteni, hogy a nemzet részének tekinti-e őket. Míg azonban a magyar állampolgárokat az emberek négyötöde-háromnegyede beleérti a magyar nemzetbe, addig a szomszéd országokban élő magyarokat és a szórványmagyarságot már csak a felük.⁶ Az is szembevetendő, hogy a megyeszékhelyen, a kisvárosokban és a községekben lakók igen különböző arányokban tartják e csoportokat a nemzet részének.

1. táblázat

A hazai kisebbségeket és a külföldön élő magyarokat a nemzet részeinek tartók aránya - százalékban kifejezve:

A magyar nemzethez tartoznak	Nyíregyháza	Kisvárosok	Községek	Összesen
a németek	80	93	96	86
a szlovákok	80	92	96	86
a románok	76	92	96	84
a zsidók	73	94	96	82
a cigányok	62	89	96	79
a szomszéd országokban élő magyarok	61	50	56	51
A Nyugaton élő magyarok	50	46	55	46

Az adatokból kétféle nemzetfogalom rajzolódik ki: a magyar nemzetnek mint a magyar állampolgárok közösségének és mint a határoktól független, a nyelvi-kulturális-etnikai együvé tartozáson alapuló nemzetnek a koncepciója. Ezek nem zárják ki feltétlenül egymást: azoknak az 55-56 százaléka, akik a hazai kisebbségeket a nemzet részének tartják, a szomszéd országokban élő magyarokról is így vélekedik, míg a szomszéd országokban élő magyarokat a nemzethez sorolók 84-89 százaléka a hazai kisebbségeket is idesorolja. Minden második ember nemzetfogalmába tehát egyaránt beletartoznak mind a hazai kisebbségek, mind pedig a határokon túli magyarok. Ám az előbbieket elfogadása láthatóan jobban valószínűsíti az utóbbiakét, mint fordítva. Azaz aki az egyik hazai kisebbséget a magyar nemzethez sorolja, sokkal nagyobb valószínűséggel sorolja ide a többieket is, mint a határokon túli magyarokat.⁷

Mi a különbség azok között, akikre az „államnemzet” és azok között, akikre a „kultúrnemzet” fogalma a jellemző? Hogy képet nyerjünk a kétféle véleménynyalábot szervező logikákról, főkomponens-elemzést végeztünk. Két faktort kaptunk. Az egyikbe aszerint kerültek a vélemények, hogy a hazai kisebbségeket a nemzet részének tekintik-e a megkérdezettek, a másikba pedig aszerint, hogy a határokon túli magyarokat annak tartják-e. Az első faktort etnikai nemzetfogalom-faktornak neveztük, a másodikat pedig állampolgári nemzetfogalom-faktornak.⁸ A kettő élesen elkülönült egymástól, és igen magas magyarázó erővel rendelkezett: a hét változó közötti összes összefüggés 83 százalékát magyarázta.

Az 1. táblázatból is kiderül, hogy minél kisebb településen laknak az emberek, annál nagyobb arányban tartják a Magyarországon lakó nemzeti és etnikai kisebbségeket a magyar nemzet részének. Ennek a tendenciának az ellenkezője csak annyiban érvényesül a határokon túl lakó magyarokkal kapcsolatban, hogy a megyeszékhelyen lakók tekintik őket a leginkább a nemzethez tartozóknak.

A faktor-értékekre végzett variancia-elemzéssel megnéztük, hogy a két véleménynyalábhöz való kapcsolódás hogy függ össze a kérdezettek társadalmi és demográfiai jellemzőivel. Az elemzés megerősítette, hogy az etnikai nemzetfogalom elfogadása (azaz annak az elutasítása, hogy a hazai kisebbségek a nemzet részei) nagyon

erősen jellemzi a nyíregyháziakat, elutasítása pedig valamivel gyengébben a községi lakosokat.⁹

Mely társadalmi és demográfiai sajátosságok valószínűsítik tehát, hogy ki melyik nemzetfelfogást érzi inkább sajátjának? A varianciaelemzés alapján jellegzetes különbségek rajzolódnak ki a két nemzetfelfogás hívei között.

Az etnikai nemzetfogalomhoz való kötődést - amely elsősorban a nyíregyháziakra jellemző - valószínűsíti az ötvenöt éven felüli életkor és az alacsony iskolai végzettség. A politikai érdeklődés hiánya ugyancsak az etnikai nemzetfogalom elfogadásával jár. Az állampolgári nemzetfogalomhoz a fiatalabb generációk, a magas végzettségűek, a politika iránt érdeklődők és azok kötődnek, akik az SZDSZ-re szavaznának. Ez a nemzetfelfogás távol áll az MDF és az FKGP potenciális szavazóitól.¹⁰ Azoktól, akik baloldaliaknak tartják magukat, ugyancsak nem idegen az állampolgárság elvén alapuló nemzetfogalom. Ők nagy valószínűséggel elutasítják a nemzet etnikai összetartozásként való felfogását. Az, hogy a nyíregyháziak közül tartják a legkevesebben a magyar nemzet részének a kisebbségeket, azzal is magyarázható, hogy közülük tartják a legkevesebben magukat baloldaliaknak.¹¹ A településtípus, az életkor, az iskolázottság szintje és a politikai beállítódások szempontjából tehát egyaránt markáns különbségek vannak a két nemzetfogalom társadalmi bázisa között.

Elsősorban és másodsorban magyarok

A Szabolcs-Szatmár-Bereg megyeiek négyötöde-háromnegyede a magyar nemzethez tartozóknak tartja a Magyarországon élő kisebbségeket. Ez azonban nem jelenti azt is, hogy ugyanolyanoknak tekinti őket, mint a többséghez tartozókat. Arra a kérdéssorozatra, hogy a Magyarországon élő németek, szlovákok, románok, cigányok és zsidók elsősorban minnek tekinthetők: magyaroknak vagy saját kisebbségük képviselőinek, jóval megosztottabb válaszokat kaptunk, mint amikor az volt a kérdés, hogy a magyar nemzethez tartoznak-e. (A válaszok a kisebbségek identitásának többségi szempontból való kategorizációját mutatják: azt, hogy mennyire tartják őket elmagyarosodottnak. A kategorizációk természetesen semmit nem árulnak el az elmagyarosodás megítéléséről.)

2. táblázat

Elsősorban magyarok	Nyíregyháza	Kisvárosok	Községek	Összesen
a németek	36	56	69	52
a szlovákok	35	56	69	51
a románok	34	56	69	51
a zsidók	37	57	67	52
a cigányok	26	42	51	38

Az emberek döntő többsége ezekről a kérdésekről is határozott véleménnyel rendelkezett: mindössze 4 százalékuk nem tudott rájuk válaszolni. Ugyanakkor a vélemények erőteljesen polarizálódtak: majdnem ugyanannyian gondolták, hogy a magyarországi németek, szlovákok, románok és zsidók elsősorban ilyen nemzetiségűek, mint amennyien elsősorban magyaroknak tartják őket. A nyíregyháziak között pedig egyenesen azok vannak többen, akik szerint az itt élő kisebbségek elsősorban nem magyarok. A legkevésbé a cigányokat tartják magyaroknak. Összességében őket tartják egyedül többen inkább cigányoknak, mint magyaroknak. Az a választóvonal, amely az előző kérdéseknél még alig láthatóan húzódtott köztük és a többi kisebbségek között, felerősödött.

Ahogy a településnagyság csökkenésével növekedett azok aránya, akik az itt élő kisebbségeket a magyar nemzet részének tekintették, úgy növekedett azoké is, akik

elsősorban magyaroknak tartották őket. Ebből a szempontból az egyes településtípusok lakói nem tesznek különbséget a kisebbségek között, kivéve a cigányokat, őket mindhárom almintában jóval kevésbé látják elsősorban magyaroknak, mint a többi kisebbséget.

A kisebbségeknek a nemzethez való sorolása és elsősorban magyarként való meghatározása összefügg egymással.¹² Azoknak a 96-99 százaléka, akik elsősorban magyarnak látják őket, azt is gondolja róluk, hogy a magyar nemzethez tartoznak. Úgy tűnik azonban, hogy az utóbbi a szélesebb spektrumú rendezőelv: azoknak a 74-80 százaléka, akik elsősorban nem magyaroknak tartják a kisebbségeket, ezeket is beleérti a magyar nemzet fogalmába; illetve azoknak a 38-53 százaléka, akik a magyar nemzetbe sorolják a kisebbségeket, már elsősorban nem magyaroknak tartja ezeket. Azok, akik szerint a németek, szlovákok, románok, zsidók és cigányok elsősorban nem magyarok, általában szintén nem vonják kétségbe, hogy a magyar nemzethez tartoznak: ide sorolják őket. Összességében a megkérdezettek 53-54 százaléka a magyar nemzet részének tekinti és elsősorban magyarnak is tartja a németeket, a szlovákokat, a románokat és a zsidókat. A cigányokat 39 százalékkal ítéli meg így. Mindössze 9-12 százalékkal nem sorolja a nemzethez, és elsősorban nem magyarnak tartja az első négy kisebbséget; a cigányokról 16 százalékkal gondolkodik így.

Hogy valaki magyarnak számítson...

Az eddigiekből is érzékelhettük, hogy ha valakit a közgondolkodás a magyar nemzethez sorol, még nem feltétlenül tartja magyarnak is, vagy nem feltétlenül ugyanolyannak, mint másokat. Hogy képet nyerjünk arról, hogy a „magyarság” néhány feltételezett kritériuma mennyire van jelen a közgondolkodásban, egyaránt rákérdeztünk olyanokra, amelyeket az egyén elvileg szabadon megválaszthat és megváltoztathat, és olyanokra, amelyek számára adottságok, akaratától függetlenek. Utolsó kérdéssorozatunkkal azt próbáltuk feltárni, hogy a megyében élők szerint ahhoz, hogy valaki magyarnak számítson, szükséges-e, hogy a) az anyanyelve magyar legyen; b) legalább az egyik szülője magyar legyen; c) rendelkezék magyar állampolgársággal; és d) Magyarországon éljen.

A kérdésekre ezúttal is gyakorlatilag mindenki tudott válaszolni. Ám most nem találtunk olyan egyenes és egyirányú összefüggést a települések nagysága és a vélemények között, mint a másik két kérdéssorozat esetében. Figyelemre méltó viszont, hogy az embereknek több mint a háromnegyede olyan kritériumokat tart szükségesnek ahhoz, hogy valaki magyarnak számítson, amelyek egyértelműen a „kultúrnemzet” koncepciójához tartoznak. Ez látszólag ellentmond annak, hogy elsősorban a Magyarországon élő nemzeti és etnikai kisebbségeket sorolták a nemzethez.

3. táblázat

	Níregyháza	Kisvárosok	Községek	Összesen
anyanyelve magyar legyen	89	82	96	89
legalább az egyik szülője magyar legyen	82	85	91	86
rendelkezzen magyar állampolgársággal	61	47	58	55
Magyarországon éljen	41	32	47	40

Míg a nemzetfogalom központi kategóriái a magyar állampolgárság és a Magyarországon való élés voltak (ez tette lehetővé a hazai kisebbségek „beemelését” a magyar nemzet fogalmába), addig a magyarság központi kategóriái a magyar nyelv és a magyar származás. Az adatokból kiderül, hogy ezeket a kritériumokat az emberek többsége nélkülözhetetlennek tartja ahhoz, hogy valaki magyarnak számítson. Az állampolgárságot és a Magyarországon

való éleést illetően már erősen megoszlanak a vélemények. Ez utóbbit már mindhárom almintának csak a kisebbik része tartja szükségesnek. Figyelemre méltó azonban, hogy az állampolgárság- és az anyanyelv-kritériumok feltételezik a legszorosabban egymást:¹³ akik szükségesnek tartják az egyiket, általában ezt gondolják a másiktól is. A „magyarnak számítás” elvileg megváltoztatható és elvileg megváltoztathatatlan tényezői e ponton összekapcsolódnak egymással.

A szükségesnek tartott feltételek most is két faktorba rendeződtek: egy területi-formális és egy nyelvi-vérségi faktorba. A két faktor rendező elveiben ezúttal sem nehéz felfedeznünk az „államnemzetre” és a „kultúrnemzetre” vonatkozó elképzelések logikáját. Mindkettőbe két feltétel tartozott. Az elsőbe a Magyarországon való élés és a magyar állampolgárság, a másodikba pedig a magyar anyanyelv és a magyar származás. A két faktor most is élesen elvált egymástól, és magas magyarázó erővel rendelkezett, az összvariancia 73 százalékát magyarázta.¹⁴

A területi-formális koncepcióhoz való kötődést nagy mértékben valószínűsíti, ha valaki legalább középfokú végzettséggel rendelkezik. Az alacsony végzettségűek elutasítják ezeket az elképzeléseket. Minél fiatalabb valaki, annál valószínűbb, hogy elfogadja a magyar állampolgárság és a Magyarországon élés kritériumát. Az 55 évnél idősebbek elutasítják ezeket. Azok is a területi-formális kritériumokat fogadják el jobban, akik érdeklődnek a politika iránt, valamint azok, akik baloldalinak tartják magukat.¹⁵

Az előbbieken alapján azt feltételezhetnénk, hogy a nyelvi-vérségi faktor logikájához értelem szerűen közelebb vannak az alacsony iskolai végzettségű, idősebb, a politika iránt nem érdeklődő emberek, azok, akik nem kapcsolódnak a területi-formális faktorhoz. Ez a csoport azonban nem a nyelvi-vérségi faktorhoz való kapcsolódásból rajzolódott ki, hanem az előbbi faktor elutasításából. Vizsgálatunk talán legfigyelemreméltóbb eredményének éppen azt tartjuk, hogy kiderült: a jellegzetes társadalmi csoportok magyarság-értelmezése nem nyelvi-vérségi szempontok alapján különül el egymástól (azaz nem az anyanyelv és a magyar származás igenlése vagy elutasítása alapján kerül valaki az egyik vagy a másik csoportba).

Abban, hogy a magyar anyanyelvűek és származásúak magyarnak számítanak, minden társadalmi és demográfiai csoportban hasonló arányban értenek egyet. Az fogalmazódik meg szociológiailag markánsan: ahhoz, hogy valaki magyarnak számítson, nem kell Magyarországon élnie, és nem kell magyar állampolgárnak lennie. Más szavakkal: a „magyarság” különböző definíciói az államnemzet definícióinak az elemeiből épülnek fel: vagy ezek elfogadásával, vagy ezek elutasításával. Ez minden társadalmi csoportra jellemző. Ezek a definíciók alkotják a gondolkodás aktív elemeit. Úgy véljük, mentalitástörténeti jelentősége van annak, hogy a „magyarnak számítani” kritériumai az államnemzet-fogalom mentén rendeződnek el, mégpedig úgy, hogy akár elfogadják ezeket a kritériumokat, akár nem, össze tudják egyeztetni őket egy olyan „magyarság”-konceptióval, amely nyelvi-vérségi szempontokon alapul. Azok is, akik területi-formális szempontok alapján tekintenek valakit magyarnak, ugyanúgy a magyar nemzethez sorolják a határokon túli magyarokat, mint a többiek. És bár azok vannak többen, akik az anyanyelvhez és a magyar származáshoz kötik a magyarságot, szociológiai szempontból ők alkotnak elmosódottabb, nehezen meghatározható csoportot. Mindent összevéve azonban, a területi-formális faktort elfogadók és elutasítók társadalmi bázisában lévő különbségek hasonlítanak az állampolgári és az etnikai nemzetfogalom-faktorok társadalmi bázisához.

Ahhoz, hogy valaki magyarnak számítson, a területi-formális szempontokat - hogy itt éljen, és magyar állampolgár legyen - a 60 évnél idősebbek utasítják el a leginkább. De az is valószínűsíti az elutasítást, ha valaki szerint a németek, szlovákok, románok, cigányok és zsidók nem tartoznak a nemzethez. A kultúrnemzet fogalmának az elfogadásából tehát inkább következik a területi-formális faktor elutasítása. Viszont az, hogy valaki a magyar nemzet részének tekinti az itt élő kisebbségeket, nemcsak azzal a felfogással fér meg, hogy az a

magyar, aki magyar állampolgár és Magyarországon él, hanem azzal is (mégpedig nagyon jól), hogy az a magyar, aki magyar származású és anyanyelvű.¹⁶

Gyors klaszter-elemzéssel megnéztük,¹⁷ hogy a vizsgált kritériumokhoz való ilyen vagy olyan viszony mint „tulajdonság” milyen más, az elemzésbe bevont „tulajdonságokkal” kerül egy csoportba. A tíz változóra kiterjedő elemzés során a minta kétharmada három klaszterba különült el.

Az első klasztert a középfokú vagy ennél is magasabb iskolai végzettségű, középkorú vagy ennél is fiatalabb, a megyeszékhelynél kisebb településeken lakók alkotják. Alig van közöttük olyan, aki 55 éven felüli lenne. Szinte mindenki érdeklődik valamennyire a politika iránt. Nők és férfiak egyaránt vannak közöttük. Majdnem a felük baloldali, további kétötödük politikailag középen áll. A nyíregyháziak közül azok kerültek ide, akiknek a társadalmi és demográfiai jellemzői, a politikai érdeklődésük és beállítódásuk hasonló a csoportéhoz. Ez a klaszter a legnagyobb, az elemzésbe bevontak 53 százaléka alkotja.

A második klaszter társadalmilag és demográfiailag kiegészíti az elsőt: az 55 évnél idősebbeket és az alacsony végzettségűeket találjuk benne. Alig van közöttük olyan, aki 35 év alatti lenne. Négyötödük férfi. Ide került a baloldaliak másik számottevő csoportja is: azok, akik idősebbek és alacsonyabb iskolai végzettségűek. Az ide tartozók nagyobbik fele baloldalinak tartja magát. További kétötödük szintén „centrista”. Ez a klaszter a legkisebb, az elemzésbe bevontak 17 százaléka alkotja.

Végül a harmadik klaszterbe került a nyíregyháziak másik csoportja. Közöttük valamivel több a nő, mint a férfi. A többség itt is alacsony iskolai végzettségű. Kevés a 40 év alatti. Négyötödük politikailag középen vagy a jobboldalon áll. Az ide tartozóktól távol áll a politika: négyötödük nem érdeklődik iránta, a többieket érdekli is, nem is. Ebbe a klaszterbe az elemzésbe bevontak 30 százaléka került.

A klaszter-elemzés alátámasztotta, hogy az emberek között nem a nyelvi-vérségi, hanem a területi-formális tényezők megítélésében: elfogadásukban vagy elutasításukban vannak különbségek. Ahhoz ugyanis, hogy valaki magyarnak számítson, mindhárom klaszter tagjainak a 88-89 százaléka szükségesnek tartja a magyar anyanyelvet, és 85-88 százaléka a magyar származást. Azt viszont, hogy valaki Magyarországon éljen, az első klaszterbe tartozóknak a 82 százaléka nem tartja szükségesnek. A harmadikba tartozóknak már csak a 49 százaléka, a másodikba tartozóknak pedig csak a 37 százaléka gondolja ezt. Hogy magyar állampolgársággal rendelkezzen, ugyancsak az első klaszterbe tartozók utasítják el a leginkább: 70 százaléka nem tartja ezt szükségesnek ahhoz, hogy valaki magyarnak számítson, míg a másodikba és a harmadikba tartozók többsége - 71 és 68 százaléka - éppen ellenkezőleg: szükségesnek tartja.

A klaszter-elemzésből tehát kiderült, hogy éppen az emberek legnagyobb - és egyben a legiskolázottabb és legfiatalabb - csoportja a legnyitottabb a határokon túl élő magyarok irányában. Az a magyarságkonceptiójukban fogalmazódik meg a leghatározottabban és a legkövetkezetesebben: ahhoz, hogy valaki magyarnak számítson, a megváltoztathatatlan tényezőkön - az anyanyelven és a származáson - kívül a megváltoztatható tényezőket is figyelembe kell venni. Ez náluk annak a tudatos megfogalmazását jelenti, hogy ezeket - az állampolgárságot és a lakóhelyet - nem tekintik szükséges feltételeknek. Ugyanakkor ez a csoport képviselte a leghatározottabban az államnemzet koncepciójával rokonítható állampolgári nemzetfogalmat.

Összegzés

Vizsgálatunk eredményei szerint tehát a nemzet- és a magyarság-fogalmak két egymással összefüggő, de egymástól rendező elveiket tekintve mégis különböző modellekbe szervezik a Magyarországon élő magyarokat, németeket, szlovákokat, románokat, cigányokat és

zsidókat, valamint a szomszédos országokban és a Nyugaton élő magyarokat. A nemzet elsősorban (de nem kizárólagosan) jogi-állampolgársági fogalom, míg a magyarság elsősorban (de szintén nem kizárólagosan) kulturális-identitásbeli fogalom. Mindkét modell nyitott egymás irányában, azaz logikáik csak a központi kategóriák elkülönítésében: az egyik esetben a magyar állampolgárság és a Magyarországon élés, a másik esetben a nyelvi és származási közösség előtérbe állításában érvényesülnek tisztán. A központi kategóriákon túl azonban már gyengül a fogalmakat szervező logikák ereje. A modellek egymás irányában „kinyílnak”: logikáik feloldódnak egymásban. Abban vannak társadalmi és demográfiai különbségek, hogy a különböző csoportok mennyire vállalták az államnemzet-fogalom logikáját. Abban azonban nincs különbség, hogy úgy vélik: nem kell ahhoz Magyarországon élni és magyar állampolgárnak lenni, hogy valaki magyarnak számítsen. (Azok a kutatásunk keretein túlmutató jelenségek, amelyek arról tanúskodnak, hogy az emberek egy része esetenként valamiféle „rangsort” állít fel a többséghez és a kisebbségekhez tartozó magyar állampolgárok különböző csoportjai, illetve a Magyarországon és a határokon túl lakó magyarok között, feltehetően az államnemzet-koncepció elfogadásában tapasztalt különbségekkel függenek össze.) A két modell viszonyát az határozza meg, hogy az egyikbe úgy kerüljenek bele a határokon túl élő magyarok, hogy ugyanakkor a másiktól ne kerüljenek ki az itt élő kisebbségek.¹⁸

Jegyzetek

- 1 1973-ban az országos reprezentatív minta tagjainak a 73 százaléka mondta azt, hogy a magyar nemzetbe a Magyarországon élő nemzetiségieket is beleérti; ugyanakkor a szomszéd országokban élő magyarokra már csak 45 százalékuk, a nyugati országokban élő magyarokra pedig csak 24 százalékuk mondta ezt. „Ez azt mutatja, hogy a nemzeti hovatartozás szempontjából az emberek fontosabbnak tartják az államhatárokat, mint a nyelvet.” Lázár Guy: *A magyar lakosság politikai-történelmi tudata a közvéleménykutatások tükrében 1969-1980*, Tömegkommunikációs Kutatóközpont, 1983. Ugyanakkor jól mutatja a vélemények változását, hogy „1983 és 1987 között egyaránt nőtt azoknak az aránya, akik a szórványmagyarságot a nemzethez sorolták (24-ről 50 százalékra) és azoké, akik a szomszédos országokban élő magyarokkal tették ezt (46-ről 63 százalékra). Lázár Guy: *Magyarságtudat és nemzetiségek Világosság*, 1989/11.
- 2 Itt csak utalnánk arra a közismert tényre, hogy a háború utáni Magyarországon évtizedek óta megállapíthatatlan népszámlálási módszerekkel a nemzetiségek tényleges száma. Ebben a rossz történelmi tapasztalatok (a kollektív bűnösség elve, az etnikai alapon feltételezett politikai kollaborálás miatti diszkriminációk, a kitelepítések, a lakosságcsere és az ezektől való félelmek) következményeit éppúgy felfedezhetjük, mint az identitástudattal való ideológiai manipulációk hatását. Az 1980-as tanácsi minősítések szerint valamennyi kisebbség száma nagyobb, mint a népszámlálások szerint, és a nemzetiségi szövetségek jelenlegi becslései a tanácsi minősítések adatait is felülmúlják. Az önbesorolást vagy ennek nyilvános vállalását az anyaország presztízse és az állampolgárságot adó országgal való kapcsolatának minősége is befolyásolhatja.
- 3 Az állampolgári lojalitás és az etnikai hovatartozás összeegyeztethetőségének a megkérdőjelezését sejtjük abban, hogy az élő nyelvben a cigányokat gyakran „újmagyarnak” nevezik, ezt a szót azonban olyan gúnyos hangsúllyal mondják ki, amellyel nemcsak érvénytelenítik tartalmát, hanem érzékeltetve, hogy másoktól vett, és általuk el nem fogadott idézetről van szó ellenkező jelentésűvé, a „nem magyar” jelentés hordozójává alakítják. A kettős vagy hármas kötődésnek sokféle formája lehet. Ezek egyikének megkérdőjelezését illusztrálják a következő sorok: „Tisztában vagyok azzal (...), hogy Ön zsidó ember. Azt ugyan nem értem, hogy mit jelent a magyar zsidó, ahogy azt sem

- értem, hogy mit jelenthetne, ha valaki azt állítaná magáról, hogy ő magyar német vagy magyar vietnámi vagy német spanyol. Hacsak nem egy beszélő szótárról lenne szó! (...) Ha jól énem az Önterminológiáját, akkor én magyar magyar vagyok!” Zacsek Gyula: Nyílt levél Soros Györgynek, *Magyar Fórum*, 1992. szeptember 3.
- 4 Az adatfelvételt a Transzfer kft. Controll Irodája végezte. A nyíregyházi lakosokat 190, a kisvárosiakat 208, a községeket 201 fő képviselte a mintában.
 - 5 A Medián 1991. októberi közvéleménykutatása szerint “alig minden második választó maradt hűséges az 1990-ben választott pártjához; minden harmadik máshoz pártolt, minden ötödik pedig elbizonytalanodott. Az elvándorlás a két nagy pártot sújtotta a leginkább: 1991 októberében az MDF és az SZDSZ szavazóinak egyaránt alig több, mint harmada tartott ki, és majdnem fele másra szavazott volna. (Ezen belül a volt MDF-szavazók 26 és a volt SZDSZ-szavazók 31 százaléka a Fideszre.) Lázár Guy: A politikai közvélemény a Medián kutatásainak tükrében, *Magyarország politikai évkönyve*, Demokrácia Kutatások Magyar Központja Alapítvány, Economix Rt. 1992. 590.
 - 6 A megyében 1992-ben kevesebben sorolták a szomszédos országokban élő magyarokat a nemzethez, mint 1987-ben az országos reprezentatív minta tagjai (I. jegyzetet).
 - 7 A korrelációs együtthatók tanúsága szerint a legszorosabb összefüggés a németek és a szlovákok együttes választása között van (0,94). Ezt követi a szomszédos országokban élő magyarok és a szórványmagyarok együttes előfordulása (0,89). Hasonlóan nagy a valószínűsége annak is, hogy aki a románokat választja, választja a szlovákokat és a németeket is (0,88 és 0,87). A zsidók és a többi hazai kisebbségek igenlése között ugyancsak szoros, de az előbbieknél gyengébb összefüggés van (a cigányokkal a legerősebb, 0,73, a szlovákokkal a leggyengébb, 0,64). Ugyanakkor annak, hogy valaki a hazai kisebbségeket és a külföldön élő magyarokat egyaránt a magyar nemzet részeinek tekintse, igen kicsi a valószínűsége (a korrelációs együtthatók minden esetben 0,06 alatt vannak).
 - 8 Az etnikai nemzetfogalom-faktorban a románok, a németek és szlovákok elutasítása 0,92 fölötti faktorsúllyal, a zsidóké 0,84 és a cigányoké 0,76 fölötti faktorsúllyal vesz részt. Az állampolgári nemzetfogalom-faktort a szomszédos országokban és a Nyugaton élő magyarok elutasítása 0,96 fölötti faktorsúllyal alkotja. (A faktorsúly azt fejezi ki, hogy a faktort alkotó változók milyen arányban vesznek részt a faktorban.)
 - 9 Az etnikai nemzetfogalom faktor-score átlaga a nyíregyháziak körében 0,479, a kisvárosiak körében - 0,192, a községi lakosok körében -0,295 volt. (A faktor-score vagy faktorérték a válaszolók adott csoportjában minden egyes válaszolóra jellemző. Azt mutatja meg, hogy a csoport tagjai milyen arányban fogadják el az egyes faktorokat.)
 - 10 A pártpreferenciák mögött meghúzódó politikai attitűdök instabilitását mutatja azonban, hogy két évvel a választások után az MDF egykori szavazótáborának a 64 százaléka már más pártra (többségük a Fidesz-re) szavazna. A Fidesz szavazótáborára 24 százalékkal nőtt. (Ugyanakkor figyelemre méltó, hogy azoknak a 96 százaléka, akik két évvel ezelőtt az MSZP-re szavaztak, most is erre a pártra szavazna. Ennek a pártnak a hívei és a párt jellege: politikai profilja, stílusa stb. között tehát feltehetően egyértelműbb viszony van, mint amelyet a többi pártok tudtak maguk körül teremteni.)
 - 11 A nyíregyháziaknak csak a 18, a kisvárosiaknak már a 43 és a községi lakosoknak az 54 százaléka tartja magát baloldalinak, míg a magukat jobboldalinak tartók aránya 19,10 és 14 százalék. (A három alminta társadalmi és demográfiai összetételében nincs számottevő különbség, csak annyi, hogy a nyíregyháziak között több a 40 év alatti, a kisvárosiak között valamivel többen vannak a középkorúak, a községekben lakók között pedig a 60 év feletti.)
 - 12 A két kérdéssorozatra adott válaszok közötti korreláció azonban gyengébb, mint az egyes kérdéssorozatokon belüli válaszok között. A leggyengébb a cigányokra vonatkozó két

válasz közötti összefüggés (a korrelációs együttható értéke 0,29), a legerősebb a zsidókra vonatkozó két válasz esetében (0,39). A második kérdéssorozaton belüli azaz a kérdezett kisebbségeket elsősorban magyaroknak vagy elsősorban nem magyaroknak tartók válaszai közötti - korreláció viszont néhány esetben még annál is magasabb, mint amilyen a magyar nemzethez való tartozásukkal kapcsolatos vélemények között volt. A nemzeti kisebbségekre (a németekre, a szlovákokra és a románokra) vonatkozó válaszok közötti korrelációs együtthatók értéke 0,97 és 0,98 között van. A nemzeti kisebbségek és a zsidók minősítése közöttiek is 0,88 és 0,8727 között vannak. A cigányokra és a zsidókra vonatkozó válaszok már kevésbé játnak együtt (0,59), a leggyengébb összefüggés pedig a nemzeti kisebbségekre és a cigányokra vonatkozó válaszok között van (0,59).

13 A két kérdésre adott válaszok közötti korrelációs együttható értéke 0,70 volt.

14 Az első faktorban a magyar állampolgárság 0,92-es, a Magyarországon élés pedig 0,9-es faktorsúllyal szerepelt. A második faktorban az anyanyelv 0,82-es, a magyar származás pedig 0,72-es faktorsúllyal vett részt.

15 A felsőfokú végzettségűek 0,467, a politika iránt érdeklődők 0,429, a baloldaliak 0,301 és a 40 év alattiak 0,271 faktor-score átlagai mutatják a területi-formális faktorhoz való kötődésüket.

16 A 60 évnél idősebbektől távol állnak a magyarnak számítás területi-formális szempontjai (-0,444-es faktorscore átlag). Azok, akik a hazai kisebbségeket nem tartják a magyar nemzet részének, szintén elutasítják, hogy az számít magyarnak, aki itt él, és magyar állampolgár. A területi-formális faktorhoz való negatív viszonyukat mutatja, hogy a németeket, a szlovákokat, a románokat a nemzethez sorolók körében a faktor-score átlaga -0,410, 0,402 és -0,440 volt, a cigányokat és a zsidókat ide sorolók körében pedig -0,295 és -0,470. Ugyanakkor az e kisebbségeket a nemzethez sorolók 86-90 százaléka fogadja el az anyanyelv és a származás kritériumait, és 82 százaléka az állampolgárság és a Magyarországon élés kritériumait.

17 A klaszterezés során a következő változókat vontuk be az elemzésbe: településtípus, nem, életkor, iskolai végzettség, politikai önbesorolás, politikai érdeklődés, valamint a területi-formális és a nyelvi-formális faktorokhoz tartozó négy változó.

18 Azok, akik területi-formális szempontok szerint tartanak valakit magyarnak, ugyanolyan arányban tartják a magyar nemzet részeinek a szomszéd országokban élő magyarokat (52 és 57 százalék), mint azok, akik nyelvi-vérségi szempontok szerint tartanak valakit annak (54 és 53 százalék). Ebből a szempontból nincs különbség a Nyugaton élő magyaroknak a magyar nemzethez való sorolásában sem.

ILDIKÓ SZABÓ - ISTVÁN MURÁNYI

NATION AND BEING HUNGARIAN

In their empirical study, the authors attempt to resolve the following questions: 1) to what extent do people consider Germans, Slovaks, Romanians, Gypsies and Jews living in Hungary to be part of the Hungarian nation and 2) to what extent do they apply various criteria (native language, Hungarian origin, Hungarian citizenship, living in Hungary) in determining whether or not one qualifies as a Hungarian? While three-fourths to four-fifths of those asked considered Hungarian citizens to be included in the Hungarian nation, only half considered Hungarians living in the neighboring countries or in the West to be part of the Hungarian nation. At the same time, they consider primarily those whose native language is Hungarian to be part of the Hungarian nation. The analysis reveals that while the „nation” as a primarily legal-civic concept and „being Hungarian” as a primarily cultural-identity concept are related, they

function according to different logical models. Thus, the contradiction that results from the difference between citizenship and minority group identity is dissolved.

MOLNÁR ÉVA

Te tót (német) vagy! - mondta anyám magyarul

Családszociológiai esettanulmány

1991 nyarán kérdőíves, mélyinterjú felmérést végeztem 10-10 mezőberényi német és szlovák többgenerációs családnál.

Az adatközlőkkel közösen elkészítettük a családfát is, hogy hitelesebb képet kapjunk az elődök nemzetiségéről, vallásáról, születési helyéről, jövedelmi viszonyairól és az adott család történetéről, tradícióiról.

A családoknál készített felmérést kiegészítettem résztvevő megfigyeléssel a három településrészen, a piacon és az idősek klubjában. Az idősek klubjában 30 fővel csoportos mélyinterjú beszélgetést folytattam a helyi párválasztási szokásokról és tradíciókról.

A lelkési hivatalok születési, esketési anyakönyveit feldolgoztam 1880 és 1948 között, hogy képet kapjak a házasodók nemzetiségéről, vallásáról és születési helyéről. A szlovák és német lelkészekkel, a presbitérium tagjaival mélyinterjút készítettem a nemzetiségi családok múltjáról és jelenéről.

Tanulmányomat a szűkös elemszám miatt „pillanatfelvételnak” tekintem, amely a problémák csokrát igyekszik bemutatni.

Mezőberény múltja

A vizsgálatban összesen 72 fő vett részt. Az adatközlők megoszlása a következő: a német családok: 12 férfi, ebből 9 fő német, 3 fő magyar, 20 nő, ebből 19 fő német, 1 fő magyar, összesen 32 fő; a szlovák családok: 21 szlovák férfi, 19 nő, ebből szlovák 16 fő, magyar 3 fő, összesen 40 fő.

A Békés megyei Mezőberény sajátos helyet foglal el a magyarországi nemzetiségi települések sorában.

A város története folyamán többször elnéptelenedett - tatárdúlás, török uralom -, majd a háborús pusztítások után újra benépesült. A jelenlegi „három nemzetű” arculatát az 1720-as, 1730-as évek tudatos betelepítési akciói után nyerte.

Az első telepések evangélikus szlovákok és németek voltak, akik azonos vallásuk miatt kezdetben egy közös templom köré tömörültek. 1789-ben felépült a német evangélikus templom, ezt követően a misézés és az anyakönyvezés két különálló egyházi vezetés kezében összpontosult.

A magyarok fokozatosan „szivárogtak be” a településre, más vallásúak - reformátusok - lévén erőteljesen elkülönültek a szlovák és német telepeseiktől.

A település sajátos nemzetiségi tagolódása egyben földrajzi elkülönülést is jelentett, amelynek nyomai ma is kimutathatók. Mezőberényben három *véget* lehet megkülönböztetni: a magyart, a németet és a szlovákot, mely, ha közigazgatásilag egy egységet is alkotott, a valóságban három „falut”, három tradicionálisan zárt közösséget jelentett évszázadokon át.

Német és szlovák családok

Mezőberény lakosságának nemzetiségi megoszlása 1880 és 1980 között az eredeti állapothoz képest lényegesen módosult. Az első népszámlálás szerint a népesség 34%-át magyarok, 37,5%-át szlovákok és 23,0%-át németek alkotják. A viszonylagos kiegyenlítettség a 20. század fordulójára felbomlott, megfigyelhetjük a magyarok számának lényeges emelkedését.

Az 1910-es években a magyarok száma valamelyest csökkent, a szlovákoké viszonylagosan nőtt, a németeké pedig stagnált. A két világháború közötti időben a két nemzetiség aránya fokozatosan csökkent, a magyaroké pedig ugrásszerűen megnőtt. Mezőberény gazdasági életében egyre nagyobb szerepet kapott a települést körülvevő tanyavilág.

1910 és 1930 között a tanyán élő állandó népesség száma fokozatosan emelkedett. A nemzetiségi megoszlás tekintetében a városban változási folyamatok figyelhetők meg. A magyarok aránya az 1930-as évekre már meghaladja, ha kis mértékben is, a 70%-ot. Az 1941. évi népszámlálás szerint a magyarok aránya 66,7%, a szlovákoké 21,7%, a németeké 11,6%.

A második világháborút követő tragikus események a nemzetiségek „elfogyását” még jobban felerősítették.

Mezőberény lakosságának nemzetiségi megoszlásáról az 1980. évi tanácsi minősítés adatai szolgáltatnak viszonylag hiteles képet. Az összlakosság (11 848 fő) 14,0%-a (1661 fő) a minősítés szerint „szlovák kulturális igényű”, de ebből mindössze 29 fő vallja magát szlovák nemzetiségűnek is. A németek esetében a különbség még számottevőbb, a 841 fő közül csak 8 fő vallja magát német nemzetiségűnek is.

Az OIK Kisebbségi Települések Adatbázisa szerint az 1990. évi mezőberényi adatok az 1980-as állapotokat tükrözik. A polgármesteri hivatal adatszolgáltatója a következő megjegyzést fűzte a kérdőívhez: „Mi a származást vettük alapul, ellenkező esetben a felmérésnek nincs értelme, hisz akkor Mezőberény nem tekinthető ma már nemzetiségi településnek.”

A nemzetiségi önbevallás

A vizsgálatban részt vevő személyek önbevallása azt tükrözi, hogy nemzetiségi szempontból a mezőberényi családok ma már nem mutatnak szinte semmilyen tradicionális szlovák, német vonást.

nemzetiség/nem* önbevallás	szlovák		német	
	férfi	nő	férfi	nő
magyar	16	11	7	14
német/szlovák származású magyar	2	-	1	2
német/szlovák	3	5	1	3

* A táblázatban természetesen nem szerepelnek a „színmagyar” származásúak.

A nemzetiségi önbevallásról készült táblázat azt bizonyítja, hogy a válaszadók többsége magyarként definiálja önmagát. A német és szlovák származású magyarok, akik ebbe a kategóriába tartoznak, már csak értik, de nem beszélik anyanyelvüket. Az érzéseikben sokkal inkább nosztalgia fedezhető fel eredeti származásukat tekintve, mint valós identitás. A velük folytatott hosszas beszélgetések után arra a következtetésre jutottam, hogy egészen más okok motiválják a szlovákokat, mint a németeket.

A szlovák férfiak, túl a nyugdíjkoron úgy érzik, hogy az ember nem felejtethi el, honnan jött. A „vér nem válik vízzé” általuk hangoztatott ideológia azt is jelenti, hogy szükségük lenne arra a biztos tudatra, hogy ők szlovákok, de ezt az átélt történelmi tények akadályozzák. Ezek a negatív érzések nem saját életük elutasításával járnak, hanem inkább a politikát kárhóztatják. Számukra a szülőföldre való hűség a legfontosabb az ember emberré válásában. A szlovák-magyar lakosságcsere nem múlt el nyomtalanul, azok helyett is szégyenlik magukat, akik elmentek, és azok helyett is, akik a távozásra agitáltak. Ez a politikai sorsforduló nyomot hagyott bennük. Nem tudták a helyére tenni a történetet, ezért gondolják azt, hogy szlovák eredetük fontos, de a „földhöz”, jelen esetben Mezőberényhez való kötődésük mindennél fontosabb.

Egyikük erről így szólt: „Miért ne lennék magyar, hiszen itt, ebben az országban születtem, az őseim is. Nagypám még a falu határát sem hagyta el soha. Ez a föld adott nekünk munkát, kenyeret, és ez a föld szolgál végső nyughelyül!” Azt gondolom, hogy a szlovák származású magyar inkább jelent valamiféle önigazolást, mint szlovák identitást.

A németek esetében származástudatuk bevallásához inkább félelem, mint valamiféle szégyen tapad. A magyarországi, ezen belül a berényi németek sorsa lényegesen eltér a szlovákokétól. A kitelepítés, deportálás rémképe mindenkire jellemző, politikai hitvallás nélkül. A berényi németek közül fasiszta jellegű szervezetben kevesen vettek részt. Az egész népcsoportokat büntető sztálini átok máig érezteti hatását. Ez a politikai sokkhatás szinte hozzátartozik a német „neurózishoz”.

Az álomképek erről sok mindent elárulnak. Az egyik interjúalanyom arról beszélt, hogy álmaiban többször előjövő motívum az, hogy nagymamája németül beszél hozzá, németül babusgatja vagy szidja. Ez a ma már negyvenes éveiben járó férfi, aki németül keveset beszél és ért, 1946-ban még nem tudott magyarul. A család elmondása szerint, amikor jöttek a katonák, etették, itatták, csak ki ne derüljön, hogy a gyerek német. Számára németisége félelemmel, büszkeséggel vegyülő érzés, de hozzájárul némi szégyen is, hiszen magyarosítania kellett nevét. Német identitásának letéteményese az egyik lánya, aki viszonylag jól beszél németül. A másik már magyar, hiszen az anyja is magyar, erdélyi.

A német nők 1946-os félelme ma is megjelenik, de bennük van valamiféle dac is. Abban a nehéz időszakban nekik kellett előteremteniük bármi áron az élelmet gyermekeiknek, időszüleiknek, rokonaiknak. Ez a félelemből eredő erő tartást adott nekik akkor is, és ma is.

A vizsgálatban résztvevők közül csak kevesen merték magukat egyértelműen szlovák vagy német nemzetiségűnek vallani.

Mindkét nemzetiségnél a nők közül voltak többen, akik nyíltan vallották eredetüket. A szlovákok közül nyolcan (5 nő, 3 férfi), mindannyian 60 éven felüliek. Számukra teljesen természetes az, hogy ők szlovákok. Büszkéek arra, hogy őseik túlnyomó többsége is szlovák volt. Szeretnék nemzetiségüket feltámasztani, attól tartanak, ha ők már nem élnek „nem lesz itt - Mezőberényben - már egyetlen szlovák sem”.

A németek közül 1 férfi és 3 nő vallotta magát egyértelműen német nemzetiségűnek. A férfi - 80 év feletti - úgy érezte, hogy most már ezt nyíltan teheti, hiszen életkoránál fogva túl van minden veszélyen. „Kinek számít ma már egy öregember?” - tette fel a kérdést inkább magának, mint nekem. Ez a refrénszerűen visszatérő kijelentés mindig valami megerősítést is várt. A nők közül kettő nyugdíjaskorú, 60 év feletti, egy pedig fiatal, 19 éves. A két idősebb nő azért merete vállalni németiségét, mert szerintük ma már deportálástól nem kell tartani.

A fiatal nő identitása nagyon bizonytalan, otthon erre nem kap semmilyen biztatást. Az ő esetében az volt a benyomásom, hogy a fiatalokra jellemző helykeresés, a „Ki vagyok én?” dilemmája még nem dőlt el, az öndefiníció egyik állomása a nemzetiségi identitás.

Az anyanyelvi önbevallás alakulása

A mezőberényi németek és szlovákok anyanyelvi önbevallása semmivel sem mutat jobb képet, mint a nemzetiségi önbevallás.

A kérdőíven szereplő „Anyanyelve” kérdésre a válaszok így oszlanak meg:

Nemzetisége/neme*	szlovák		német	+
	férfi	nő	férfi	nő
magyar	17	12	7	15
szlovák/német	4	4	2	4

* A táblázatban nem szerepelnek a magyar nemzetiségűek.

A szlovákok és a németek túlnyomó többsége a magyart jelölte meg anyanyelvként nemtől, életkortól függetlenül.

A magukat szlovák, illetve német anyanyelvűeknek vallók sem beszélik már jól nemzetiségi nyelvüket. Az idősebb szlovákok inkább használják a nyelvet a hétköznapi érintkezés folyamán. A négy férfi és négy nő közül szinte mindegyik azt mondta, hogy ma már csak szűk családi körben vagy a piacon beszélnek szlovákul. Az egyik házaspár elmondta, ha már valamelyik gyerekük megjelenik, átválnak a magyarra, mert gyermekeik nem értik ezt a nyelvet.

A szlovák anyanyelvűek ritkán vagy egyáltalán nem olvasnak irodalmi szlovák nyelven, mert nem értik. Ők az úgynevezett berényi szlovákot beszélik, amelynek szerintük semmi köze a szlovákiai vagy az irodalmi szlovák nyelvhez.

Az utcán nem lehet hallani szlovákul beszélőket. Ott-tartózkodásom ideje alatt mindössze egyetlen egyszer hallottam egy 40 év körüli nőt és 17 év körüli fiát szlovákul beszélni. A pénteki helyi piacon már inkább előfordul, hogy idős szlovák parasztasszonyok egymás között anyanyelvükön szólnak. Ők elmondták, hogy ha más vidékről érkező szlovákkal találkoznak, a közvetítő nyelv minden esetben a magyar.

A megkérdezettek egybehangzóan azt állították, hogy ha az idősebb szlovákok meghalnak, már senki sem lesz Berényben, akivel szlovákul szót lehetne érteni. A fiatalok nem tartják fontosnak, megtanulni, rá is szólnak nagyszüleikre, hogy „hogyan beszélnek”. A magyar tömegkommunikáció szlovák nyelvű adásait sem hallgatják vagy nézik, mert nem értik. Szlovák nyelvű újságot is ritkán olvasnak, mert a cikkek megértése nehézségekbe ütközik.

A berényi németek anyanyelvi kultúrája sem mutat lényeges eltérést a szlovákokéhoz képest. A megkérdezettek nagy többsége anyanyelveként a magyart ismeri el, hiszen németül már nemigen tudnak. Legfeljebb 1-2 szó van, amit használnak, a német nyelv megértése fárasztó számukra. Ha kitelepített rokonaik hazalátogatnak, velük is magyarul beszélgetnek. Az egyik német idős nő megjegyezte:

„Magyar még az a berényi német is, aki Németországban él. Ha valaki meghal odakint, a hozzátartozók hazatelefonálnak, és itt harangoznak értük a német templomban. Magyar az a harangszó, nem igaz?” - tette hozzá huncutul kacintva.

A magukat német anyanyelvűnek vallók közül a férfiak írnak, olvasnak is németül, a nők inkább csak értik a nyelvet. Véleményük szerint az unokáik újra beszélnek majd németül, de nem azért, mert azt tartják majd anyanyelvüknek, hanem gazdasági érdekből.

A megkérdezett németek egybehangzóan azt állítják, hogy nyelvük elsorvadásához az 1946-os politikai helyzetből fakadó félelmek járultak hozzá. Többen említették a következő szívszorító történetet: „1946-ban én még gyerek voltam. A németek közül mindig mindenki tudott itt magyarul, többen még tótul is. A városházán vagy idegenekkel természetesen magyarul beszélünk. Az én nagyapám, dédapám törve beszélt olyan akcentussal - magyarul. 1946-ban már öregek és betegek voltak. Éjszaka álmukban többször beszéltek és kiabáltak. Mindig németül beszéltek álmukban, és mi nagyon féltünk. Szegény öregapám már aludni sem mert, nehogy mondjon valamit. Ha dühösesek voltak, és valami cifrát elkerekítettek, azt is németül tették. Ezekben az években a berényi németek még a káromkodásról is leszoktak. Magyarul valahogy nem jött a szájukra.”

A berényi általános iskolában napjainkig nem volt sem lehetőség, sem igény nemzetiségi nyelvű oktatásra. A német tannyelvű gimnázium hallgatói közül jelenleg még kevés a helyi diák.

A berényiek vallási megoszlása

Az anyanyelv használatának és az identitásnak egyik legfontosabb intézménye az egyház volt, és az mais.

A berényi német és szlovák evangélikus lelkész beszéli a nemzetiségi nyelvet. A liturgia alkalmával használnak nemzetiségi nyelven írott bibliát és zsoltáros könyvet. Németül és szlovákul, illetve két nyelven folyik az istentisztelet. A vallás, a berényiek esetében az evangélikus hit, tradicionálisan meghatározott. A vizsgálatban résztvevők közül más vallású kis számban fordul elő. A más vallásúak rendszerint más nemzetiségűek is egyben.

A német családban élő férfiak közül 3 fő református magyar, a nők közül 1 fő római katolikus.

A szlovák mintában szereplő férfiak közül mindegyik evangélikus, a nők közül 3 református és magyar, 2 fő pedig katolikus szlovák.

A mezőberényi családok tradíciói

A 18-19. században a szlovák, német, magyar szokások, párválasztással, házasságkötéssel, gyermekneveléssel kapcsolatos normák és elvárások különbségeket mutattak. A németek és a szlovákok megegyező vallása több ponton inkább azonosságot jelentett, hiszen a vallási normák a hétköznapi életben elsődlegességet élveztek.

A párválasztást megelőző ismerkedés időszakában a kiválasztás joga hosszú időn keresztül csak a szülőket illette meg. A 19. század végén és a 20. század elején létrejövő különböző egyletek és körök, az ezeken belül évente megrendezésre kerülő bálók már több lehetőséget kínáltak a fiataloknak. A megismerkedést segítették elő a munkához fűződő összejövetelek (fonóka, fosztóka stb.), az ünnepi alkalmak (disznótor, esküvő, keresztelő stb.) és a sokat emlegetett korzó.

A mezőberényi szlovákokra és németekre éppúgy jellemző volt, mint Magyarország más vidékeire a területi, földrajzi elkülönülés. A házasságkötők nagy többsége ebben a faluban született, ritkaságszámba ment a máshonnan idetelepülő vagy innen máshová elköltöző vőlegény vagy menyasszony.

Az egyházi esketési anyakönyvek szerint a 19. században az eltérő településen születettek a házasulandók 1-2%-át tették ki. Az 1-2%-on belül is túlnyomó többségük Békés megyei születésű volt. Távolabbi vidékről vagy a fővárosból csak a második világháború idején költöztek ide házasságkötés miatt.

Az egyházi anyakönyvek (1948-ig rendelkezünk viszonylag pontos adatokkal) nemcsak a születési, tartózkodási helyet jelölték, hanem a vallási hovatartozást is. A nemzetiségi megjelölést a 20. században már nem alkalmazták, de a nevekből biztosan lehet erre következtetni.

A más vallásúakkal, más nemzetiségűekkel kötött házasságok aránya kezdetben elenyésző, később is viszonylag alacsony. 1880-ban sem a németek, sem a szlovákok nem házasodtak sem egymással, sem más településen élővel. 1890-ben egy német vegyes házasságot regisztráltak, a vőlegény békési katolikus szlovák. A helyi monda szerint ez nagyon nagy szerelem volt, hiszen a fiú nemcsak szlovák katolikus volt, hanem szegényebb réteghez is tartozott.

Ugyanebben az évben szlovák vegyes házasság nem volt, a két más vallású menyecske is szlovák. 1890-ben a házasulandók 10%-a nem talált berényi szlovák párt magának. A szlovák anyakönyvek 1900 és 1930 között egy tűzvész következtében megsemmisültek, erről az időszakról csak szóbeli közlésekkel rendelkezem. 1900 és 1920 között lényeges eltérés az előző időszakhoz viszonyítva egyik nemzetiség esetében sincs.

A máig megfejthetetlen lavinaszerű összeházasodási hullám az 1920-as évektől veszi kezdetét. A folyamat rekonstruálásában csak az emlékezet van a kutató segítségére. A csoportos interjú során az idősek, őseik „meséire” hivatkozva azt állítják, hogy az okok

többfélék. Egyfelől ebben az időszakban már vannak közös iskolák, ezek közül első helyen a polgári iskolát említik. Másfelől az első világháborúban a frontbarátságok is hozzájárultak a nemzetiségi különbségek elmosódásához. Nemcsak a fronton, hanem Berényben is több vegyes barátság, összejárás alakult ki. A háborút követő gazdasági földcsuszamlás, a trianoni béke is jelentősen összekuszálta az addig viszonylag homogén emberi közösségeket.

A beszélgetés során a férfiak többször emlegették, hogy a vegyes házasságok számának növekedésében szerepet játszik az a politikai ideológia is, ami itt az agrárszocialisták térhódításával magyarázható, hogy az emberek között nem vallási, nemzetiségi, hanem gazdasági különbségek vannak. A berényi német-szlovák-magyar ellentéteket is ezzel látják igazoltnak. A leggazdagabbak a németek voltak, utánuk következtek a szlovákok, majd a magyarok. Van egy helyi mondás is, amit többen elmondtak: „Béresnek, kutyának kint van a helye.” A béresek nagy többsége szlovák és magyar volt. A gazdasági, politikai változások során megfigyelhetjük azt is, hogy a vegyes házasságokat illetően az 1910-es évekig kizárólagosan az azonos vallású németek és szlovákok vállaltak rokoni kapcsolatokat, a magyarokat mindkét nemzetiség kirekesztette. 1910-ben mindössze 1 magyar menyasszony került német családba, szlovák-magyar vegyes házasságról nem tudunk.

Az 1920-as évektől kezdve megfigyelhető, hogy a vegyes házasságokon belül a magyarokkal kötött házasságok száma magasabb, mint a németekkel vagy szlovákokkal kötöttek. A magyarokkal való frigyre lépés 1946-ban a legnagyobb számú. Ezt a kitelepítésekkel; deportálásokkal és a szlovák-magyar lakosságcserével magyarázhatjuk. A „magyarosodási” kedv ebben az időben bizonyos esetekben az életben maradási is jelentette.

A német anyakönyvek szerint 1946-tól egyre több névmagyarosítás fordul elő. 1947-ben a 21 házasulandó pár 42 vezetéknevéből 14 volt magyarosított. A lányok közül néhányan csak azért mentek férjhez magyarhoz, hogy ne német nevük legyen. 1948-ban a 36 pár 72 családi nevéből már 26 magyarosított név szerepel, mint bejegyezhető név. Az 1948. évet követő egyházi anyakönyvezetés kötelező volta megszűnt, ezután már nincsenek pontos adataink a vegyes házasságokról.

A német lelkész kimutatásai szerint az 1943-ban megkeresztelt gyermekek 56%-ának mindkét szülője német volt, 44%-a vegyes házasságban született.

Napjainkra becslések szerint a 0-20 évesek 12%-a német, 46%-ának csak egyik szülője, 42%-ának csak az egyik nagyszülője. A 21-30 évesek között sem jobb a megoszlás, 17%-uk német egyértelműen, 49%-uk esetében csak az egyik szülő, míg 34%-uk csak az egyik szülő révén tartozik ebbe a nemzetiségbe.

A szlovákokra vonatkozóan nem rendelkezünk még számszerű becsléssel sem, de a lelkész szerint a tendencia a szlovákok esetében is hasonló.

A vizsgálatban résztvevők családfája

A mintánkban szereplő családok családfája szerint 2 német és 4 szlovák család található, ahol az ősök egy-két kivételtől eltekintve azonos nemzetiségűek.

A német családfák szerint 3 magyar-német-szlovák, 5 szlovák-német keveredésű törzscsalád mutatható ki.

A szlovákok esetében 3 szlovák-német, 3 szlovák-magyar-német törzscsalád regisztrálható.

Természetesen nem mondhatjuk azt, hogy ez a családfavizsgálat bizonyíték gyanánt szolgálhat a berényi családok történetéhez, de alátámasztja a lelkészek feltevéseit. A mintánkban szereplő szlovák és német családok tagjai nagy többségükben tősgyökeres mezőberényiek. A szlovák nők közül mindössze 2 fő nem berényi, egyikük gyomai, a másik békéscsabai. A férfiak közül mindenki berényi születésű, ősök is idevalósiak.

A németek is születésüket tekintve viszonylag homogén csoportot alkotnak. A férfiak közül egy fő született Debrecenben, az ő ősei tősgyökeres reformátusok, és őt leszámítva szinte senki sem hagyta el ezt a várost.

A nők közül egy nem berényi, ő Erdélyben született, rokonai nagy része is odavalósi.

A családi állapot alakulása

A házasságkötéssel kapcsolatos elvárások régi keletűek itt Berényben. Házasság „embernek”, asszonymnak lenni 25 éves kor után szinte kötelező állapot volt. A katolikus vidékekhez képest némileg szabadabbnak mondhatók a házassággal kapcsolatos előírások és normák. A vallási türelmet jól példázza az is, hogy az elvált családi állapotúak száma ezen a vidéken, ha relatíve is, de magas. Az újraházasodást sem a vallás, sem a közvélemény nem ítélte el sommásan.

Az özvegyek száma mindkét nemzetiségnél magas, főként a nők esetében. A férfiak elhalálózásához hozzájárultak a háborúk, a deportálások.

A házasságban élők közül mindössze 3 német és 1 magyar nő az újraházasodók száma.

A vizsgálatban részt vevő szlovák párok közül mindenki az első házasságában él. Ez az eltérő családi állapot összetétel a véletlen műve, semmilyen következtetést levonni belőle nem lehet. Pontos adatokkal az 1980. évi tanácsi minősítés szolgál, mely szerint a szlovák férfiak 4,4%-a, a szlovák nők 3,2%-a elvált. A tanácsi minősítés szerint a német férfiak 2,5%-a, a német nők 5,7%-a bontotta fel házasságát. A népszámlálások adatai azt bizonyítják, hogy a házas korú német, szlovák lakosság nagy többsége házasságban él(t). A berényi házaspárok számára is nemzetiségtől függetlenül a házasság fő funkciója a boldogságkeresésen túl a közös családi vagyon gyarapítása, ami nem öncélú, hanem a gyermekek érdekeit szolgálja.

A gyermekek számának alakulása

A mezőberényi német és szlovák családok gyermekszámának alakulásáról a 19. és 20. század első feléből pontos adatokkal nem rendelkezünk. A családfák vizsgálata és az interjúk szolgáltatnak némi támpontot. A tősgyökeres berényiek szerint a gyermekek számának alakulását a vagyon befolyásolta a leginkább.

A 19. század végén még nem ritka a családonkénti 6-8 gyermek mindkét nemzetiségnél. Az első világháború utáni időszakban lényeges módosulás következett be, átlagosan a szlovákoknál 4-5, a németeknél 3-4 gyerek született. Az 1930-as évekre a szülési kedv mindkét nemzetiségnél tovább csökkent. A szlovák családok 3-4, a németek már csak 2-3 gyermek világra hozatalára vállalkoztak. A „szegénység - sok gyermek, gazdagság - kevés gyermek” tendencia nem változott a két világháború közötti időben. A családfák szerint ebben az időszakban a szlovákoknál átlagosan 3, a németeknél 2 gyermek született.

Az 1950-es évek (Ratkó-korszak) után a családonkénti átlagos gyermekszám fokozatosan csökkent.

Az 1980. évi tanácsi minősítés adatai szerint Mezőberényben az átlagos gyermekszám 100 házas nőre 194. A szlovák nők esetében 100 házasságra 177, 100 német házas nőre 191 gyerek jut. A szlovákok és a németek egyaránt a két gyermeket tartják ideálisnak korunk gazdasági, társadalmi viszonyai között.

A korábbi évszázadokban, a 20. század első harmadában általános sokgyermekes család ma már pejoratív értelmet kap. A szlovákoknak is, és a németeknek is az a véleményük, hogy csak annyi utód nemzésére szabad vállalkozni, amennyit a szülők a kor színvonalán megfelelően el tudnak tartani. Sem az ország jelenlegi gazdasági helyzetét, sem az oktatás, sem a szociálpolitika színvonalát nem tartják megfelelőnek. Az igazi nagy hangsúlyt a

gyermek gazdasági lehetőségeire, perspektíváira helyezik, a családi harmóniát kívánják számukra a leginkább.

Csoportképek Vizsgálatomban arra is kerestem választ, hogy az eltérő kultúrájú, de azonos vallású berényi németek és szlovákok milyen képet alkotnak magukról, egymásról és a többségi magyarságról.

Más megközelítésben milyen fogalmak köré csoportosíthatók az etnikai kisebbségek önmagukról és a másiktól szerzett benyomásai.

A korábbi Békés megyei vizsgálatok, néprajzi kutatások alapján úgy gondoltam, hogy Mezőberényben két fogalom köré összpontosulnak a válaszok: a munka és a család. A kérdőíven a megkérdezetteknek 5 tulajdonságot kellett felsorolniuk, ami véleményük szerint jellemzi a szlovák, német, magyar férfit és nőt. A kérdésre az első reflexió minden esetben az volt, hogy erre nem tudnak választ adni, nincs már semmilyen különbség a nemzetiségek között. A beszélgetést tovább folytatva „eszükbe jutott” néhány különbség, önmaguktól, faggatás nélkül sorolták fel a különböző tulajdonságokat.

A szlovák férfiakról alkotott legjellemzőbb vélemény:

szlovák férfiak szerint	szlovák nők szerint	német férfiak szerint	német nők szerint
akaratos	takarékos	dolgos	dolgos
szorgalmas	becsületos	munkabíró	munkabíró
családcentrikus	családszerető	családszerető	istenfélő
kitartó	dolgos	kitartó	nem leleményes
dolgos	szorgalmas	barátkozó	családcentrikus

Megfigyelhetjük, hogy a felsorolások főként a munka világához kapcsolódnak, de a családcentrikus, családszerető jelző sem hiányozhat. A felsorolt tulajdonságok nagy része pozitív, a német nők marasztalják el őket (nem leleményes), illetve a szlovák férfiak önmagukat (akaratos). A szlovák nőkről a következő kép bontakozik ki:

szlovák férfiak szerint	szlovák nők szerint	német férfiak szerint	német nők szerint
szorgalmas	becsületos	dolgos	dolgos
családszerető	dolgos	szorgalmas	szorgalmas
házas	takarékos	családszerető	családszerető
hűséges	családszerető	tiszta	tiszta
erélyes	jószívú	kardos	kardos

A szlovák nőkről kialakított kép pozitív, a „kardos, erélyes” jelző a paraszti kultúrában nem negatív viselkedést jelent, hanem inkább olyan nőt, aki megáll a saját lábán, ha kell, férfi-támasz nélkül is. A szlovák nők teher- és munkabírásáról nagyon jó vélemény van Berényben.

A német férfiak tulajdonságaira a kért ötnél lényegesen több választ adtak a szlovák férfiak és nők. Egy-egy jelzőnek még a szinonimáját is megadták megerősítés gyanánt. A németek önmagukról már lényegesen „fukarabbul” szóltak.

A válaszok a német férfiakra vonatkozóan:

szlovák férfiak szerint	szlovák nők szerint	német férfiak szerint	német nők szerint
fukar vagyongyűjtő anyagias	pénzimádó	hajtós	szorgalmas
szent			

Regio - Kisebbség, politika, társadalom 4. évf. (1993.) 1.sz.

gőgös, felsőbbrendű	büszke nyakas	ügyes	leleményes
rendszerető precíz	pedáns	precíz	precíz
intelligens	dolgos	kitartó	kitartó
huncut ravasz alakoskodó		pénzes	rátarti
higgadt	udvarias	önfejű	tiszta

A táblázat alátámasztja azt, amit interjúalanyaim elmondtak, mely szerint a németek voltak a legvagyonosabbak, ami természetesen irigységet szült, főként a velük hasonló vallású szlovákok körében, akiket a módos német gazdák foglalkoztattak.

A szlovák férfiak fele-fele arányban jó és rossz tulajdonságokat soroltak fel. A szlovák nők képe már nem ennyire elmarasztaló.

A németek önmagukról viszonylag jó képet festettek, az „önfejű” és a „rátarti” tulajdonságok kivételével.

A felsoroltak közül szembeötlő, hogy a német férfiak esetében a családdal kapcsolatban senki nem említ semmilyen jelzõt, pedig a családfõ által gyûjtött vagyon a benne élõk jólétét is szolgálta. Az interjúalanyok szerint a német férfiak nehezen mutatták ki érzelmeiket, ezért tûnhettek hûvösebbnek.

A német nõkrõl már szûkszavúbban szóltak a megkérdezettek:

szlovák férfiak szerint	szlovák nõk szerint	német férfiak szerint	német nõk szerint
rendszerető	rendszerető	takarékos	tiszta
fukar	takarékos	leleményes	családszerető
gőgös	büszke	dolgos	rátarti
házas	szorgalmas	ügyes	precíz
munkabíró	dolgos	rátarti	pénzes

A német nõket illetõen a pozitív és negatív tulajdonságok fele-fele arányban oszlanak meg. A gõg, a rátartiság tradicionálisan az õvék, hiszen a legjobban öltözött, leggazdagabb lányok voltak a faluban. Róluk mégsem szól annyi tulajdonság, hiszen a férfiak mellett az asszonyok csak „másodhegedûsök” voltak. A berényiek szerint - ezt a német nõk is megerõsítették - a német házaknál az asszonynak nagy szava volt, de ezt senki nem vette, vehette észre. Többen említették az egyik helyi mondást: „A fej a férfi, a nyak az asszony.” Azt is hozzátették rögtön, hogy úgy igaz, hogy a fej van a test tetején, de arra mozdul, amerre a nyak akarja.

A kérdõívben természetesen a többségi nemzetrõl is megkérdeztem a véleményüket, hiszen a korábbi idõkben jelentõs volt az elzárkózás a magyaroktól.

A magyar férfiak tulajdonságai:

szlovák férfiak szerint	szlovák nõk szerint	német férfiak szerint	német nõk szerint
dolgos	verekedõs	lusta	lusta
családszerető	munkabíró	mulatós	családszerető
becsületes	lusta	piszkos	mulatós
merész, forrófejű	dolgos	tudálékos	hanyag
megalkuvó	mulatós	hanyag nemtörődöm	piszkos
vendégszerető	erõs	kényelmes	kényelmes

A táblázatból szembetűnik, hogy a németek teljesen elutasítóak a magyarokkal, munkakultúrájuk az övékétől gyökeresen eltér.

A német nők családszeretőnek tartják a magyar férfiakat, de más jó tulajdonságokkal ők sem tudják felruházni. A németek szinte mindig hozzátették, hogy ez csak régen volt, ma már nincs semmilyen különbség, de ez úgy „belénk ivódott”.

A szlovák férfiak jobb képet festenek a magyarokról, hiszen a szegényebbek közül többen együtt dolgoztak velük, az eltérő vérmérsékletüket nehezen tolerálták. A szlovák nők sincsenek jobb véleménnyel a magyarokról, érdekes a „lusta”-„dolgos” ellentétpár, amely ambivalenciát sugall.

A magyar nőkről alkotott kép sem sokkal kedvezőbb a férfiakénál:

szlovák férfiak szerint	szlovák nők szerint	német férfiak szerint	német nők szerint
tiszta	beszédés	lusta	lusta
gondos	hűséges	nagyszájú	családszerető
családszerető	családszerető	alkalmazkodó	erélyes
munkabíró	dolgos	mulató	nagyszájú
ideges	akaratós	labilis idegzetű	tiszta
vendégszerető		piszkos	piszkos

A szlovák férfiak és nők viszonylag pozitív képet festenek a magyar nőkről, negatív tulajdonságuk az idegességük és akaratosságuk. A szlovák férfiak kiemelték vendégszeretetüket. A német férfiak egyértelműen elutasítóak, a német nők családszeretetüket és erélyességüket emelik ki. A „tiszta”-„piszkos” ellentétpár fontos, hiszen a falusi porta külseje a gazdasszonyt dicsérte vagy marasztalta el. A magyarok esetében ezt nem lehetett egyértelművé tenni.

A sztereotípiákról összegezve azt mondhatjuk el: bármennyire is elutasítják a berényi németek és szlovákok, hogy bármilyen különbség lenne az itt élők között, nem tudtak kitérni az elől, ahogyan őseik rájuk hagyományozták egymás tiszteletét vagy elutasítását. Interjúalanyaim közül többen ezt így fogalmazták meg: „Belénk ivódott, hogy a tót hangyaszorgalmú, a német precíz, a magyar vendégszerető.”

A vizsgálat tanulságai

Mezőberény nemzetiségi lakossága napjainkra már elvesztette sajátosságait, az asszimilációs folyamat az 1930-as évektől kimutatható, a második világháborút követően felgyorsult.

A családok hétköznapijaiban már nemigen lelhető fel, hogy törekednének német vagy szlovák származásukat hangsúlyozni. A nemzetiségi különbségek elmosódtak, elkülönülés, elzárkózás nem mutatható ki. A mindennapi érintkezések folyamán megtanulták, ellesték egymástól azt, amit fontosnak tartottak. A tradíciók is elmosódtak vagy összefonódtak. Jól példázza ezt az is, hogy a disznótorban „sváb” hurkát és „tót” kolbászt töltenek.

Mezőberényben a nemzetiségek az évszázadok folyamán békésen éltek egymás mellett. A jogi, közigazgatási intézményekben kényes gonddal ügyeltek az ellentétek elsimítására. Az egymással szembeni gazdasági-társadalmi ellentétek sohasem manifesztálódtak, az összetűzések „barátiak” voltak. Néhány verekedésen kívül mást nem jegyzett fel a krónika. A nemzetiségek különbözősége ma már csak a tradicionálisan átörökített sztereotípiák világában lelhető fel.

Napjainkban vannak olyan tendenciák, amelyek szeretnék életre kelteni a régi hagyományokat, de a nosztalgiánál tovább nem jutottak. Nem tudhatjuk, hogy a berényi

németek és szlovákok felébrednek-e „Csipkerózsika-álmukból”, ma mást nem lehet tetten érni, mint az asszimiláció viszonylag magas fokát.

Irodalom

- G. W. Allport: *Az előítélet*. Gondolat, Budapest 1977.
- Andorka Rudolf: Paraszti családszervezet a 18-19. században. *Etnographia* 1975/3-3
- Beck Zoltán: *Népszokások Békés megyében*. Békés megyei Tanács, Békéscsaba 1974.
- Cseh-Szombathy László: *Családszociológiai problémák és módszerek*. Gondolat, Budapest 1979.
- Féja Géza: *Viharsarok*. Szépirodalom, Budapest 1980.
- Gecsei Lajos szerk.: *A tárgyi néprajz Békés megyei emlékeiből*, Békéscsaba 1987.
- Alain Girard: *Le choix du conjoint*. Paris, Presses Universitaires de France. Nouvelle Edition 1974.
- H. Sas Judit: *Életmód és család. Az emberi viszonyok alakulása a családban*. (Békés megyei életmódvizsgálat alapján.) Akadémiai Kiadó, Budapest 1976.
- Karl Manherz: A magyarországi német nemzetiség néprajzából. *Néprajzi Füzetek* TIT 1982.
- Mezőberény története I-II* Szerk.: Szabó Ferenc. Mezőberény nagyközség tanácsának kiadása, Mezőberény 1973.
- Uta Quasthoff: Előzetes megfontolások a sztereotípiák nyelvtudományi leíráshoz. In: *Előítéletek és csoportközi viszonyok*. Szerk.: Csepeli György Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest 1980.
- Barbara Wilska-Duszynska: Gondolatok az etnikai sztereotípiák természetéről. In: *uo*.
- Tárkány Szűcs Ernő: *Magyar jogi népszokások* Gondolat, Budapest 1981.
- Robert P. Winch: *Identification and its familial determinants* Gross. Indianapolis, New York 1982.
- Utasi Ágnes: Családok és életstílusok. MSZMP KB Társ. tud. In: *Műhelytanulmányok 1989*.
- Csepregi Zsuzsa levele a mezőberényi önkormányzathoz a helyi németekről. Mezőberény 1991. május.
- Esketési anyakönyvek Mezőberényi német és szlovák evangélikus egyházközség 1880- 1948*.
- Mélyinterjúk mezőberényi szlovák és német lakosokkal. *Magyarország Népszámlálási kötetei 1880-1980*.

STIPKOVITS FERENC

Nehéz volt szlovénnek maradni

A tanulmányban a második világháború utáni néhány esztendőnek azokat az eseményeit kívánjuk számba venni, melyek komoly megpróbáltatásokat jelentettek a magyarországi szlovén nemzetiség számára, és választások elé állították őket. Az évezredes együttélésben megedződött - alig több mint négyezer főt számláló - szlovénságnak újabb présbe kerülve kellett átvészelnie a nehéz éveket Ausztria, Jugoszlávia és Magyarország találkozási pontja környékén lévő településeiken.

A front aránylag csendesen vonult át a vidéken. Az Ausztria felé továbbhaladó frontcsapatok felvonulási és utánpótlási területeként - felrobbantott hidak és hadműveletek miatt - mást jelentett itt a béke, mint az ország többi vidékén. Még tisztázatlanok a határvonalak, a déli szomszédhoz való viszonyulás, s a suttogó propaganda nem segíti a sokat szenvedett népet, hogy nyugalmit megtalálja. Lesz-e újabb Trianon, mit hoz az számukra? Sok volt a bizonytalansági tényező. Az ország határai csak ideiglenesek voltak. Ezeket az 1945. január 20-án megkötött fegyverszüneti egyezmény szabta meg, az 1937. december 31-i állapotnak megfelelően.

A határvidék közállapotát jól mutatja Vas vármegye főispánjának a külügyminiszterhez írott 1945. V. 19-i jelentése: „Jelentem, hogy a Jugoszláviához visszacsatolt Muraszombati járásból a tisztviselőket 2-4 órás határidő alatt 20 kg-os csomaggal áttették a jugoszláv hatóságok a határon. A visszacsatolt területekről rendszeresen járnak át magyar területre fegyveres egységek és egyének, akik még a földreform végrehajtását is magakadályozzák azzal, hogy a szentgotthárdi járás jugoszláv terület lesz, ott a jugoszláv hatóságok fogják a végleges rendezést elvégezni. Ezen túlmenően az átszivárgó fegyveresek letartóztatásokat és elhurcolásokat is fogadosítottak nálunk. Letartóztatták a szentgotthárdi járás főszolgabíráját, dr. Olajos Józsefet és több községi közjegyzőt. Szombathelyen négy fegyveres Tito-partizán letartóztatási parancsot kísérelt meg végrehajtani azon az alapon, hogy a háborús bűnösöket a teheráni, moszkvai értekezlet határozata szerint ott kell bíróság elé állítani, ahol a bűncselekményt elkövették.”¹ De hogyan is alakultak a magyarországi szlovénok hétköznapijai?²

Az 1941. évi népszámlálás adatai alapján a magyarországi szlovénok a következő településeken éltek:

Alsószölnök	401 fő
Apátistvánfalva	774 fő
Felsőszölnök	1601 fő
Orfalu	263 fő
Permise	183 fő
Rábatótfalu	807 fő
Ritkaháza	202 fő
Szakonyfalu	636 fő
Összesen:	4867 fő

Az összlakosság nem egészen 7%-át jelentették, s csak egy településen, Alsószölnökön voltak túlsúlyban. A negyvenes évek kezdetétől főként iparosok vállaltak külföldön munkát, sokan közülük a Harmadik Birodalom eszmei hatása alá kerültek.

1941. november 3-án alakítják meg alsószölnöki szervezetüket, a Volksbundot 28 fővel, ifjúsági csoportot is alkotva.³ Hamarosan sor került a felsőszölnöki fiókszervezetük megalakítására is.⁴ A kisszámú németiség Felsőszölnökön vegyes házasságokban élt a szlovénokkal, s a község jól működő fúvószenekearában is szerepeltek. Nagyvalószínűséggel a zenekar révén lett népesebb a Volksbund-szervezet, mint ahányan magukat németnek vallották. Ez derül ki a földosztás és a kitelepítés időszakának irataiból.⁵

A németek kitelepítésének feladatát a potsdami értekezlet döntésének megfelelően a Szövetséges Ellenőrző Bizottságra bízta. Az egymást követő magyar kormányok ezen tevékenységét egészen 1947. februárig a SZEZ határozta meg és felügyelte.

Az Ideiglenes Nemzeti Kormány által létrehozott Népgondozó Hivatal - 3820/1945. ME. számú rendelettel szabályozott - tevékenysége körébe utalták a hazai németiség múltbéli politikai magatartásának vizsgálatát. A felülvizsgálat során az alábbi kategóriákat állították fel:

1. az érintett személy hitlerista szervezetben vezető szerepet töltött be, vagy önként belépett az SS-be;

2. az érintett személy hitlerista szervezet tagja volt, vagy ismét felvette német hangzású nevét;

3. az érintett személy, bár hitlerista szervezetnek bizonyíthatóan nem volt tagja, de azok célkitűzéseit támogatta;

4. az érintett személy hitlerista szervezet tagja és támogatója nem volt. Ezen alapelvek megfelelően olyan túlzások is kialakulhattak, amelyek következtében Felsőszölnökön 200 főt ítéltek a kitelepítendő körébe.⁶ A SZEZ mellett működő jugoszláv misszió és az MSZAF helyi képviselői kezdeményezésére felülvizsgálták e névsorokat. Az 1946. áprilisi Vas megyei kitelepítési akcióból, így Felsőszölnökön mindenkit mentesítettek. Indok: „vendekkel való vegyes házasság, németül tudás hiánya”.⁷ Alsószölnökről viszont 103 németet telepítettek át Németországba. A kitelepítési folyamat időben egybeesett a nemzetiségi összeírás és a nemzetiségi oktatás bevezetésének előkészületeivel. Nyilvánvaló, hogy sok egyéb mellett ez is befolyásolhatta az élők reakcióit. Aki csak tudott, igyekezett a külsőségekben magyarnak látszani. Bírósági ítélettel felelősségre vonható bűnös nem volt a helyi németek között, szervezeteiknek nem voltak a lakosság békéjét veszélyeztető tetteik, így könnyen megbocsátottak nekik a velük egy faluban élők.

1945. október 16-án a Rába menti szlovénok nevében - 14 aláírással - levelet írnak Vorosilov marsallhoz, a SZEZ elnökéhez: „Mi, Rába menti szlovénok, akik a Trianoni békeszerződés szerint a monostori körzet déli részében élünk, a demokratikus föderatív Jugoszláviában élő szlovénokkal egy nemzetet alkotunk, és szlovén nyelven beszélünk, kérjük Excellenciádat, járjon közbe a Magyar Nemzeti Kormányánál, hogy állítsanak fel iskolákat, amelyekben a tanítás szlovén anyanyelvünkön folyik a mi szlovén falvainkban. (Itt a falvak felsorolása következik.) Kérésünkkel együtt megküldjük a Magyar Kormányhoz intézett levelünk fordítását.”⁸

Ezt a levelet követi november 7-én a szentgotthárdi járási MKP helyiségében felvett panaszos jegyzőkönyv, melynek aláírói között néhány név megegyezik a Vorosilov tábornoknak írt levél aláíróival. A mindkét helyen aláírók a Magyarországi Antifasiszta Szlovák járási szervezetének vezetői voltak.⁹ Nyilvánvaló, hogy ezek az ügyek a békeszerződés nélküli országban nem véletlenül generálódtak. Volt ennek valós alapja, de egyéb szándék is könnyen felfedezhető benne.

1946. március 18-23. között összeírják az országban élő nemzetiségi lakosokat, így a délszláv nemzetiségű állampolgárokat is, a 2280/1946. ME. számú rendelet alapján. Még a

rendeletet megelőző hetekben több cikk foglalkozik a megyei sajtóban az új nemzetiségi törvénnyel és a belőle következő iskolaügyekkel. Kiemelték, hogy „A kormány úgy rendelkezett, hogy saját anyanyelvükön kell oktatásban részesíteni Magyarországon az egyes nemzetiségekhez tartozó tanulókat. Az anyanyelvi oktatást állami iskolák létesítésével és fenntartásával, illetve államsegély nyújtásával biztosítják.”¹⁰

A nemzetiségi lakosság összeírását a községi képviselőtestületek által kijelölt, arra alkalmas összeíróbiztosok-a nyelvet jól beszélő pedagógusok - végezték el. A miniszterelnöki rendelet lehetőséget adott arra, hogy az összeíróbiztosokkal a nemzetiségi szövetség által delegált ellenőrzőbiztosok is részt vegyenek a munkában mint a törvényesség társadalmi őrei, a nemzetiségi lakosság érdekeinek garانتálói. Ez a kitétel csak lehetőségként maradt meg, erre utal a következő jegyzőkönyvi részlet, amely mindhárom körjegyzőségénél a tapasztalatok összegzésénél előfordult: „Megállapítjuk, hogy a délszláv nemzetiségű lakosoknak helyben társadalmi vagy művelődési szervei, egyesületei, intézményei nincsenek, tehát ilyen lakosok összeíróknak nem voltak javaslatba hozhatók. Ilyen javaslatot a Magyarországi Szlávok Antifasiszta Frontjának szentgotthárdi szervezete sem adott be, így az elrendelt nemzetiségi összeírást ellenőrzőbiztosok közreműködése nélkül kell végrehajtani.”¹¹

Az összeírást eleve meghatározta az a hangulat, amelyben megtörtént. A suttozó propaganda igyekezett a meglévő bizonytalanságot még inkább elmélyíteni. „Ha valaki szlovénnek vallja magát, akkor számolnia kell a kényszerkitelepítéssel, átadják őket a jugoszlávoknak.” „Ha magyarnak vallja magát, akkor a végleges elmagyarosításnak néz elébe az egész családja.” Az előbbiekről és a hozzá hasonló rémhírekről ír a Szabad Nép is, mint példáról, ami a számbavétel eredményességét kétségessé teheti.¹²

Az összeírás nem annyira az adatok újszerűsége, mint inkább azok tartalma miatt vált problémák forrásává.

Kiderült belőle, hogy mindenki magyar nemzetiségűnek, de szlovén anyanyelvűnek vallja magát. Természetesen ennek a sajátos válaszádnak a lényege az 1940-es évek történelmi viharaival függ össze. Az 1941-es népszámlálás nemzetiségi bevallásából származó hátrányok a németek kitelepítése (a csehszlovák-magyar lakosságcsere) közismertek voltak.

Már az összeírás kezdetén feltűnt a bevallás sajátos formája, ami eltért az előző (1930-1941) népszámlálások formájától. A közigazgatás vezetőinek ajánlására tettek is kísérletet az összeíróbiztosok arra, hogy mindenkit bátorítsanak a korábbihoz hasonló, őszinte bevallásokra, de a megkérdettek hajthatatlanok maradtak. Így lettek szlovén anyanyelvű, de magyar nemzetiségű állampolgárok 1946-ban a hazai szlovénok.

Fontos körülmény - minthogy akkoriban lényeges hatással volt a nemzetiségi lakosságra - a már említett nemzetiségi oktatás ügyének kérdése.

A háborút követően 1945. október 30-án jelent meg a 10030/1945. ME. számú rendelet, amely a nemzetiségi tanulók anyanyelvi oktatását szabályozta. Ez a jogszabály legalább tíz tanuló jelentkezésétől tette lehetővé a nemzetiségi oktatást.

1946. február 1-jén a 300/1945. ME. számú rendelettel szabályozták az egyes nemzetiségekhez tartozó tanulók anyanyelvi oktatását, s ezt állami iskolák létesítésével és fenntartásával, illetve államsegély adásával kívánták biztosítani. A rendelet értelmében „Már 20 nemzetiségi tanuló esetén új iskola állítandó fel. Tíznel több tanulónak pedig (több község) internátussal összekötött körzeti iskolát kell felállítani. Középiskolát is állítanak fel, ha a jelentkezők száma eléri a magyar középiskolák létszámának egyharmadát. Mindehhez tanítói tanfolyamokat szerveznek.”¹³

Ha végiggondoljuk a nemzetiségi iskolaügyre vonatkozó elképzeléseket, nem nehéz megérteni a bizalmatlanságot a nem magyar lakosság körében az előbbieken tárgyalt összeírások szándékát illetően. Ugyanis a vizsgált területen mindig-is magyar volt az oktatás nyelve. A beszélt nyelv szlovén tájnyelv, amely jelentős eltérést mutat az irodalmiától. A családban, a faluban szlovénul érintkeztek az emberek, a falu határán túl pedig a magyart használták szóban és írásban egyaránt. Az oktatásban magyar vagy nemzetiségi tagozatra lehetett jelentkezni. Az átmenetre lehetőséget nem kívántak adni. Az összeírást követő feladat az iskolaköteles tanulók szlovén nyelvű oktatásának megszervezése volt, ami nem is bizonyult egyszerűen megoldhatónak. A helyzetet csak súlyosbította, hogy a Magyarországi Szlávok Antifasiszta Frontja járási tagozatától hosszú panasz indult útjára a nemzetiségi nyelv oktatásáról szóló 68.000/1945. VKM rendelet végre nem hajtásáról. Ugyanez-némi túlzással - Ljubljánában a *Slovenski Poročevalec* (Szlovén Híradó) című újságban, „A Rába menti szlovén kisebbség eltaposása” címmel,¹⁴ illetve a Vajdasági Népfrent *Magyar Szó* című lapjában is megjelent.

Az iskolai beíratások eredménye:¹⁵

népiskola helye	betratkozottak	nem jelent meg	magyar tagozatra	szlovén tagozatra
Apátistvánfalva (rk.)	144	13	144	-
Felsőszölnök (állami)	282	10	281	1
Rábatótfalu (rk.)	126	-	126	-
Szakonyfalu (rk.)	120	-	120	-
Alsószölnök (rk.)	98	-	96	2
Vashegyalja (rk.)	51	4	48	3
	821	27	815	6

(Egyébként hasonló helyzet alakult ki a megye horvát nyelvű településein is.)

Ezek után az MSZAF korábban bemutatott jelzésein már többen elgondolkodtak, bár ugyanazt az iskolatípust szerette volna a tanfelügyelet is - a VMK útmutatásainak megfelelően - megszervezni. A nép pedig szabad akarata kinyilvánítása után a magyar tagozatú, a szlovén nyelvet idegen nyelvként tanító iskolába íratta gyermekét. (Ezt a konstrukciót kezdetben szóba sem hozták.) Bár a fordított megoldás választása megoldhatatlan feladat elé állította volna a tanügyi igazgatást, hisz így sem elég a szlovénul tanítani tudó pedagógus.

A békeszerződést előkészítő tárgyalásoknak érthetően nagy publicitása volt. Az Ausztria és Jugoszlávia felőli határaink megállapításáról folytatott vitában a kapott javaslatot (diktátumot) senki nem vonta kétségbe a külügyi bizottságban. A *Szabad Nép*¹⁶ „A magyar békeszerződés tervezete” című cikke tartalmazta a tervezet leglényegesebb kérdéseit.¹⁷ A szlovén lakosság tulajdonképpen megnyugodhatott volna, hisz a trianoni határon belül éltek, de a jugoszláv koncepciót jelző, a néprajzi határokat figyelembe vevő elképzelés az előbbieknél ellentmondani látszott.

A *Szabad Vasmegye* című lap például arról tudósított, hogy a párizsi magyar jugoszláv békedelegáció között baráti tárgyalás folyik a jugoszlávok által javasolt lakosságcsereéről és pénzügyi egyezményről. Az egyezmény lényegéről csak azt írják meg: „...kölcsonösen nem haladhatja meg a 40 000 főt. Az áttelepítésre jelentkezőket szabad véleménynyilvánítás alapján jelölik ki. Az áttelepülési szerződés aláírása után egy évvel kezdődhet és három évig tarthat a folyamat. Az átköltözők magukkal vihetik ingóságukat. Az itt maradó ingatlanaikat az állam, amelyet elhagynak, megtéríti.”¹⁸

A párizsi békekonferencián a jugoszláv és magyar küldöttek többször is tárgyaltak a lakosság kicserélésének lehetőségéről, mint olyan módszerről, amely véget vetne a mindkét országot szorongató kisebbségi problémának. „Végül azonban semmiféle intézkedés nem történt - e terv végrehajtására.”¹⁹

A lakosságcsereire vonatkozó sajtóutalások nem hatottak kedvezően a magyarországi délszláv nemzetiségekre. Nem volt vitás a nemzetiségi nemzeti öntudata, szimpátiája az új jugoszláv renddel kapcsolatban, de a gazdaságilag elmaradott agrárállam és a proletárdiktatúra s amit az emberek erről tudhattak, nem sarkallta őket semmiféle lakosságcsere felé.

Az 1947. február 10-i békekötést higgadt és mértéktartó véleménynyilvánítások fogadták a határvidéken. Tulajdonképpen ezt a hangulatot sugallták az újságok is. Míg a szlovén nemzetiség fellélegzett - az őt érintő határ-megállapítás a várt, kedvező fordulatot hozta -, addig ők is, a magyarsággal egyetemben döbbenettel fogadták a békeszerződést. Az új államnak egy korábbi rendszer bűneit sújtó diktátum terheit kellett magára vállalnia.

A Kominformban 1948. június 27-én bekövetkezett szakadás a határmenti szlovén falvak rövid ideig tartó nyugalma megbotlyogatta. A Vas megye című napilap július 10-i számában a következőket olvashatjuk: a Vas megyei délszlávok is a Jugoszláv KP vezetőinek politikája ellen foglaltak állást. „Az alsószölnöki délszlávok szervezete határozatot hozott, miszerint egyhangú helyesléssel veszik tudomásul az MDP állásfoglalását. Csatlakoznak a Tájékoztató Iroda határozatához. Levonjuk a tanulságot, és mi mindent elkövetünk, hogy ez nálunk ne forduljon elő. Üdvözlük Sztálin generalissimust, mert éberségével leleplezte az árulók tevékenységét.”²⁰ Szeptemberben pedig a magyar és jugoszláv külügyminisztérium jegyzéke és válaszjegyzékei kerülnek címlapra, amelyekben kölcsönös vádaskodások jelennek meg az egymás országaiban élő nemzetiségek elnyomásáról stb.²¹

Hogy valójában miként vélekedtek az emberek, nem tudni. Arról az időszakról ma sem szívesen beszélnek. A válaszkéréshez segítséget ad egy a pártközpontnak készült összegzés: „A Magyarországi Délszlávok Demokratikus Szövetségének 6 községben van szervezete Vas megyében. Köztük Alsószölnöknön: 5 taggal, melyből 4 aláírta a Tájékoztató Iroda határozatát, helyeslően nyilatkoztak. (1 fő nem volt otthon.) Felsőszölnöknön: 5 taggal; 2 aláírta támogatva, 1 nem (a kovácsmester). Rábatótfaluban: 6 taggal; 2 aláírta, 1 megtagadta (id. Berlics), aki a múltkor sem írta alá Brutyó elvtárs ittlétekor, sőt a fiát - aki aláírta - fölpofozta, otthon az asztalt összetörte mérgében. Kijelentése szerint csak a Délszláv Szövetségi Központtól van tudomásuk a Tito-ügyben. Annak dacára, hogy pártunk tagja, fegyelmet még nem indítottunk ellene, mert tekintélyes ember lévén ellenünk lázíthatja a többieket. Kérünk tanácsot a mihez tartás végett. 1 nem írta alá, mert semleges akar maradni. 1 nem írta alá, mert a „Vas megye” lehozta a nevét (Gáspár tanító) anélkül, hogy hozzájárult volna a korábbi aláírásgyűjtéshez. Apátistvánfalván: 6 taggal; de ez ideig a nagy esőzés miatt nem kapták meg a „nyilatkozatot.” Ritkaházán: 4 taggal; ahonnét még nem érkezett be a „nyilatkozat”. Ognyenovics központi vezetőségi tag ellen sehol nem voltak hajlandók nyilatkozni, úgy mint tették Rob ellen, arra hivatkozva, hogy hírét sem hallották.

A vend lakosság számához viszonyítva kevésnek találjuk az MDDSZ itteni szervezetének tagjait. Megítélésünk szerint attól félnek, hogy esetleg kitelepülésre kerülnek a Tito-események fejleményeként. Erre vonatkozóan sok aggályos megjegyzésükből lehet következtetni.”²² S közben azok, akiket többször is nyilatkozatra akartak bírni a ritkaháziak közül, inkább átmentek a határon Jugoszláviába, mint hogy lelkiismeretük ellen tegyenek.

Az emberek többsége nem tudja, nem érti, mi történik körülötte. Ösztöneire hallgatva újra rövidre zárja társas kapcsolatait, igyekszik családján kívül kevés időt tölteni. Ezt könnyen megteszi, hisz nehéz az élete, minden falat kenyérért meg kell küzdenie.

Jegyzetek

- 1 Vas megyei Levéltár (továbbiakban VamL.) Főispáni Elnöki iratok. 1945-46. XXI. 1.a./ 1.cs.
A belügyminiszterhez küldött jelentési kötelezettség során a 161.240/1946. L/3 szám alatt többek közt a következőket jelentik: „A Jugoszláviából 10-15-20-as csoportokban átjáró partizánok több ízben azzal vezették felfrre a lakosságot, hatóságainkat és rendészeti szerveinket, hogy magyar területeket a Rába vonaláig ők fogják megszállni, és parancsuk van ezen területen mindennemű fegyverzet, kinestári ruházat, felszerelés és katonai anyag összegyűjtésére.”
- 2 VamL. Alispán Elnöki iratok 1945-46. XXI. 1.a/1.
- 3 VamL. Szentgotthárdi járás főszolgabírói elnöki iratok, 47/1938. sz.
- 4 VamL. Alispáni elnöki iratok 384/1941.
- 5 VamL. Községi iratok. Felsőszölnök 1945-46. V. K. 15/5. cs.
- 6 VamL. Vas megyei Földhivatal, Telepítési iratok. 3.638/1945. sz.
- 7 Uo.
- 8 VamL. Főispáni Elnöki iratok 19456. XXI. 1./a./1.
Megjegyzésként szerepel a levél iktatásán hogy 1945. dec. 8-án átküldte Levuskin vezérőrnagy Tildy Zoltán miniszterelnöknek 1945 ME II./60 szám alatt.
- 9 VamL. XXXIII. fond F:26. 37 öe.
- 10 A nemzetiségi oktatás... *Szabad Vasmegye*, 1946. január 12.
- 11 VamL. Községi iratok Felsőszölnökön. 1945-46. V. K.15.8. cs.
Vallás és közoktatásügyi miniszterhez szóló felterjesztés 1946. márc. 29-én.
- 12 A magyar és jugoszláv nemzetiségi probléma. *Szabad Nép*, 1946. április 21.
- 13 Az iskolák ügye az új nemzetiségi törvény alapján. *Szabad Vasmegye*, 1946. január 30.
- 14 VamL. Tanfelügyelő Elnöki iratok 1945-46. XXIV. 502. a./1.
- 15 Uo.
- 16 *Szabad Nép*, 1946. augusztus 1.
- 17 Balogh Sándor. *A népi demokratikus. Magyarország külpolitikája 1545-1947*. Kossuth, 1982, 184-198.
- 18 Magyar jugoszláv lakosságcsere-egyezmény készül. *Szabad Vasmegye*, 1946. szeptember 15.
- 19 Paul Shoup: *A kommunizmus és a nemzetiségi kérdés Jugoszláviában*. 139.
- 20 Állást foglalnak a vas megyei délszlávok a JKP vezetőinek politikája ellen. *Vasmegye*, 1948. július 10.
- 21 *Szabad Nép*, 1948. június 29., *Vasmegye* 1948. szeptember 12.
- 22 VamL. XXXIII. fond F: 40.12. fa. 29. öe.

FERENC STIPKOVITS

IT WAS DIFFICULT TO REMAIN SLOVENIAN

The post-World War II fate of the barely 5 000-member Slovenian community of Hungary was fundamentally determined by two factors:

1) the decisions of the peace conference and 2) the split in the Moscow Cominform on June 27, 1948 followed by the anti-Yugoslavia campaign. As a result of the peace conference and to the relief of the Slovenians of Hungary-the population exchange between Hungary and Yugoslavia did not take place. The results of the nationality census and nationality education in 1946, however, reveal that most of the members of the Slovenian minority did not dare assume their nationality in the years of harassment.

SUSAN OLZAK

Etnikai konfliktusok elemzési stratégiái*

A hagyományos bölcseletkedés mind ez idáig úgy tartotta, hogy a modernizáció fokozatosan föl fogja számolni az etnikai kötődéseket, és olyan lojalitásokkal helyettesíti, amelyek osztályon vagy foglalkozási csoporton alapulnak. Az ilyen állítások mára látványosan megbuktak. Ezt a modern államokban, Belgiumban, Kanadában, Franciaországban, Nagy-Britanniában is felbukkanó etnikai mozgódások tanúsítják.¹ Ennek ellenére eddig egyetlen olyan elmélet sem jelent meg, amely a klasszikus elképzelést felválthatná.

A versenyelmélet egységes elméleti keretet nyújt a kollektív etnikai cselekvés különböző megjelenési formáinak elemzésére. Az alábbiakban a korai humán ökológiai nézeteket a kollektív cselekvésre és etnicitásra vonatkozó empirikus kutatásokkal kapcsoljuk össze. Megmutatjuk, hogy napjainkban az etnikai viszonyok elemzésére kidolgozott elméleti stratégiák együtt születtek a versenyre és konfliktusra vonatkozó ökológia felfogásokkal. Az ökológiai elméletek azt hangsúlyozzák, hogy a vándorlási, bevándorlási, versengési és alkalmazkodási folyamatok elemzése kulcsot ad a faji és etnikai viszonyok megértéséhez. A központi tézis szerint az etnikai és faji csoportok közötti versengés konfliktusokat gerjeszt. Azaz: azok a társadalmi-gazdasági változások, amelyek az etnikai csoportok között kiélezik a versenyt, közvetve a konfliktusok arányszámát is megnövelik. Az etnikai versengés és konfliktus legújabb ökológiai elméletei azon az állításon alapulnak, hogy a gazdasági és politikai struktúrákban bekövetkező nagyarányú változások (a modernizáció) a versengés szintjeit az egyes csoportok között eltolja, és ezáltal gyakorol hatást az etnikai/faji konfliktusok mértékére.

Modernizáció és etnicitás

A negyvenes és ötvenes években társadalomkutatók számos, az Egyesült Államokon kívüli országban vizsgálták az etnikai mozgalmakat. Fejlődéselméleteket és nemzetközi összehasonlítást alkalmazva az etnikai konfliktus szintjeit az iparosítás, nacionalizmus és modernizáció szintjeivel hozták kapcsolatba (Deutsch, 1966). Jóllehet ezek a fejlődéselméletek közvetlenül nem kapcsolódtak kompetitív mechanizmusokhoz, mégis úgy tartották, hogy az etnikai mozgalmak a (gyakran entikailag különböző) nemzetalkotókkal szembeni regionális mozgódások (Eisenstadt - Rokkan, 1973). Az ilyesféle regionális viszálykodásokat úgy tekintették, mint a modernizáció kerékkötőjét. E nézet szerint az etnikai mozgalmak periférikus régiókra épülő tradicionális lojalitásokat fejeznek ki, azon régiókat, amelyek versenyben voltak a modern állam centrumával, miként azt a centrum-periféria frazeológia sugallja (Rokkan, 1970).

Az etnikai feszültségek és konfliktusok drámai kitörése, amely mind a fejlődő, mind a fejlett országokban jelentkezett, égetően szükségessé tette, hogy új magyarázat szülessen az etnicitás modern világban is látható továbbélésére.² Ezt az igényt elégítette ki empirikus tanulmányok egész áradata, amelyek az etnikai és faji mozgalmakat vizsgálták Nigériában, Belgiumban, Kanadában, Olaszországban, Franciaországban, Nagy-Britanniában, Etiópiában, Pakisztánban, Bangladesben és Skóciában.³ De ezeknek a tanulmányoknak is megvannak a maguk korlátai. Minthogy az esettanulmányok fókuszában szükségképpen a történeti specifikumok helyezkednek el, nem adnak magyarázatot arra, hogy vajon a villongások ugyanazon mélyenfekvő folyamatokat tükrözik-e vissza. Az etnikai mozgalmak tanulmányozása túlnyomórészt

esettanulmányokhoz kapcsolódott, így egy folyton gyarapodó elméleti kutatási tradíció nem alakult ki.

Az etnicitásra vonatkozó tanulmányok napvilágra hozzák az etnicitás zavarba ejtő természetét a modern világban. Mindenekelőtt azt, hogy a modernizáció csökkenti az etnikai változatosságot.⁴ A politikatudomány és szociológia kiterjedt irodalma tanúsítja, hogy a gazdasági fejlődéssel, az állam létrejöttével és a nemzetté válással együtt jár a (kis kiterjedésű) etnikai dialektusok, szubregionális identitások és törzsi alakulatok jelentőségének hanyatlása, s ezekkel együtt az osztályra alapozott modern lojalitás és politika színrelépése is bekövetkezik. Másodszor, a fenti folyamattal ellentétben a modernizáció és a fejlődés fellobbantja az etnikai mozgalmakat. Az ilyen esetek közül említjük meg a spanyolországi baszk régió iparosítását kísérő mozgolódásokat, a skóciai olaj kiaknázása nyomán a skót nacionalizmus feléledését, a kanadai Québec tartomány ipari fellendülését, amely egybeesett a québeci szeparatizmussal.⁵

Az etnicitás legtöbb elemzője azon a nézeten van, hogy az etnikai mozgalmak korunkban alapjában véve a modernizáció termékei (Bonacich, 1972; Ragin, 1977, 1979; Hechter, 1975, 1987; Smith, 1981; Yinger, 1985; Banton, 1983). Legalább két felfogás általános elméleti érveket szolgáltat ahhoz, hogy a modernizáció inkább a nagy-, mint a kisméretű szervezeteket részesíti előnyben. A versenyelmélet képviselői szerint a gazdasági és politikai modernizáció a regionális vagy országos-nemzeti erőkon alapuló kollektív akciókat serkenti. Ez azért van, mert a modernizáció olyan kis léptékű lojalításokat, mint rokonság, dialektus vagy falusi identitás, szétmállasztja. Ez az erózió nyit tág teret annak a lehetőségnek, hogy a szerveződés nagy kiterjedésű identitásokra alapozódjék. A versenyelméleti érveket valló Hannon (1979) kifejti, hogy a modernizáció egyidejűleg bontja le a kisméretű etnikai szerveződéseket, s részesíti előnyben a nagy kiterjedésű etnikai mozgalmakat. A modernizáció így tesz, mert:

„A szűk körre korlátozódó identitások akadályozzák a széles körre kiterjedő közös identitások alapján történő szerveződést. Mindaddig, amíg a legkisebb körű identitások erősek maradnak, és meghatározzák a kollektív akciókat, a széles körre kiterjedő közös identitásokra alapozódó hatékony és tartós akció valószínűsége csekély. Ugyanakkor bármilyen folyamat, amely elhalványítja a kis körű identitások elevenségét, egyben gyengíteni is fogja ezek ellenállását a nagy kiterjedésű kollektív akciókkal szemben” (Hannan, 1979).

Tilly (1986) szerint is a modernizáció hozott alapvető változást a kollektív akciók formájában és méretében. Kimutatja, hogy a 18. századtól kezdve Franciaországban a kollektív erőszak aránya a nagy kiterjedésű tiltakozások és mozgalmak irányába mozdult el.⁶ A nemzeti politika és a politikai jellegű társadalmi mozgalmak történeti kialakulását elemezve, Tilly és más, hasonló felfogást valló kutatók amellet érveltek, hogy különösen a nemzetépítés az, amely felerősíti, sőt megkönnyíti a nagy hatósugarú identitások és politikai mozgalmak mozgósítását. Ily módon a modernizáció a politikát nemzeti léptékű küzdelemmé alakítja, mely a széles bázisú tagsággal és erőforrásokkal rendelkező nagy hatósugarú szervezetek között zajlik. Alkalmazható-e vajon ugyanez az elv az etnikai kollektív akciókra is? Vannak, akik ezt sugallják (Hannan, 1979; Nagel, Olzak, 1982; Nielsen, 1985).

„A modernizáció a munkapiacra is behatol, és a helyi piacokat nagyipari hatókörű piacokká alakítja át.⁷ Ennek egyik következménye az, hogy a csoportok között a verseny erősödik. A modernizáció ugyanis azáltal érinti az etnikai mozgalmakat, hogy a növekvő mértékben egységesülő piacokon, különösen a munkapiacokon élezi a versenyt, minthogy az oktatás, a nevelés és más, gazdaságilag termelékenységre törekvő intézmények-intézkedések kiküszöbölik a partikularisztikus és személyes kapcsolati hálókat, amelyek az állásszerzés bázisai voltak. Mint Nielsen kidomborítja:

„A modernizáció a racionális munkapiac kibővülését hozza magával, amelyen belül az egyének elosztása általános kritériumok alapján történik. Ezért az a különböző etnikai csoportok tagjai között az ugyanazon állásokért folyó verseny valószínűsége növekszik... A különböző etnikai csoportok tagjai közti verseny az individuumokat olyan versengésekre teszi fogékonná, amelyek felszítják az egyik etnikai csoport egyes tagjainak a másik csoport tagjaival szembeni harci kedvét.”

Fontos annak felismerése, hogy az etnikai határok aktivizálódása nem követi elkerülhetetlenül a modernizációt. Az etnicitás a lojalitásért, a potenciális tagok idejéért és erőforrásaiért a szerveződés más tágkörű bázisaival, az osztály-mobilizációval versenyez. Hogy adott környezetben (vagy időszakban) vajon az etnikai vagy osztályhatárok irányító szerepe érvényesül-e, az a tényezők konkrét állásától függ. Ezek magukban foglalják a korábbi politikai pártmegosztottságokat, a politikai fejlődés színtereinek változatait, a gyarmati vagy imperialista hagyományokat, a parlamentáris és egyéb politikai struktúrákat, a képviseleti kamarákat, egyéb politikai és állami jellemzők sokféleségét, amelyek meghatározzák az államok politikai hatalmának hatókörét és tartalmát.⁸ Ezek közé tartozik a termelői szerepek különböző populációk közötti elosztása is, mint ahogyan például az etnikai szegregáción alapuló munkamegosztás hagyománya a különböző kasztrendszerben vagy az apartheidben fennáll. E nézet szerint az etnicitás valószínűleg ott erősebb, ahol az etnikai politikai pártok és a gazdasági kasztrendszer hagyománya domináns.

Az etnikai konfliktusok elemzésének módszerei

Legalább négy elméleti perspektíva befolyásolja az etnikai konfliktusok tanulmányozását. Míg valamennyi osztja azt a felfogást, hogy az etnikai ellenségeskedés megértésének kulcsa a modernizációs folyamatban rejlik, figyelem remélhetően különböznek abban a tekintetben, hogy mely folyamatokra helyezik a hangsúlyt. Kettő közülük a funkcionalista elmélet egy-egy változata: a kezdeti humán ökológia és az etnikai viszonyok asszimilációs modellje. A másik kettő - a kulturális munkamegosztás, illetve a munkapiaci konfliktus perspektívája - azt hangsúlyozza, hogy a gazdasági egyenlőtlenségek szolgáltatják a bázisi és motivációt az etnikai ellentétek és szociális mozgalmak számára.

Humán ökológiai perspektívák

A humán ökológia képviselői, nevezetesen Robert Park és Amos Hawley, először állították fel azt a tézist, hogy a bevándorló és a migrációs népesség alkalmazkodási módjai alakítják ki a befogadó társadalom azon válaszait, amelyekkel szembetalálkoznak. A két szerző, felhasználva a biológiai elméleteket, vizsgálódásuk középpontjába az élettérkiaknázás** és a verseny folyamatait helyezte. A bevándorlók és vándorlók ugyanis arra törekszenek, hogy kiaknázzák a társadalmi struktúra élettereit, továbbá alkalmazkodnak és változnak avégett, hogy - Burgess és Park elmélete értelmében-szembe tudjanak nézni új környezetük kihívásaival. Ennek az elméletnek jól ismert alkalmazása a Park és Burgess (1921) által megfogalmazott tétel, mely szerint a városok faji viszonyai életciklus állomásokon mennek keresztül. A kezdeti állapotok az inváziót, a versenyt és a konfliktust ölelik fel. Park és Burgess úgy tartja, hogy az etnikai konfliktus az etnikai populációk (vagy faji csoportok) inváziója által felszított verseny eredményeként alakul ki. Viszont az etnikai és faji konfliktus valószínűleg abban a mértékben enyészik el, ahogy a jövedelmi egyenlőtlenségek és a foglalkozási szegregáció eltűnik. Park és

Burgess (1921) számára az asszimiláció a mutatója a végső (vagy egyensúlyi) állapotnak, amikor a beilleszkedést a konfliktus és verseny hanyatlása jellemzi.

Más ökológusok úgy gondolták, hogy az etnikai diszkrimináció elsősorban a szegregációval és a lakóhelyi szétszóródással áll kapcsolatban. Hawley (1945) a lakóhelyi szegregáció szerepét világította meg, és azt a tételt állította fel, hogy az etnikai diszkrimináció és konfliktus a lakóhelyi szétszóródással lecsökken:

„A térbeli elkülönülés valószínűleg elválaszthatatlan feltétele az alárendelt státusnak a csoport mint egész esetében... Az alárendelt helyzetű csoport térbeli szegregációtól való szükségszerű függésének hipotéziséből következik, hogy az első lényeges lépés az alsóbbrendű helyzet elenyészése felé az, amikor a csoport megszűnik és szétszóródása, elszigetelődése... A kisebbségi csoport eloszlása ugyanazon a körzeten belül, ahol a többségi csoport él, vezet az alárendelt státus eltűnéséhez és az alárendelt csoportnak a társadalmi struktúrába való asszimilációjához (Hawley, 1945).

Jóllehet voltak különbségek e korai teoretikusok között, mindannyian hasonlóságot mutattak ki a bevándorlók alkalmazkodása és a biológiai invázió között. Úgy érveltek, hogy amikor a faji életlehetőségek javulnak, és az etnikai csoportok közötti egyenlőtlenségek lecsökkennek, az etnikai csoportok közötti harcok megszűnnek.

Asszimilációs perspektívák

Az asszimilációs perspektívák szerint azok a különbségek, amelyek a csoportok között kulturális tekintetben, különösen a nyelv és szokások terén fennállnak, akadályozzák az újonnan érkezettek társadalmi befogadását. Az asszimilációs hagyomány néhány elméleti szakembere úgy gondolta, hogy az etnikai egyenlőtlenségek csökkenése (jövedelem, foglalkozás, nevelés és néhány más erőforrás szempontjából) kihúzza a talajt az etnikai és faji viszálykodások alól. (Gordon, 1964, Williams, 1964.) Vagyis a bevándorlás (és migráció) kezdetben, ahogyan a csoportok közti különbség tudatosodása tetőzik, az etnikai/faji konfliktusokat növeli. Akkor azonban, amikor a bevándorlók a vendéglátó ország nyelvét elsajátítják, valamint más asszimilációs és akkulturációs folyamatok lezajlanak, a konfliktust valószínűleg a beilleszkedés és az ellentétek enyhülése váltja fel. Az asszimilációs elmélet egyes változatai szerint a konfliktus akkor szűnik meg, amikor az életlehetőségek közötti egyenlőtlenségek kiküszöbölődtek (Gordon, 1964).

Az ilyen tételeket amerikai viszonyok között széles körben tanulmányozták, s ezzel felülvizsgálták és megkérdőjelezték az olvasztótégely ideológiáját. Ennek a perspektívának az értékelésénél az egyik probléma az, hogy a társadalomtudományokban az asszimiláció legalább két értelemben használható. Alternatív módon vagy úgy tekintik az asszimilációt, mint az etnikai viszonyok leírását, vagy oly módon, hogy miként kell csökkenteni az etnikai és faji kisebbségi populációk által megtapasztalt deprivációkat. Ennek eredményeként a „nem beolvasható etnikumok” különböző példái arra szolgáltak, hogy az etnikai konfliktusokról és diszkriminációról szóló elméleti tételeket kétségbe vonják.

Néhányan azok közül, akik ehhez a hagyományhoz csatlakoztak, mint Blalock (1957, 1967), Gordon (1964), azt hangsúlyozták, hogy a csoportok közötti verseny és konfliktus megghiúsítja az asszimilációt. De egy ellenkező oksági összefüggés is elfogadható: a korábban deprivált csoportok részleges asszimilációja élezi ki a csoportok közötti konfliktusokat, mivel a hátrányos helyzetű csoportok a sikeresebb őslakosokkal harcra keverednek. Rövid távon tehát az asszimiláció emelheti a faji és etnikai konfliktusok számát.

Mások az asszimilációt szociálpszichológiai szempontból közelítették meg,⁹ s az előítéleteknek és diszkriminációnak egyének és csoportok szerint eltérő okait emelték ki. Blalock (1967) például megjegyzi, hogy az afrikai-amerikaiak különösen akkor válnak nagyobb valószínűséggel etnikai és faji ellenségeskedés célpontjaivá, amikor azok - szemben a gazdasági verseny fenyegetésével - a status quóra nézve „hatalmi fenyegetést” testesítenek meg. Míg maga ez az elmélet hihetőnek tűnik, a kézzelfogható bizonyítékok vegyesek (lásd: Corzine és Corzine, 1984; Corzine és Corzine, valamint Creech, 1988; Tolnay, Beck, valamint Massey, 1989; Beck és Tolnay, 1990).

Belső gyarmatosítás és kulturális munkamegosztás

Az újabb kutatások elvetik azt a feltételezést, hogy az asszimiláció nemcsak kikerülhetetlen, hanem kívánatos. Ehelyett számos szociológus átfogó elméleteket fejlesztett ki a modern világban jelen lévő etnikai mozgalmak újjáéledésével kapcsolatban. Az egyik leghatásosabb elmélet a belső gyarmatosítást a kulturális munkamegosztás elméletével társítja. A belső gyarmat kifejezés arra a helyzetre utal, amikor egy gazdag és kulturálisan domináns mag-régió uralja és kizsákmányolja az etnikailag különböző perifériát. Michael Hechter (1975), ennek az elképzelésnek egyik nagyhatású publikációjában, a Nagy-Britannián belüli Skót Partvidék kulturális választói magatartásmintáinak tartósságát vizsgálta. Úgy találta, hogy a kulturális tényezők - beleértve a nonkonformista vallást és a walesi nyelvet - adnak számot a választói viselkedésmintákról a gazdaságilag előnytelen, hátrányos helyzetben lévő megyékben.¹⁰ Magyarázat a regionális egyenlőtlenségekre és különösen az etnikai regionalizmusra, az államok közötti egyenlőtlenségi modelleket alkalmazza. Fő érve az, hogy a régiók közötti egyenlőtlen színvonalú iparosítás és a kulturális különbségek etnikai sérelmeket váltanak ki, amelyek politikai konfliktus alapjává válnak. Az etnikai szolidaritás idézett forrásai magukba foglalják a regionális fejlettségben mutatkozó egyenlőtlenségeket, a külső vagy nemzetközi beruházásoktól való függőséget, továbbá a foglalkozási struktúrát, ami nagymértékben az etnikai határvonalak szerint szegregálódik. Hechter kifejti, hogy a nemzeti régiók között, valamint az etnikailag különböző periféria és a centrum között az erős etnikai szolidaritás etnikai konfliktusokat idéz elő.

A regionális egyenlőtlenségek azonban egyedül nem képesek tükrözni az etnikai konfliktusok elterjedését. Hechter (1984) kimutatja, számos példa van arra, hogy a természeti erőforrásokban, ipari fejlettségben és gazdaságban meglévő jelentős regionális eltérések etnikai mozgalmakat nem váltottak ki. A belső gyarmatosításról szóló elképzelést Hechter kiegészíti a kulturális munkamegosztás fogalmával. Kulturális munkamegosztás akkor áll fenn, amikor a munkákat etnikai és kulturális határok alapján osztják el. A kisebbségi csoportok tagjainak alacsony munkabérekhez és rossz munkafeltételekhez való hozzárendelése felerősíti az etnikai szolidaritást, oly módon, hogy az etnicitásra épülő szerveződések mentén kapcsolati hálózatok és politikai pártok fejlődnek ki. A regionális egyenlőtlenség, etnikai szegregáció és etnikai szolidaritás tehát táplálja a nemzeteken belüli etnikai konfliktusokat. Különösen -állítja Hechter (1975, 43):

1. Mennél nagyobb a kollektívák közötti gazdasági egyenlőtlenség, annál nagyobb a valószínűsége annak, hogy a kevésbé előnyös helyzetű kollektíva státus-szolidaritássá válik, s ennél fogva ellenáll a politikai integrációnak.

2. Mennél nagyobb sűrűségű a közösségen belüli kommunikáció, annál nagyobb a perifériális kollektivitás összetartása.

3. Mennél nagyobbak a csoportközi kulturális különbségek - már amennyire ezek megállapíthatók -, annál nagyobb annak a valószínűsége, hogy a kulturálisan különböző perifériális közösség státus-szolidaritásá válik. Az azonosítható kulturális különbségeken a nyelvet (nyelvjárást), sajátos vallási szokásokat és életstílust értjük.

Hechter azzal az általános tétellel, hogy az alulfejlettség és kulturális alárendeltség etnikai újraéledéshez vezet, képes volt az etnikai mozgalmak különbségeit az Egyesült Királyság perifériális területein megmagyarázni. Az ő elmélete az etnikum fennmaradásának feltételeit részletezte. Minthogy ezek a feltételek a legkülönbözőbb körülmények között merülhetnek fel, ez a munka tűzte a következő évtized napirendjére az etnicitásra és etnikai mozgalmakra irányuló kutatásokat.¹¹

A jelentős elméleti eredmények ellenére sok, az etnikai viszonyokkal kapcsolatos kutatás ellentmondott Hechter felfogásának. Az egyik érv szerint az alacsony bérezésű etnikai populációk szegregálódása sérelmeket termel ki, ez pedig etnikai mozgalmakba torkollik (Hechter, 1984). Ez a nézet nincs eléggé alátámasztva, s amíg Hechternek a Skót Partvidék választói viselkedéssel kapcsolatos elemzése az etnikai szegregálódásra vonatkozó hipotézisét látszottak erősíteni, addig Ragin (1977, 1979) elemzése elvetették ezeket az állításokat, és a versenyelméleti megközelítést erősítették, miként Nielsen (1980) empirikus munkája Belgiumról és Olzak (1982) elemzése is a québeci etnikai szeparatizmusról.¹²

Megosztott munkapiacok és a közvetítők, ügynökök csoportjai

A kulturális munkamegosztás elméletétől eltérően Bonacich (1973) vitatta, hogy az etnikai vagy faji csoportok deprivációja magyarázhatná az etnikai ellenségeskedés bizonyos formáit. Etnikai konfliktus gyakran azokkal az igen sikeres etnikai kisebbségekkel szemben alakul ki, akik közvetítői tevékenységet folytatnak. Az ügynökök tipikusan olyan foglalkozásokat űznek, amelyek beékelődnek a termelők és fogyasztók (vagy alkalmazók és alkalmazottak) közé, például kereskedő, pénzkölcsönző, alkusz, járadékbeszedő és egyéb hasonló foglalkozási kategóriák. Az ilyen munkából származó siker azokat a domináns csoportokat fenyegeti, amelyek bizonyos foglalkozásokat kisajátítottak, s ezek aztán etnikai konfliktusokat idéznek elő. Ugyanakkor a közvetítők, ügynökök az alattuk lévő csoportok támadásait is megtapasztalhatják, minthogy az alárendelt csoportok kizsákmányoltnak érzik magukat, és neheztelnek a kisebbségek sikereire. Ilyen esetekben a kialakult három csoportos verseny a közvetítők kisebbségi csoportjaival szemben felerősíti a támadásokat.

Az egyik érvelés szerint az etnikai konfliktus a megosztott munkapiac feltételei között tetőzik. Megosztott munkapiac az a piac, amelyen fajilag különböző két vagy több csoport lép fel, és amelyek ugyanazon a munkapiacon ugyanazért a munkáért különböző béreket kapnak. Bonacich szerint:

„A hipotézis magva az, hogy etnikai ellentét először ott csírázik ki, ahol a munkapiac etnikai vonalak mentén oszlik meg. A munkapiac akkor megosztott, ha az a munkások legalább két olyan csoportját átfogja, akiknek a munkadíja ugyanazon munkáért különbözik, vagy különbözne, ha ugyanazt a munkát végeznék. A 'munkadíj' egyenlő az alkalmazó összes költségével, beleértve nemcsak a bért, hanem a munkás toborzásának költségeit, a szállítást, az oktatást, az ételmezést és a szállást, az egészségügyi ellátást (ha ezt a munkáltatónak kell viselnie) és a munkahelyi elégedetlenség költségeit is. A munkások 'szabadságfoka' nem befolyásolja ezt a számítást.”

Bonacich kifejti, hogy a század elején az afrikai-amerikaiak elleni erőszakot az a tény bátorította, hogy a gazdasági önérdék a munka költségeinek alacsonyan tartására ösztönözte a munkaadókat. Ha jól ment a munkaadónak, akkor ki tudták cserélni a magas bérű (fehér) munkásokat alacsony bérű afrikai-amerikaiakkal, aláásva ezzel a szakszervezeti szervezkedést. A fehér munkások erre a fenyegetésre olykor faji erőszakkal válaszoltak (Forner, 1982). A faji ellentétek ott növekszenek, ahol a munkapiac a faji határok szerint oszlik meg. A bányászközösségekben az 1900 és 1932 között Északon, illetve 1852 és 1882 között a kaliforniai városokban lezajlott sztrájkokat vizsgálták meg. Ezek az elemzések a fenti nézetet támasztották alá (Bonacich, 1976; Boswell, 1986). Felfogásunk vizsgálatok eredményeire támaszkodik, amikor azt kutatjuk, hogy a megosztott munkapiacra lezajló folyamatok magyarázhatják-e a más etnikai kisebbségek elleni támadásokat is. Alapvető folyamatok a versenyelmélet értelmében Megítélésem szerint a versenyelmélet érvrendszere jól használható az etnikai konfliktusok feltárása és erőszakról alkotott modellek vizsgálata során. A következőkben azt vesszük számba, hogy a versenyelmélet miként közelít meg három témát. Először vizsgáljuk, milyen előnyei vannak annak, ha az etnikai határokat a szociális szerveződés egyik típusaként fogjuk fel. Másodsor az élettérátfedésről folytatott versenyfolyamat-vitákat és ennek következményeit taglaljuk. Harmadszor, hogy a versennyel kapcsolatos érveket a legmélyrehatóbb elemzéssel támaszthassuk alá, a verseny és a konfliktus közötti különbséget tárjuk fel.

Az etnikai határok stabilitása

Barth (1969) szerint az etnikai viszonyok stabilitása azon etnikai csoportok közötti verseny szintjétől függ, amelyek a környezeti erőforrások változásaira reagálnak és azokhoz alkalmazkodnak. Még általánosabb megfogalmazásban: a verseny kollektív cselekvéseket alakít ki, amelyeket az etnikai határok mentén szerveznek. A hangsúly itt inkább a határokon van, mint a határokon belüli kulturális tartalom leírásán vagy valamely etnikai csoport közös viselkedésformáján. Barth (1969.15) ezért az etnikai határokat szervező elvként definiálja:

„Ebből a szempontból a kutatás kulcskérdésévé a csoportot meghatározó etnikai határ, s nem az általa körülzárt kulturális anyag válik. Bizonyítani szeretném: az a szervezési mód, amely minden interetnikus viszonylat esetében általános kell, hogy legyen, az etnikumok közötti találkozásokat vezérlő szabályok rendszert alkotó készletéből áll. Amennyiben az emberek egyetértenek ezekben az előírásokban, a kódok és értékek terén érvényesülő megegyezésük nem kell, hogy az interakciójuk szempontjából lényeges társadalmi helyzeteken túl is érvényes legyen.”

Az etnikai viszonyok versenyelméletének fenti koncepciója nem tagadja a kulturális különbségek realitását. Nyilvánvaló, hogy a bőr színe, a nyelv, a származási ország számít. Ez az elmélet csak attól a szokásos feltevéstől szándékozik megszabadítani a faji és etnikai fogalmakat, miszerint az etnikai és faji kategóriák elsődlegesek, változtathatatlanok és az etnikai konfliktusok okvetlen előzményei. A korábbi elméletekkel szemben, amelyek a kulturális különbségeket emelték ki, az itt bemutatott perspektíva tehát azt sugallja, hogy a kulturális sajátosságok a kollektív cselekvés eredményei is lehetnek. Vagyis a mobilizáló csoport törekedhet egy vagy több elkülönítő ismertetőjegy kihangsúlyozására avégett, hogy az ügynek tagokat toborozzon. A legismertebb példa erre a fordított oksági folyamatra az, amikor a regionális nyelvek az etnikailag meghatározott területeken új életre kelnek. Erre az elmúlt évek szolgáltatnak példákat, amikor is a walesi, korzikai, baszk és skót nyelvet újra tanítani kezdték vélelmezett eredeti

területükön.¹³ Ezek az ismérvek idővel intézményesülhetnek, és az etnikai vagy faji identitás elsőrendű jegyeinek hihetik őket. Az ilyen vélelmek megérdemlik az alapos vizsgálatot.

Az etnicitás olyan szociális határ, amely egy népeiséget a tagjaival kapcsolatos (csoport vagy/és mások által tett) megkülönböztetés szerint szétválaszt. A szétválasztás alapja az alábbi kritériumok valamelyike, de akár több is lehet: a) a vélt közös leszármazáson alapuló jellemvonások; b) kulturális jegyek, ideértve a nyelvet, vallást, öltözetet, viseletet, feltételezett közös történelmet; c) nemzetiség vagy regionális eredet.¹⁴ A faj, definíció szerint, az etnicitás sajátos esete, amelyről feltételezik, hogy átörökölt, fenotipikus jellemző sajátosságokat hordozó tagokat határoz meg. Barth (1969.17) ezekhez a karakterisztikumokhoz még azt a tételt kapcsolja, hogy az etnikai identitás imperatív annyiban, hogy nem hagyható figyelmen kívül, és időlegesen más szituacionális meghatározottságok kedvéért nem tehető félre. Míg az etnicitás Barth által elemzett preindusztriális körülmények között meghatározónak tűnik, addig modern viszonyok között imperatív jellege megkérdőjelezhető. E tény miatt nem elhanyagolható az a kérdés, hogy az etnicitás dominánssá válása milyen feltételek fennforgása esetén valószínűsíthető.

Élettérátfedés

A korai humán ökológusok meggyőző állításai ellenére, miszerint szoros kapcsolat van a verseny és a konfliktus között, a mechanizmus, melyeken keresztül a verseny valóságos konfliktussá változik át, Barth alapvető tanulmányáig (1956) és az Etnikai csoportok és határok című könyvének kiadásáig, homályban maradt. Álláspontja szerint az élettérátfedés körülményei között faji és etnikai erőszak keletkezik. Hogy ezt az érvelést megértsük, először is értelmeznünk kell az elmélet fő összetevőit.

A verseny vetekedésként, illetve különösen a piacokért, fogyasztókért vagy ügyfelekért folytatott gazdasági harcban a vetelkedés egyik típusaként határozható meg (Banton 1983). A versenyelméletek egyik fontos aspektusa, hogy a verseny inkább folyamat, s nem statikus állapot. Folyamatot megvizsgálni azonban meglehetősen nehéz feladat. Szükségünk van néhány fogódzóra. Először is ahhoz, hogy eldönthessük, a csoportok vagy egyének vajon összhangban vagy versengésben cselekednek-e.

Az egyik megközelítést az ökológiai elmélet nyújtja. A humán ökológusok a versenyt szűkebb értelemben határozzák meg, mint más szociológusok. Szerintük két populáció között akkor van verseny, amikor az egyik jelenléte a másik lehetőségeit korlátozza (Hawley, 1950).¹⁵ Ezzel a meghatározással elsőrendű feladattá válik, hogy feltárjuk az egyes egymással vetélkedő embercsoportok, így etnikai csoportok szempontjából jellemző implikációkat.

A versenyelmélet képviselői azt tartják, hogy a faji és etnikai konfliktusok valószínűsége akkor csökken a minimumra, amikor a csoportok tartózkodási helyei nem fedik egymást. A tartózkodási helyen belül a fajok potenciális szerepkészlettel rendelkeznek e hely kiaknázására. Humán ökológusok is hivatkoznak a feltételeknek erre a potenciális készletére, amelyek között - mintegy a csoport rendelkezésére álló pórus-térben - a csoport fenntarthatja önmagát. A legtöbb humán ökológus különbséget tesz továbbá a fundamentális és realizált élettér között. Egy csoport fundamentális élettere az a környezet, melyen belül ő versenytársak hiányában fenntarthatja magát. A csoport realizált élettere a fundamentális élettér azon része, amelyet a csoport ténylegesen elfoglal vagy kiaknáz egy másik csoport, az állam és más csoportok jelenléte mellett. (Luanwagie, 1979. 3131.) A realizált élettér szerepkészletek és stratégiák összessége, amelyeket a csoport a maga fenntartására ténylegesen egy bizonyos környezetben felhasznál. (B.

Nagel, 1986; lásd még Hutchinson, 1959; Hannan, 1979.) Az ember esetében az elemi élettér megtartásának releváns feltételei nemcsak azokat a stratégiákat foglalják magukban, amelyek a gazdasági erőforrások (olyanok mint élelem, hajlék, lakás) megszerzésére irányulnak, hanem olyan kényszereket is, amelyek lehetővé teszik ezen erőforrások kiaknázását is. Így például a törvények, amelyek szétválaszthatják a faji vagy etnikai populációkat. Bizonyos etnikai csoport fennmaradása egy bizonyos szociális rendszerben azt jelenti, hogy az etnikai határ fennáll, és továbbra is alakítja az interakciót. Egy etnikai határ vagy azért tűnik el, mert az etnikai populáció individuumainak nem sikerül túlélni, vagy emigrálnak, vagy mert valamilyen irányban megváltoztatták etnikai identitásukat.

Az ilyen megkülönböztetés jelentősége jól látható Barthnál (1956), amikor arról ír, hogy az észak-pakisztáni Swatben két csoport által kiaknázott, realizált élettéren belüli verseny miként idézett elő változásokat. Barth leírja, hogy eredetileg ugyanazon a régióban belül egy földműveléssel és pásztorkodással foglalkozó népesség élt egy másik pásztorkodó népességgel együtt. A vegyes gazdálkodású népesség - idővel katonai fölényének köszönhetően - uralma alá vette a területet, és a pásztorkodó népességet a felföldre szorította, mely környezete alkalmatlan volt a földművelésre. Más szavakkal: jóllehet a két csoport eredetileg ugyanazon fundamentális élettéren osztozott, mivel a verseny a két csoport között lecsökkent, idővel a pásztorkodó realizált élettére beszűkült. Ez egy példa a kompetitív kiszorításra. A lényeg az, hogy bár a verseny lehetősége többnyire megvan, de mindig az erősebb csoport fog diadalmaskodni. Az élettérátfedés növeli a versenyszintet, de a realizált élettéren belül az átfedés hiánya nem vonja magával a verseny hiányát.¹⁶

Az általános ökológiából kiszűrt fő tanulsága szerint a verseny olyan körülmények között indul be, amikor a fundamentális élettérben átfedés van.¹⁷ Élettérátfedés akkor lép fel, amikor ugyanazon realizált élettéren belül a terület kiaknázására két vagy több csoport találkozik. Barth (1969.20) szerint az etnikai viszonyok stabilitása tekintetében az élettérátfedésnek közvetlen következményei vannak:

„Szilárd etnikumközi viszonyok előfeltétele az interakció strukturálódása kapcsolathelyzeteit szabályozó előírások halmaza... Amikor azonban két vagy több csoport ugyanazon az élettéren belül legalább részlegesen versenyez egymással..., az egyik csoport várhatólag kimozdítja a helyéből a másikat, vagy olyan beilleszkedés fejlődik ki, ami növekvő mértékű komplementaritást és kölcsönös függőséget hoz magával.”

Ezekben az elméletekben kulcskérdés az etnikai populációk és a környezeti (vagy élettér) erőforrások általuk történő kihasználásának a viszonya. Abban a mértékben, ahogyan a populációk elkülönült élettéreket birtokolnak, stabil etnikai viszonyok alakulnak ki. De ha etnikai populációk ugyanazon élettér kiaknázására törekszenek, akkor bekövetkezik a verseny állapota. Felfogásunk Barthnak arra a felismerésére épít, hogy a kimozdítás és kiszorítás a verseny eredménye. E tan azt sugallja, hogy az élettérátfedés létrejötte idézi elő a csoportok közti verseny felélénkülését, ami a versenytársak kiszorítására irányuló törekvést bátorítja. Az ilyen törekvések gyakran erőszakos konfliktusokhoz vezetnek.

De azt is láthatjuk, hogy az etnikai konfliktus nem egyetlen következménye az élettérátfedésnek. Egy csoport beilleszkedése az erősebb csoportba (mint Barth megjegyzi) a verseny egyik lehetséges következménye. Különösen olyan rendszerekben, amelyekben erősen asszimétrikus viszonyok vannak, s a tartózkodási helynek az etnikai megoszlások szerinti felosztása olyan lehet, hogy a realizált élettérekben az átfedés gyenge. Erre az apartheid a legnyilvánvalóbb példa. Más szavakkal: a beilleszkedés egyik típusa - ha az erőforrások úgy vannak elosztva, hogy a rosszabb minőségű erőforrásokat a hatalom nélkülieknek utalják ki-

alávetés és elnyomás esetén érhető el. Ha az ilyen erősen asszimmetrikus hatalmi egyensúly dinamikáját átgondoljuk, látni fogjuk, hogy a rendszer hosszú távon mégsem lehet stabil.

Nos, mi okozza az etnikai instabilitást az olyan rendszerekben, mint az apartheid? Az egyik lehetőség az, hogy a konfliktus akkor tör ki, amikor az intézményesített szegregáció felbomlik (Olivier, 1989). Weber már jó régen megfogalmazta, erősen asszimmetrikus hatalom esetén - törekennyé téve a hosszú távú állandóságot - hiányzik a legitimitás. Más szavakkal: a versenymodell azt foglalja magában, hogy a verseny és konfliktus közti viszony dinamikus. A megfigyelhető verseny hiánya azt jelenti, hogy a verseny keretében történt kizárás valaha sikeres stratégia-volt.

A lényeg az, hogy sem a konfliktus, sem a beilleszkedés nem következik elkerülhetetlenül a versenyből.¹⁸ Az elmélet szerint tehát az élettérátfedés felszabadítja a verseny erőit. Ez kizorító intézkedéseket hoz magával, amelyek vagy sikeresek, vagy nem. Ha pedig az egymással versengő erők szabadok, az etnikai határok különösen olyan élettérben válnak szembeszökővé, amelyben a forrásokért folytatott verseny felerősödik. Milyen társadalmi folyamatok teszik aktívvá az etnikai határokat? Barth és mások ökológiai elméletéből leszűrt legfontosabb hipotézis az, hogy az etnikai verseny akkor bolygatja meg az etnikai határokat, ha két vagy több etnikum ugyanazokat az értékes erőforrásokat próbálja elsajátítani, mint az állások, a lakások vagy a házassági partnerek.¹⁹ Vagyis ezen érvelés szerint számíthatunk arra, hogy azon társadalmi változások, amelyek akként érintik az etnikai határok és élettérek közötti viszonyokat, hogy két vagy több etnikai populáció ugyanazokért az állásokért, lakásokért, ugyanazon politikai küzdőtéren belül küzd, az etnikai határok megmerevedését fogják növelni. Ily módon kezdjük megérteni, hogy az etnikai határok ellentétben más lehetséges határokkal - bármilyen adott interakciós helyzetben aktivizálódhatnak.

Az ökológiai felfogás azt sugallja, hogy a versenyfolyamatok etnikai konfliktusokban robbanhatnak ki. Ez akkor következik be, ha az etnikai csoportok ugyanazt az erőforráskörnyezetet kísérik meg birtokba venni, vagy versenyeznek a szűkös erőforráskészletekért. Ha ezen ökológiai folyamatok fényében vizsgáljuk az etnikai viszonyokban bekövetkező változásokat, elemezni tudjuk azon tényezőket, amelyek növelik és csökkentik a verseny és konfliktus szintjét. Barth úttörő munkája, annak ellenére, hogy csak az iparosítás előtt álló társadalmakat veszi tekintetbe, általános érvénnyel állítja, hogy az élettérátfedés és az etnikai csoportok versenyből való kizárása jelenti a kulcsot az instabil etnikai viszonyok megértéséhez. Nem világos azonban, hogy miként alkalmazhatók ezek az ökológiai formulák bonyolultabb etnikai és faji viszonyok esetén, amikor az élettérés az erőforrás-kihasználás kevésbé direkt módon megy végbe.

Munkámban kifejezetten az élettérátfedés és a versenyből való kizorítás fogalmának kiterjesztésére törekszem, és annak átgondolására, hogy vajon analóg folyamatok játszódnak-e le az etnikai foglalkozási szegregáció és konfliktus esetében is. Kifejezetten azt állítom, hogy a munkapiacok etnikai integrációja felerősíti az etnikai versenyt. Bizonyos feltételek megléte esetén a többségi csoport megkísérli kizárni az etnikai versenytársat, ami ezáltal etnikai konfliktusokhoz és tiltakozáshoz vezet. Ha ez az ökológiai érvelés érvényes, akkor az etnikai tiltakozások és konfliktusok számának növekedését a foglalkozások szegregációjának leépülése idézi elő.

Versenyt és konfliktus

A humán ökológusok egyik fontos felismerése a verseny és konfliktus különbségére vet fényt. Különbözik-e a konfliktus a versenytől, vagy az egyik magában foglalja a másikat? A Park által megfogalmazott válasz -melyet mestere, Georg Simmel nyomán adott-serkentőleg hat, hogy új kutatásokat indítsunk. Ernest Burgess-szel írott könyvében (Park, Burgess, 1921. 574-575) Park a verseny és a konfliktus megkülönböztetése mellett a következőképpen érvel:

„Mindkettő (a verseny és a konfliktus) az integráció egy-egy formája, de a verseny egymással nem szükségképpen kapcsolatban vagy kommunikációban álló egyének, illetve egyének csoportjai közti harc, míg a konfliktus olyan küzdelem, amelyben a kapcsolat elengedhetetlen feltétel... A konfliktus mindig tudatos, ténylegesen életre hívja a legmélyebb érzelmeket és legerősebb szenvedélyeket, és a figyelem és erőfeszítés általános összpontosításával jár. Mind a verseny, mind a konfliktus a harc formája. A verseny azonban folyamatos és személytelen, a konfliktus megszakított és személyes... Általában tehát azt mondhatjuk, hogy a verseny a konfliktusban válik tudatossá és személyessé. Az átmeneti szakaszban a versenytársak ellenfélle és ellenséggé változnak.”

Ez a különbség igen lényeges a versenyelmélet modern alkalmazása szempontjából, mert lehetővé teszi annak a folyamatnak számbavételét, amely okságilag összekapcsolja a versenyt és a konfliktust. E nélkül a különbség nélkül a két fogalom összemosódna vagy tautologikussá válnék.

A versenyelméleti stratégiák következményei a kutatás szempontjából

Ha a verseny nem minden esetben vezet konfliktushoz, akkor meg kell határozni, hogy milyen feltételek között és milyen tényállás mellett idéz elő vagy nem idéz elő a verseny konfliktust. Kioltódik-e a felgerjesztett ellenségeskedés, ha a csoportok közötti verseny mérséklődik, vagy kiküszöbölődik? Ezek a kérdések kerültek a faji viszonyokkal foglalkozó verseny-teoretikusok és kutatók mai generációjának érdeklődési körébe.²⁰ A következő fejtegetések 1. a gazdasági verseny és 2. a politikai verseny hatásait emelik ki. Különösen azt hangsúlyozom, hogy az etnikai populációk között a növekvő munkapiaci verseny növeli az etnikai közösségi cselekvés valószínűségét. Hasonlóképpen a fennálló etnikai hatalmi struktúrákat ért politikai kihívások megnövelik az etnikai és faji konfliktusok és tiltakozások számárányát.

Hogy meggyőzőek lehessenek, a versenyelméleteknek szükséges bizonyítaniuk: a faji és etnikai csoportok ténylegesen az értékesnek ítélt erőforrásokért versengenek. Kutatásom során azt vizsgáltam, hogy a kérdéses időszakban a faji és etnikai csoportok ténylegesen versengtek-e az állásokért és politikai irányításért. Minthogy azonban a faj és az etnicitás szerinti foglalkozási megoszlásra és politikai párttagságra vonatkozó adatok az időszakról hiányosak, ezt a kérdést nehéz egyértelműen megválaszolni. Mindazonáltal ahhoz, hogy az etnikai antagonizmus föllángoljon, nem szükséges, hogy a különböző faji és etnikai csoportokhoz tartozó munkások közvetlenül ugyanazokért az állásokért versenyezzenek. A potenciális verseny már azelőtt képes fellobbantani ilyen ellentéteket, mielőtt a közvetlen (fej-fej melletti) verseny kibontakoznék. A munkapiaci verseny esetében a munkások már a 19. század végén pillanatok alatt felfedezték, hogy a munkaadók képesek rá és meg is teszik, hogy alacsony bérű munkásokat alkalmaznak a profit megőrzése és a szakszervezetek megregulázása (vagy mindkettő) végett. Kutatásomban az ilyen közvetett és potenciális versenyfolyamatok következményeit tártam fel, és megvizsgáltam azon bevándorló és vándor népeiségek hatását, akik fajilag vagy etnikailag különböztek, és akiket a bennszülött fehérek potenciális versenytársaknak tekinthettek.

Milyen bizonyítékot tudunk felhozni a fenti állítás alátámasztására? Nyomós bizonyíték szól amellett, hogy a munkahelyekért folyó rejtett versengés kiváltotta bizonyos szakszervezetek egyes tagjainak fellépését. Legalábbis néhány szakszervezet gyakori bevándorló-ellenes és feketeellenes diszkriminációja bizonyítja ezt a nézetet. Munkásvezetők - mint például Samuel Gompers, az American Federation of Labor szervezője, vagy T. V. Powderly, a Knights of Labor szervezője szerint -, a szakképzetlen bevándorlók és az afrikai-amerikaiak északi jelenléte pontosan ilyen fenyegetést jelentett a fehér és bennszülött munkások számára (Powderly, 1884; Gompers, 1925). Olykor a szakszervezetek ilyen ellenállása is segítette a bevándorlás korlátozására irányuló politikai mozgalmak mozgósítását (Garis, 1927). Ebben az értelemben jellemezte az amerikai munkapiacokat és politikai csatározásokat az újonnan versengő faji/etnikai csoportok közötti élettérátfedés. Ha tehát alacsony bérezésű csoportok költöznek egy országba vagy egy régióba - legalábbis kezdetben az állásokért, lakásért és politikai erőforrásokért folytatott verseny fokozódik.²¹

Összegzés Park, Burgess, Hawley és a humán ökológia más képviselőinek azon tételével kezdjük, hogy a faji és etnikai csoportok közötti verseny idézi elő a csoportok közötti konfliktusok kirobbanását. A faji és etnikai konfliktusok tanulmányozása érdekében több stratégiát tekintettünk át. Ezek többsége osztotta azt az alapvető megállapítást, hogy a mobilizációt az etnikai határvonalak mentén a modernizációs erők váltják ki.

A modernizáció növeli az etnikai szolidaritáshoz kapcsolt előnyöket, mert a) a kis kiterjedésű lojalitások erodálódnak, kevésbé hatékonyá válnak, és b) ha az etnikumok és a nagy társadalmi csoportok közötti szakadékok mélyülnek, akkor a népesség jelentős részeit mozgósítják. Más szavakkal: ha a modernizációnak sikerül letörnie a hagyományos és kis kiterjedésű szervezeteket, akkor az etnicitás jelentőségének a növekedésével is számolni kell.

Az etnikai mozgalmakat elemző más stratégiák számos fontos vonatkozásban eltérnek egymástól. Jóllehet a korai humán ökológia képviselői a társadalmi változást, különösen az újonnan jött népességben bekövetkező alkalmazkodást és változást hangsúlyozták, fenntartották azt a nézetüket, hogy a faji viszonyok élelciklus folyamatai konfliktussal kezdődnek és beilleszkedéssel végződnek. Más stratégiák - ideértve a kulturális munkamegosztást és a munkapiac elméletét - az osztályon és etnikai sérelmeken alapuló kollektív cselekvésekben az etnikai egyenlőtlenségek szerepét domborították ki. Ezeket az elméleteket csak szórványos empirikus vizsgálatok támasztják alá, de befolyást gyakoroltak olyan mai versenyelméletekre, amelyek a gazdasági tényezőknél mint kulcs-determinánsoknak a jelentőségét hangsúlyozták.

Újabban az etnikai konfliktusok eredetének magyarázatára az etnikai viszonyok elméletei az élettérátfedés-modelljeit alkalmazzák. Ezek az elméletek azt állítják, hogy konfliktus-potenciál akkor keletkezik, amikor két vagy több csoport összetalálkozik, hogy a politikai és gazdasági erőforrások hasonló készletét aknázzák ki. Az elmélet felhívja a figyelmünket azokra a tényezőkre, amelyek hasonló körülmények között a versenyt felerősítik.

(Fordította: Nagy Endre)

* Részlet a szerző *The Dynamics of Ethnic Competition and Conflict* című könyvéből.

** Az angol niche kifejezést a továbbiakban „élettér”-nek fordítják. - A fordító megjegyzése.

Jegyzetek

1 Smith (1981), Olzak, Nagel (1986), Nielsen (1980, 1985), Ragin (1977) szolgálnak bizonyítékkal ehhez a ponthoz.

2 Az etnicitással foglalkozó elméletek kritikáját lásd: Hechter (1975), Ragin (1977, 1979, 1987), Hannan (1979), Allardt (1979), Nagel és Olzak (1982), Olzak (1983), Nielsen (1985).

Regio - Kisebbség, politika, társadalom 4. évf. (1993.) 1.sz.

- 3 Lásd például Smith (1981), Gellner (1983), Horowitz (1985).
- 4 A modernizáció fogalmát közismerten nehéz definiálni és mérni. A modernizációhoz empirikusan társított tényezők magukban foglalják az iparosítást, az urbanizációt, a piac és a politikai szervezetek bürokratizálását (Tilly, Tilly és Tilly, 1975; Meyer és Hannan, 1979).
- 5 Ezt a két általánosítást alátámasztó tanulmányok közül lásd: Eisenstadt és Rokkan (1973), Glazer és Moynihan (1974), Banton (1983), Horowitz (1985), Olzak és Nagel (1986).
- 6 Tilly tanulmányai a 18. és 19. században Nagy-Britanniában kitört viszályokról számos bizonyítékot szolgáltatnak ehhez a ponthoz. Az ő eseménytörténeti elemzése szerint a kollektív cselekvések széles kategóriái fejlődtek ki ebben az időben, és az ilyen akciók fokozódó mértékben vették célba a parlamentet (Tilly, 1990). Más tanulmányok azt dokumentálták, hogy hasonló mobilizálódási jelenségek fordultak elő Itáliában és Németországban is (Tilly, Tilly és Tilly, 1975).
- 7 Jegyezzük meg, ez magában foglalja azt, hogy szabadpiaci körülmények között a munkák, javak és szolgáltatások a nemzeti határokat átszelik, létrehozva azt, amire számos teoretikus úgy hivatkozik, mint a világgazdaság növekvő interdependenciájára (Meyer és Hannan, 1979; Delacroix és Ragin, 1981; Börschier és Chase Dunn, 1985). Még a világrendszerrel kapcsolatos etnikai mozgalmak implikációi nincsenek teljesen kidolgozva, Nagel és Olzak (1982) ezekkel a kapcsolatban tettek javaslatot.
- 8 Ezen problémák feldolgozására lásd: Rokkan (1970), Gellner (1983), Horowitz (1985).
- 9 Kiterjedt és impresszív empirikus irodalom van az előítélet és diszkrimináció szociálpszichológiai alapjairól. Lásd: Hovland és Sears (1940), Pettigrew (1958, 1981) és Hepwort és West (1988) kutatási beszámolóit.
- 10 Ragin (1977, 1979, 1987) olyan bizonyítékokat sorakoztat fel - lényegileg ugyanazon adatokat használva, mint Hechter -, amelyek ellentétben állnak a belső gyarmatosításról szóló tanokkal.
- 11 Lásd ezeket a belső gyarmatosítási stratégiát használó empirikus tanulmányokat: Leifer, 1981; Hechter és Levi, 1982; Special Issue on Internal Colonialism, July 1979. In: Ethnic and Racial Studies.
- 12 Új és innovatív munkájában, melyben a racionális választás elméletét alkalmazza az etnikai szolidaritásra, Hechter (1987. 5.) kifejti, hogy a kulturális munkamegosztási elméletek (és általánosságban a strukturális elméletek) hiányosak, mert nem képesek megmagyarázni a szubnacionális etnikai mozgalmak időbeli változatosságát. Ezen hiányosság ellenére úgy tartja, hogy az általános tétel a gazdasági deprivációról és csoportszolidaritásról alapján véve helyes (ld. Hechter, Friedman, Appelbaum, 1982; Hechter, 1984).
- 13 Ennek bizonyítékát lásd Horowitz (1985).
- 14 Sokan megfigyelték már, hogy az etnikai identitás gyakran olyan megkülönböztetéseken alapszik, amelyek nem állják ki az alapos empirikus vizsgálat próbáját (Banton, 1983; Horowitz, 1985). Néha ezek olyan mítoszokat tartalmaznak, amelyek etnikai társadalmi mozgalmak politikai stratégiáinak részét képezik (B. Nagel, 1986; J. Nagel, 1986; Padilla, 1986). Mások olyan feltételezéseket fogalmazznak meg, amelyek bizonyos vonások genetikusan átadásának a változatlanúságáról szólnak. Ez különben olyan faji meghatározottságokra igaz, amelyeket átörökölt faji jellemvonásokként (beleértve néhány igen pejoratív is) fogadnak el. E téma provokatív tárgyalására lásd van den Berghe (1978), Banton (1983), Horowitz (1985).
- 15 Blalock (1967. 73.) hasonló definíciót adott a kisebbségi csoportról szóló elméletében. Az etnikai versenyt úgy határozta meg, mint ami magában foglalja azt az előfeltevést, hogy két vagy több individuum ugyanazon szűkösen rendelkezésre álló céltárgyakra tör akként, hogy az egyikük sikere egyben csökkenti annak valószínűségét, hogy mások ugyancsak elérjék céljukat. A versengő szervezeti formák közötti verseny rokon definícióit adta meg nemrég formálisabban Hannan és Freeman (1989.97-106.), akik sokat merítenek Gause-nek (1934) a fajok közötti versenyt tárgyaló művéből és Levin (1968) ezen versenyelveket általánosító munkájából.
- 16 Ebből a perspektívából nézve a kulturális munkamegosztás egy etnikai versenyfolyamat eredménye lehet. Azaz: a dominancia és az egyik csoportnak versenyfeltételek között történő kiszorítása egy másik által, a kiszorítás sikerességének a következménye. Amennyire tudom, a kulturális munkamegosztás perspektívájának képviselői nem gondolták át ezt a lehetőséget.
- 17 Az érv Gause (1934) kompetitív kiszorítási elvéből származik. Ez azt tételezi föl, hogy két faj, amelyek mindegyike ugyanazon véges erőforrások kiaknázására tör, nem maradhat fenn: az egyik kiszorítja a másikat.
- 18 A kompetitív kiszorítás fogalmát úgy is ki tudjuk terjeszteni, hogy az az etnikai kizárás más formáit is magába foglalja. A 19. század végén azon törvények kibocsátását, amelyek bizonyos etnikai és faji csoportokat korlátoztak, sikeresen használták fel az ázsiai munkások részéről fenyegető versennyel szemben a 19. század végén (Saxton, 1971; Nee és Nee, 1989). A múlt század nyolcvanas éveiben a kínaiak elleni erőszak, amely az ötvenes években fordult komolyra, nem folytatódott változatlanul, hanem ehelyett 1882-ben az Anti Asian Exclusion Act-hez (az ázsiaiak kizárásáról szóló törvény), valamint valószínűleg az ázsiai bevándorlás megszűnéséhez vezetett (Garis, 1927; Saxton, 1971; Bennett, 1988.)

Regio - Kisebbség, politika, társadalom 4. évf. (1993.) 1.sz.

- 19 Újabb ezt a tézist alkalmazták a szervezetelméleti ökológiára. McPherson (1983), valamint Hannan és Freeman (1989) gyümölcsözően alkalmazta a lélettérátfedés fogalmát. Ezek a szerzők a kompetitív kiszorítás folyamatára alkalmazták az lélettérátfedés fogalmát, amikor is a versengő szervezetek arra töreksenek, hogy csökkentsék a kompetitív fenyegetést.
- 20 Például lásd Nielsen (1980, 1985), Ragin (1977, 1987), Olzak (1982), Olzak és Nagel (1986), Boswell (1986), James (1988).
- 21 Mink (1986) hasonlóan érvel, bemutatván, hogy ebben az időszakban a munkásmozgalom a bevándorlók, a szervezett munkások pedig különösen az ázsiaiak és kínaiak bejövetelét ellenezte Kaliforniába. További bizonyítékokat az ázsiaiak elleni ellenséges érzületre, melyek a kompetitív érvet használják lásd: Saxton (1971), Nee és Nee (1989).

Irodalom

- Allart, E. 1979. *Implications of the Ethnic Revival in Modern Industrial Society: A Comparative Study of the Linguistic Minorities in Western Europe*. Helsinki: Commentationes Scientiarum Socialium.
- Baton, M. 1983. *Racial and Ethnic Competition* New York: Cambridge University Press.
- Barth F. 1956. „Ecologic Relationships of Ethnic Groups in Swat, North Pakistan.” *American Anthropologist* 58: 1079-1089.
- (editor) 1969. *Ethnic Groups and Boundaries*. Boston: Little, Brown.
- Bennet, D. H. 1988. *The Party of Fear: From Nativist Movements to the New Right in American History*. Chapel Hill: University of North Carolina Press.
- Beck, E. M., and S. E. Tolnay. 1990. „The Killing Fields of the Deep South: The Market for Cotton and the Lynching of Blacks, 1882-1930.” *American Sociological Review* 55: 526-539.
- Blalock, H. M., Jr. 1957. „Percent Non-White and Discrimination in the South.” *American Sociological Review* 22: 677-682.
- 1967. *Toward a Theory of Minority-Group Relations*. New York: Wiley.
- Bonacich, E. 1972. „A Theory of Ethnic Antagonism: The Split Labor Market.” *American Sociological Review* 37: 547-559.
- 1973. „A Theory of Middleman Minorities.” *American Sociological Review* 38: 583-594.
- 1976. „Advanced Capitalism and Black/White Relations.” *American Sociological Review* 41: 31-51.
- Boswell, T. 1986. „A Split Labor Market Analysis of Discrimination Against Chinese Immigrants, 1850-1882.” *American Sociological Review* 51: 352-371.
- Corzine, J., J. Creech, and L. Huff-Corzine. 1983. „Black Concentration and lynchings in the South: Testing Blalock's power- threat hypothesis.” *Social Forces* 61: 774-796.
- Corzine, J., J., L. Huff-Corzine, and J. C. Creech. 1988. “The Tenant Labor Market and Lynching in the South: A Test of the Split Labor Market Theory.” *Sociological Inquiry* 58: 261-278.
- Delacroix, J., and C. Ragin. 1981. „Structural Blockage: A Cross-National Study of Economic Dependency, State Efficacy, and Underdevelopment.” *American Journal of Sociology* 86: 1311-1347.
- Deutsch, K. 1966. *Nationalism and Social Communication*. Cambridge, Mass.: MIT Press.
- Eisenstadt S. N., and S. Rokkan (editors) 1973. *Building States and Nations*. Volume 2. Beverley Hills, Calif: Sage.
- Foner, P. 1982. *Organized Labor & the Black Worker: 1619-1981*. New York: International Publishers.
- Garis, R. L., 1927. *Immigration Restriction: A Study of the Opposition to and Regulation of Immigration into the United States*. New York: MacMillan.
- Gause, G. F. 1934. *The Struggle for Existence*. Baltimore: Williams and Wilkins.
- Gellner, E. 1969. *Thought and Change*. Chicago: University of Chicago Press.
- 1983. *Nations and Nationalism*. Ithaca, N.Y.: Cornell University Press.
- Gompers, S. 1925. *Seventy Years of Life and Labor*. Edited by Nick Salvatore. Ithaca, N.Y.: Industrial Labor Relations Press [1984].
- Gordon, M. 1964. *Assimilation in American Life*. New York: Oxford University Press.
- Hannan, M. T. 1979. „The Dynamics of Ethnic Boundaries in Modern States.” Pp.253-275 In: *National Development and the World System*. Edited by J. Meyer and M. T. Hannan, Chicago: University of Chicago Press.
- Hannan, M. T., and J. Freeman. 1989. *Organizational Ecology*. Cambridge; Mass.: Harvard University Press.
- Hawley, A. H. 1950. *Human Ecology*. New York: Ronald Press.
- Hawley, A. H. 1945. „Dispersion Versus Segregation: Apropos of a Solution of Race Problems.” *Papers of The Michigan Academy of Science Arts and Letters* Ann Arbor, Mich.: University of Michigan Press.

Regio - Kisebbség, politika, társadalom 4. évf. (1993.) 1.sz.

- Hechter, M. 1975. *Internal Colonialism*. Berkeley, Calif.: University of California Press.
- 1978. „Group Formation and the Cultural Division of Labor.” *American Journal of Sociology* 84: 293-318.
- 1984. „A Theory of Group Solidarity.” Pp. 16-57. In: *The Microfoundations of Macrosociology*. Edited by M. Hechter. Philadelphia: Temple University Press.
- 1987. *Principles of Group Solidarity* Berkeley, Calif.: University of California Press.
- Hechter, M., D. Friedmann, and M. Appelbaum. 1982. „A Theory of Ethnic Collective Action.” *International Migration Review* 16: 412-434.
- Hechter, M., and M. Levi. 1979. „The Comparative Analysis of Ethno-Regional Movements.” *Ethnic and Racial Studies* 2: 26-74.
- Hepworth, J. T., and S. G. West. 1988. „Lynching and the Economy: A Time-Series Reanalysis of Hovland and Sears.” *Journal of Personality and Social Psychology* 55: 239-247.
- Horowitz, D. L. 1985. *Ethnic Groups in Conflict* Berkeley, Calif.: University of California Press.
- Hovland, C. L., and R. Sears. 1940. „Minor Studies of Aggression: Correlation of Lynchings with Economic Indices.” *Journal of Psychology* (Winter): 301-310.
- Huntington, S. P. 1968. *Political Order in Changing Societies*. New Haven: Yale University Press.
- Hutchinson, G. Evelyn. 1957. „Homage to Santa Rosalia, or Why Are There So Many Kinds of Animals.” *American Naturalist* 93: 145-159.
- James, D. R. 1988. „The Transformation of the Southern Racial State: Class and Race Determinants of Local-State Structures.” *American Sociological Review* 53: 191-208.
- Lauwagie, B. 1979. „Ethnic Boundaries in Modern States: Romano-Lil Revisited.” *American Journal of Sociology* 85: 310-337.
- Leifer, E. 1981. „Competing Models of Political Mobilization: The Role of Ethnic Ties.” *American Journal of Sociology* 87: 23-47.
- Massey, D., and N. Denton. 1989. „Hypersegregation in U.S. Metropolitan Areas: Black and Hispanic Segregation Along Five Dimensions.” *Demography* 26: 373-392.
- McPherson, M. J. 1983. „An Ecology of Affiliation” *American Sociological Review* 48: 519-535.
- Meyer, J. W., and M. T. Hannan (editors) 1979. *National Development and the World System*. Chicago: University of Chicago Press.
- Mink, G. 1986. *Old Labor and New Immigrants in American Political Development*. Ithaca, N.Y.: Cornell University Press.
- Nagel, B. 1986. „Gypsies in the United States and Great Britain: Ethnic Boundaries and political Mobilization.” Pp. 69-90. In: S. Olzak and J. Nagel (eds.) *Competitive Ethnic Relations*. New York: Academic Press.
- Nagel, J. 1986. „The Political Construction of Ethnicity.” Pp. 93-112. In: S. Olzak and J. Nagel (eds.) *Competitive Ethnic Relations*. New York: Academic Press.
- Nagel, J., and S. Olzak. 1982. „Ethnic Mobilization in New and Old States: An Extension of the Competition Model.” *Social Problems* 30:127-143.
- Nee, V., and B. De Bary Nee. 1989. *Longtime Californ': A Documentary Study of an American Chinatown*. (second edition) Stanford: Stanford Press.
- Nielsen, F. 1980. „The Flemish Movement in Belgium After World War II: A Dynamic Analysis.” *American Sociological Review* 45: 76-94.
- 1985. „Ethnic Solidarity in Modern Societies.” *American Sociological Review* 50:133-145. Oliver, J. 1989. „Collective violence in South Africa: A study of ethnic collective action in the Pretoria-Witwatersrand-Vaal Triangle Area, 1970-1984.” *Unpublished Ph.D. Dissertation*. Cornell University, Ithaca, New York.
- Olzak, S. 1982. „Ethnic Mobilization in Québec.” *Ethnic and Racial Studies* 5: 253-275. 1983. „Contemporary Ethnic Mobilization.” *Annual Review of Sociology* 9: 355-374.
- Olzak, S., and J. Nagel (editors) 1986. *Competitive Ethnic Relations*. New York: Academic Press.
- Padilla, F. 1986. „Latino Ethnicity in the City of Chicago.” Pp.153-171. In: S. Olzak and J. Nagel (eds.) *Competitive Ethnic Relations*. New York: Academic Press.
- Park, R. E., and E. W. Burgess. 1921. *Introduction to the Science of Sociology*. Chicago: University of Chicago Press.
- Pettigrew, T. F. 1958. „Personality and Sociocultural Factors in Intergroup Attitudes: A Cross-National Comparison.” *Journal of Conflict Resolution* 2: 29-42.
- Powderly, T. V. 1884. „Record of the Proceedings of the Eighth Regular Session of the General Assembly, September 1-10, 1884.” In *the Terence Vincent Powderly Papers Proceedings: General Assembly, 1878-1902*. Catherwood Library Collection, School of Industrial Relations, Cornell University, Ithaca, N.Y.
- Ragin, C. 1979. „Ethnic Political Mobilization: The Welsh Case.” *American Sociological Review* 42: 619-635.

- 1977. „Class, Status and 'Reactive' Ethnic Cleavages: The Social Bases of Political Regionalism.” *American Sociological Review* 42: 438-450.
- 1987. *The Comparative Method* Berkeley, Calif.: University of California Press.
- Rokkan, S.1970. *Citizens, Elections, and Parties* Chicago: Rand McNally.
- Saxton, A.1971. *The Indispensable Enemy: Labor and the Anti-Chinese Movement in California*. Berkeley, Calif.: University of California Press.
- Smith, A. D. 1981. *The Ethnic Revival*. New York: Cambridge University Press.
- Tilly, C. 1990. „Twenty Years of Contention.” *Chapter 2 in Mobilization and Contention in Great Britain, 1758-1834*. (forthcoming).
- Tilly, C., L. Tilly, and R. Tilly. 1975. *The Rebellious Century, 1830-1930*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press.
- Tolnay, S. E., E. M. Beck, and J. L. Massey. 1989. „Black Lynchings: The power-threat hypothesis revisited.” *Social Forces* 67: 605-623.
- Williams, R. M., Jr. 1964. *Strangers Next Door*. Englewood Cliffs, N. J.: Prentice Hall.
- Yinger, M. 1985. „Ethnicity.” *Annual Review of Sociology* 11: 151-180.

SUSAN OLZAK

STRATEGIES FOR ANALYZING ETHNIC CONFLICT AND PROTEST

This article is a chapter of Susan Olzak's book (*The Dynamics of Ethnic Competition and Conflict*). The author's conclusion in this chapter is the following: „Modernization increases the benefits attached to ethnic solidarity because (a) small-scale loyalties among populations become eroded and less potent and (b) ethnic and large-scale cleavages are encouraged when they mobilize significant segments of the population. In other words, when modernization is successful in breaking down traditional and small scale organizations, ethnicity can surge in its wake.

Other strategies for analyzing ethnic movements diverge in a number of important ways. Though early human ecologists emphasized the importance of social change and especially adaptation and change in newcomer populations, they held the view that a lifecycle process of race relations begins with conflict and ends with accommodation. Other strategies including cultural division of labor and split labor market theories - have emphasized the role of ethnic inequalities in producing collective action based upon both class and ethnic grievances. Such theories have met with only scattered empirical success, but they have influenced current competition theories that emphasize the importance of economic factors as key determinants of ethnic conflict.

Recently, theories of ethnic relations have applied ecological models of niche overlap to explain sources of ethnic conflict. These theories claim that the potential for conflict arises when two or more groups come to exploit a similar set of political and economic resources. The theory draws our attention to those factors which intensify competition within similar setting.

Egyéni sors és nyilvános emlékezet

Molnár Imre - Varga Kálmán: Hazahúzott a szülőföld ... Visszaemlékezések, dokumentumok a szlovákiai magyarság Csehországba deportálásáról (1945-1953). Budapest, Püski, 1992. 135. - Balog Sándor: Sorsüldözöttek. Budapest-Ungvár, Galéria, 1992. 92. - Balla Gyula: Az Ung partjától a Szabad Európa Rádióig. Beszélgetés Skultéty Csabával (Ambrus Mártonnal). Ungvár-Budapest, Intermix, 1992. 95. (Történelmi interjúk tára 1.)

Visszaemlékezéseket tartalmazó dokumentumkötetek szerkesztői és szerzői rendszerint nehezen megválaszolható kérdésekkel találják szembe magukat. Abban a korban, amely fizikailag éppen úgy, mint szimbolikusan élesen elválasztja egymástól a személyesség és a nyilvánosság terét, idejét, alkalmait, korántsem egyszerű személyes emlékekkel a nyilvánosság elé lépni. Az emlékek miféle válogatása, megszerkesztése teszi őket hozzáférhetővé és sokatmondóvá mások, szükségképpen kívülállók számára? Ha személyes emlékeit maga az emlékező teszi közzé napló, önéletrajz, visszaemlékezés stb. formájában -, akkor a szerkesztés munkáját saját maga végzi el legjobb belátása szerint. Kérdés: mi alakítja ezeket a belátásokat, az emlékek megformálása mennyiben viseli magán azoknak az elképzeléseknek a hatását, amiket az emlékező műve lehetséges közönségéről alkot. Nyilvánvalóak a különbségek az emlékek és emlékezések számtalan fajtája között. Kérdés, hogyan módosulnak személyes emlékek attól a tényről, hogy a nyilvánosság terébe kerülnek, ezzel eloldozódnak a közvetlen személyes visszajelzésnek és azok érzékeny befogadásának a lehetőségétől, és megváltozik befogadásuk közege. A „nyilvánosság” persze maga is absztrakció: a jól-rosszul elképzelt közönséges emberek alkotják, akik majd kézbe veszik, olvassák a megszerkesztett emlékeket. Azok aztán társulnak a saját személyes tapasztalataikkal, emlékeikkel - de nyilvánvalóan másképpen, mint azok esetében, akiknél a másik ember emlékei személyes találkozások útján válhatnak sajátjává.

Megszerkesztett visszaemlékezés egy napló, önéletrajz is - mennyivel inkább az egy olyan könyv, amelynek szerzői nem csupán válogatnak és szerkesztenek személyes emlékek köréből, hanem arra vállalkoznak, hogy saját maguk hívjanak elő emlékeket partnerükből, irányított beszélgetésekben. Ez esetben a fentiek mellé újabb kérdések sorakoznak; s benyomásom szerint az effajta vállalkozások sikere részben azon múlik, hogy alkotóik a munka során milyen mértékben szembesülnek velük, illetve igyekeznek rájuk válaszolni. Két ember beszélget egyikük emlékeiről - hétköznapi helyzet, tömegével esik meg naponta a személyesség terében. Két ember beszélget egyikük emlékeiről -céljuk az, hogy ami elhangzik, az ne maradjon bent a személyesség terében, hanem sokakhoz jusson el. Nem mindennapi helyzet, sejtethető, hogy a benne résztvevők a hétköznapinál nagyobb mértékben testesítenek meg szerepeket saját maguk, beszélgetőtársuk és a „nyilvánosság” (az elképzelt közönség) számára. Kérdés: mi mozgatja az emlékezőt és a kérdezőt? Milyen módon érzékelik a másik szerepeit, rejtett szándékait és félelmeit, és milyen módon igazodnak egymáshoz, illetve egymásról érzékelt szerepeikhez? Az is előfordul, hogy a beszélgetés idején még „csak” az „anyaggyűjtés” a cél, s a szerkesztés, válogatás szempontjai csak később kristályosodnak ki. Az előbbi kérdések akkor másképp ugyan, de újra fölmerülnek. Kérdés, hogy a kérdező és a kérdező, emlékező és emlékeztető mikor látják sikeresnek találkozásukat? A kérdező vélheti úgy, hogy minél személyesebb síkra tudta terelni az emlékeztetést, vagyis az emlékező minél inkább el tudta felejteni, hogy akivel szemben ül, az maga a nyilvánosság képviselője (válogat, szerkeszt, elvárásokat testesít meg, és nem

utolsósorban publikál), annál inkább van esélye „hiteles”, „használható”, „közölhető” emlékek rögzítésére. Az ő törekvése a személyesség fokozása - a nyilvánosság előtti érvényesség és siker fokozása érdekében. A kérdezett vélheti úgy, hogy az ő dolga (olykor: küldetése) a saját személyes emlékein keresztül az általánost megragadni, megfogalmazni és érthetővé tenni - vagyis a nyilvánosság előtti érvényesség és siker fokozása érdekében törekszik a személyesség valamelyes visszazorítására. Ha ez így van, hogyan oldódik fel az ellentét? Ha nem így van, hogyan van másképp?

A modern kor nemcsak szétválasztotta a személyes és nyilvános életszférákat, hanem minden korábbinál nagyobb mértékben el is keverte őket egymással. Emberek a nyilvánosság kínálta kategóriák szerint érzékelik a saját személyes életüket, az ott megfogalmazott értékekhez igazodnak, másoknak a személyes élete a nyilvánosság jelenlétének folyamatos lehetősége által szűkül be, s ami marad, azt vagy féltékenyen őrzik, vagy mégis beengednek alkalmanként egy-egy mikrofonos kérdezőt; kamerás nézelődőt. A személyes dokumentumok közzététele maga is létrehozta: átjárhatóvá teszi, formálja, eltolja a határt személyesség és nyilvánosság között. Különösen így van ez olyan történelmi körülmények között, amikor a nyilvánosság szerkezete radikális változásokon megy keresztül. Manapság tanúi vagyunk annak, hogyan válnak közüggé olyasmik, amik korábban a legnagyobb mértékben rejtett magánszférába tartoztak, illetve csak a második (harmadik, sokadik) nyilvánosságban kaphattak helyet. Az sem kétséges, másképp lép a nyilvánosság elé személyes emlékeivel egy „profí” - például egy rádiós szerkesztő vagy épp a Szabad Európa Rádió kommentátora-, mint egy „amatőr”, aki adott esetben azzal is küszködik, hogy magyarul az eddig megszokott családi körön túl is kifejezze magát.

A szemlézett három könyv - a tematikai rokonságon túlmenően - közös abban, hogy emlékezetünkbe idézi a fenti, újra meg újra fölmerülő kérdéseket. Balla Gyula az OSZK Történelmi Interjúk Tára számára készített élettörténeti beszélgetést a Nagykaposról, illetve Ungvárról indult és szovjet munkatáborot megjárt Skultéty Csabával (aki később a SZER kommentátora, majd a PAX Romana KMÉM elnöke lett), s ezt (?) jelentette meg száz oldalon; Balog Sándor, egy sorsüldözött magyar családnak a második világháború idején született fia a „kárpataljai magyarság sorsát kívánta a könyvében valóságként ábrázolni” saját és mások emlékei, „dokumentumok” alapján; Molnár Imre és Varga Kálmán történész szakértelemmel válogattak össze emlékezéseket és írásokat a szlovákiai magyarok csehországi deportálásáról. A könyvek részletesebb tartalmi ismertetése helyett figyelmünket inkább arra fordítjuk, milyen módszereket és megoldásokat választottak a személyesség és nyilvánosság határán.

A Molnár Imre és Varga Kálmán könyvében foglalt szemelvények nagy része életrajzi, irányított beszélgetésben elmondott emlékezés az 1989-91 közötti évekből negyven évvel korábbi eseményekre. Beszédes az „előszó helyett” írt első oldal, amely pontosan érzékelteti a távolságot a (félelem motiválta) *személyesség* („arra kérem, hogy a nevemet ne említse semmilyen munkájában ... nem akarom, hogy valamikor még meghurcoljanak az ilyen elbeszélésekért”) és a (jóvátétel motiválta) *nyilvánosság* (a Csehszlovák Szövetségi Gyűlésben elhangzott felszólalás újságban közölt szövege) között. Ezt a köszönet szavai zárják „mindazoknak, akik a kötet megszületését sorsuk föltárásával segítették...”. A visszaemlékezők élete olyan időszakban vált sorssá, amikor a személyesség határait a legnagyobb erőfeszítésekkel sem lehetett fenntartani a hatalommal szemben. Emberek tízezreinek élete vált esetté, határozatok tárgyává, akciók végrehajtásának terepévé nem tekintve egyediségükre, méltóságukra, értékeikre, javaikra, hanem csak veszélyesnek mutató területi eloszlásukra egy országban. Akik emlékeznek, azok - életük egy szakaszában - az intézményesített erőszak áldozatai. Sokat szenvedtek, és emlékeik fájdalmas emlékek. Aki ilyeneket kérdez, még

óvatosabb, még körültekintőbb, még inkább igyekszik a találkozás hitelével feledtetni az emlékek kimondásának nehézségeit - vagy megmarad az események aprólékos fölidézésénél, attól függően, mit enged partnere.

A kötet összeállítói azonban nem szorítkoztak személyes visszaemlékezések közlésére, hiszen sok egyéb dokumentum is rendelkezésükre állt vagy kezük ügyébe került. A források másik tekintélyes csoportja visszaemlékező levél, ezek a Csehszlovákiai Magyar Politikai Foglyok és Deportáltak Szövetsége tulajdonában vannak. Szép számmal közöl a kötet egykorú leveleket; ezek főként Havasy Gyula (egykor Ekecsen, ma Nagysápon katolikus pap) gyűjteményéből, illetve a gödöllői Városi Múzeum és a (korábbi) Magyarságotkutató Intézet archívumából származnak. Mellettük kézíratos és újságokból átvett visszaemlékezések, egykorú jelentések, illetve hivatalos iratok, naplórészletek, versek, újságcikk, irodalmi emlékezés (Szalatnay Rezsőtől) kapott helyet a kötetben. Mindezt 25 oldalnyi fénykép és másolatban közölt dokumentum egészíti ki. A visszaemlékezők, források felsorolása a kötet végén 91 nevet és 7 x-szel elrejtett személyt tartalmaz. (A könyvben alighanem kettővel több is van.)

Az olvasó ezen a ponton esik gondolkodóba a könyv arányait, forráskezelését illetően. 24 oldal bevezető történelmi tanulmány után alig 70 nyomtatott oldalnyi dokumentumszöveg 100 forrásból: egyszerre imponáló és riasztó. A 100 forrás a csehországi deportálásról rövid idő alatt egybegyűjtve soknak tekinthető, ám könnyű kiszámolni, mekkora terjedelem jut így egy-egy emberre. A korlátokat talán a kötött terjedelem szabta, a kiadó nyilván nem óhajtott túlságosan megterhelő kockázatot vállalni. Ezen a szerzők úgy igyekeztek segíteni (másutt jól bevált mintákhoz igazodva), hogy a kezükben levő szövegeket tematikus egységekre szabdalták, s ezekből alkottak tizenhárom fejezetet. Ezek a deportálásokat megelőző időktől kezdve végighaladnak az 1945. ászki, az 1946-47-es deportáláson és annak részletein (munkahely és munka, levelezés, kérelmek, pasztoráció, esetek, szökések, hazatérés) az 1950-es évek hányattatásain át a Csehországban maradtakig és a végszavakig. Nem kétséges, hogy az így megszerkesztett kötet kellőképpen mozgalmas, a néhány soros szakaszok ébren tartják a figyelmet, és számos részletet világítanak meg emberek szenvedéséről és helytállásáról. Ám a kötet összeállítói számára úgy tűnik, a *sors*, még inkább a *kollektív sors* fontosabb volt, mint a sorsok elszenvedői a maguk személyes mivoltában. Ki tudja, mi az oka, de a bevezető történelmi tanulmány csupán az események (kétségkívül széles körű írásos források és feldolgozások alapján készült) összefoglalása; nem világlik ki belőle az, hogy az így föltárt kép hol szorul rá kiegészítésre az oral history módszereivel, illetve további dokumentumok gyűjtésével. Nem tudunk meg semmit az elkészült mintegy félszáz beszélgetés születésének körülményeiről, a helységek és a személyek kiválasztásáról; nem tudjuk, hogyan viszonyul a teljes gyűjtött anyag, illetve egy-egy beszélgetés teljes szövege a publikálthoz, és hogy ebben a válogatásban mi vezette a szerkesztőket; nem tudjuk, hogyan születtek a visszaemlékező írások, naplók (kérésre, önként, korabeli följegyzések alapján utólag?), kiknek írták a visszaemlékezők leveleiket, készült-e vezérfonal, szempontrendszer ezekhez és a kérdéshez, azonos vagy hasonló volt-e a keltő; nem tudjuk meg, hogy a kérdezők milyen kérdéseket tettek föl beszélgetéseik során, de még azt sem, vajon a szerkesztők voltak-e a kérdezők vagy mások. Kíváncsiak lennénk, hogy a visszaemlékezőket mi motiválta, és mi gátolta. A forrásjegyzékben felsorolt személyekről nevükön, lakóhelyükön és a forrás típusán, keletkezési idején kívül semmit sem tudunk; koruk, foglalkozásuk olykor kiderül a szövegekből, de igen jó eligazításul szolgált volna egy legalább pár soros életrajz. (Arról is, hogyan alakult az emlékezők későbbi élete, milyen hatása volt egyéni és családi döntéseikre a deportálásnak, s ezeket hogyan igyekeztek ellensúlyozni.) Alti összesíti a helységneveket, megtudhatja, hogy közel félszáz településről származnak az adatok,

köztük 32 magyar falu, 5 város, 10 csehországi helység és két ismeretlen van. Gútáról tizenegyen, Tardoskeddről heten, Zsemlérről hatan szerepelnek a forrásjegyzékben, hármanhárman Dobfenékről, Dunaszerdahelyről, Pozsonyból, rajtuk kívül is a legtöbben a Kisalföldről és a Garam mentéről valók (de előfordul gömöri levélíró is). Hogyan viszonyul ez a területi eloszlás a deportáltakéhoz?

Nem tudjuk, a szerkesztők változtattak-e, s ha igen, mennyit a rendelkezésükre álló eredeti szövegeken. Összevetésre csak ott van módunk, ahol egyszer már megjelent szövegeket közölnek újra (erre is csak elnagyolt utalás található a forrásjegyzék végén). Tapasztalataink cseppet sem mondhatók kedvezőeknek. A 69. oldalon Tóth Márton levele megegyezik a *Mint fészkéből kizavart madár ...* (összeállította Molnár Imre -Tóth László, Budapest, 1990.) című kötet 24. szám alatt közölt szövegével, a 83. oldalon Szabó Árpád jelentése ugyanazon kötet 74. számú szövegével, a 45., 46., 48. oldalakon Kucsera Lajos naplója az 5. és 7. szövegekkel. Azaz megegyezne, ha a szerkesztők nem húztak volna ki mondatokat, nem változtattak volna meg tagolásokat - anélkül, hogy ezeket bármi módon jelölték volna. (Ahogy megtették például a 67. oldalon Jávorka Ferencnének amott ugyancsak közölt levelével.) A *Mint fészkéből ...* kötet jegyzetei más esetekben (Silló Júlia, Édes Dezső, Kucsera Lajos, Kácsor Béla) is több felvilágosítással szolgálnak, mint a *Hazahúzott a szülőföld*; például onnan megtudhatjuk Kucsera Lajos naplójának dátumait is s azt, hogy egész deponálása szerencsés véget ért, öt nap után hazatérhetett, s hogy vele egy időben felesége is vezetett feljegyzéseket. Kétségkívül szép feladat a filológiai nyomozás, de még szebb, ha egy dokumentumkötet megtisztelti olvasóját a szükséges és lehetséges információkkal, és nem támaszt (esetleg indokolatlan) kételyeket szövegeinek csorbítatlan hitelességét illetően. (Mindezt megtetézi, hogy bosszantóan sok helyről egyszerűen hiányoznak a szlovák és cseh mellékjeles betűk a szavakból - hogyan fogadnánk ezt mi szlovák vagy cseh dokumentumkötetek összeállítóitól és kiadóitól?) Mindent összevéve a kötet első kísérletnek tekinthető, s nagy várakozással gondolunk egy teljesebb, részletesebb és átfogóbb összeállításra, ami (az előmunkálatok és az archívumi gyűjtemények megalapozta) reményeink szerint nem késhet sokáig.

Balog Sándor könyvének is kulcsszava a *sors*, és az előző kötethez hasonlít abban, hogy voltaképp ez is szemelvényekből épül föl. Csakhogy ez nélkülözi a céltudatos szerkesztést; az olvasó kusza együttesben értesül a szerző szüleinek, testvérének, ismerőseinek egy-egy életszakaszáról, másod-harmadkézből származó emlékek keverednek „dokumentum”-ként idézett írásokkal; megszólalnak meghurcolt lelkészek és özvegyeik, nevüket rejtő egykori ismerősök, az apa fogolytársai. A szerző láthatólag igyekezett, hogy utánajárjon annak, amit az 1950-es évekbeli gyerekkorában szülővárosában, Beregszászon hallott, vagy későbbi életében tapasztalt. Kár, hogy törekvése alig járt sikerrel, és emlékezései nem haladják meg egy hétköznapi emlékfelidézés szintjét. Ennek jellegzetessége, hogy az emlékek csaponganak az eltérő szintek között (személy, család, város, különösképpen elnyomott csoportok, például papok, zsidók, cigányok stb.), és vissza-visszatérnek egy-egy csomóponthoz (mint a deportálás a munkatáborokba, a szegénység, a megromlott közbiztonság stb.). Mindettől persze lehet egyenként és tényszerűen valóságos emlék minden, amit Balog Sándor leír, de a nyersségnek ezen a fokon nem alkalmas arra, hogy sorsokról, kivált egy kisebbségi magyar csoport sorsáról a közösségi emlékezetben mélyebb nyomokat hagyjon. Lehet, hogy a sietség vált kárára a kötetnek (élni minél előbb a megnyílt kiadói és pénzügyi lehetőségekkel). Egy gondos szerkesztő sokat javíthatott volna a kéziratban. A megélénkítő kárpátaljai könyvkiadás biztonnal rátalál még dokumentumként is, emlékezőként is sokatmondó kéziratokra.

Skultéty Csaba élettörténeti interjúra vállalkozott, és Balla Gyula kétségkívül igyekezett, helyenként talán túlzott mértékben is kézben tartani a beszélgetés fonalát. A rövid bevezető megadja az alapvető életrajzi adatokat, s azután érdekesítő történeteket olvashatunk Skultéty Csaba Nagykapcsón töltött gyerekkoráról, a kézsmárki és ungvári gimnáziumi, a budapesti (háborús) egyetemi évekről, az 1945-ös szovjet munkatáborról és onnan történt kalandosan vakmerő szökéséről, közhivatalnoki munkájáról, majd a SZER-nél eltöltött évtizedeiről. Skultéty Csaba hivatásos beszélő, aki sok helyen érzi otthon magát; más történelmi adottságok mellett talán politikusi pályára lépett volna, így viszont megmaradt a politikai kommentátor szerepénél. Balla Gyulát érhetően a kárpátaljai vonatkozások érdeklik elsősorban (így kapott helyet a kis kötet végén Skultéty Csaba idevágó cikkeinek és interjúinak gyűjteménye). Kérdezői semlegességét feladva időnként beszélgetőtársává válik, véleményeit, elvárásait igyekszik „megbeszélni” interjúalanyával. Olykor az a benyomásom, hogy néhány kérdése nem ismeretlen adatok, magatartások, vélemények kiderítését segíti, hanem saját álláspontjának megerősítését kívánja szolgálni. A könyv borítólapjáról az derül ki, hogy a kötet szövegét végül is saját művének tekinti (nem úgy, mint például Balog Júlia a Domokos Pál Péterrel ugyancsak az OSZK interjúk tára számára készített beszélgetését) noha kételyeit mutatja, hogy a belső címlapon nem szerepel szerzőként. Nem tudjuk, hogy a beszélgetés a közlés szándékával készült-e, s azt is csak sejtethetjük, hogy talán a teljes szöveget tarthatjuk kézben. Amit olvasunk, az persze kíváncsivá tesz sok további részlet, vélemény, értékelés iránt. Érdeklődve várjuk a tervezett sorozat folytatását, ahol a sorban Lator László, Balla Gyula, Koren Emil szerepelnek. Ott remélhetőleg arra is vállalkozik a szerző-kérdező, hogy a beszélgetések egy-egy utalását jegyzetekkel világítsa meg vagy igazítsa ki, s hogy a beszélgetés alanyainak eddigi írásait szembesítse jelenkori értékeléseikkel. Ha egy nyilvánosságnak szánt beszélgetésben a kérdező mindent megtudott, ami őt érdekli, az alighanem még kevés azok érdeklődésének kielégítésére, akik beszélgetőtársával csak a könyvek lapjain találkoznak.

Végezetül egy gyanúmnak szeretnék hangot adni: úgy vélem, korántsem biztos, hogy nagyközönségnek szóló visszaemlékezés-kötetek leginkább követendő mintái korábbi, nagyközönség által értékelt (vásárolt stb.) hasonló munkák lennének. Mintáit saját céljainak és a kiadó igényeinek megfelelően nyilván ki-ki maga választja ki, de talán érdemes tekintetbe venni akár a szociológia, akár az antropológia, akár a lassacskán modernizálódó néprajz eredményeit - gyakorlati és elméleti téren egyaránt - a visszaemlékezések gyűjtésének készítésének, rögzítésének, felhasználásának, a lehetséges torzításoknak és sok más kérdésnek a vonatkozásában. Mindennek eredménye nem lesz föltétlenül szociológiai, néprajzi vagy antropológiai szakmunka, de alighanem használ annyit vagy többet, mint a visszaemlékező saját elszántsága vagy a kérdező elkötelezettsége a „sorskérdések” iránt.

Mohay Tamás

A kisebbség fogalmáról

Ramaga, Philip: Relativity of the Minority Concept. Human Rights Quarterly. 14. 1992. 105-119.; Ramaga, Philip: The Bases of Minority Identity. Human Rights Quarterly 14. 1992. 409-428.

A kisebbségi kérdés a tudományos, politikai, ideológiai diskurzus tárgyaként állandóan visszatérni látszik, különös tekintettel Kelet-Európára, ahol az utóbbi évek társadalmi, politikai változásai újra lánggra lobbantották a kisebbségi törekvéseket. Philip Vuciri Ramaga itt ismertető két írásában néhány olyan szempontot, elméletet vizsgál meg, amelyek fontos szerepet játszanak a mai kelet-közép-európai „kisebbségek” értelmezésében. A szerző kiindulópontja szerint a kisebbségi identitás nemcsak társadalomtudományi vagy politikai, hanem kulturális, vallási, szociálpszichológiai összefüggéseiben is vizsgálendő.

A *vallás* mint kulturális rendszer, a kisebbségi identitás egyik meghatározó tényezője. Christian Tomuschat a vallási alapon szerveződő kisebbségeket „a közös hit alapján egybetartozók” csoportjaként definiálja. Ez a meghatározás azonban nem veszi figyelembe a vallás és a más vallási jellegű gyakorlatok (például hiedelmek, mágia stb.) közötti különbségeket. Sőt, a nem tipikus vallásokat kulturális terminusokban igyekszik leírni. Jellemző, hogy a Polgári és Politikai Jogok Nemzetközi Egyezménye nem definiálja a vallás, az etnicitás, a kultúra és a nyelv kategóriát (27. cikkely). A korábbi, vallási jogokkal, illetve a vallások jogi státusával foglalkozó tanulmányok pedig nem voltak alkalmasak a kisebbségi problémák megválaszolására, mivel nem vették figyelembe a vallások összetett voltát. A vallás jogi státusának elismerése azonban nem jelent többet, mint a kisebbségnek a hazai jogrendszeren belül történő elismerését. Ez viszont sértheti a kisebbség jogait, hiszen ezekben az esetekben az állam saját kritériumai szerint határozza meg a kisebbség fogalmát.

Egy másik felfogás az *eticitás* szemszögéből igyekszik definiálni a kisebbségeket. Ramaga különféle, az etnikai hovatartozással, népcsoportokkal kapcsolatos meghatározásokat sorol fel, amelyek okán külön is elemzi a „faj” kategóriájának fogalmi tisztázatlanságát, az ebből adódó problémákat. Mindenekelőtt azt szögezi le, hogy a faj nem tudományos kategória, s ezért az ötvenes évektől kezdődően az ENSZ-dokumentumok is inkább az „etnikai” jelzőt használják. Szociológiailag egy népcsoport úgy definiálható, mint valamely társadalmon belüli, saját kultúrával rendelkező csoport, melynek tagjai nemzetiség, kultúra, illetve nyelv alapján megkülönböztetik vagy megkülönböztetettnek érzik magukat. A „faj”, illetve az „eticitás” kategóriái hasonló szemantikai fogalmakat hordoznak abban az esetben, ha egy csoport „faji” hovatartozása miatt megkülönböztetettnek érzi magát. Az etnicitás kategóriáját azonban elsősorban nyelvi, vallási és politikai különbségek jellemzik. Ellis Cashmore szociológus szerint „az etnikai csoport egyfajta koherenciával bír, amit azok az emberek hoztak létre, akik tudatában vannak közös eredetüknek, érdekeiknek. Az etnikum nem csupán egy népesség része, hanem egy emberi közösség öntudata, közös tapasztalatok alapján szerveződő egység.” Ez a megközelítés lényegesen különbözik az ENSZ-konvenciókban szereplő meghatározástól, ahol az „eticitás” fogalmát nyelvi, vallási, etnikai tényezők határolják körül. Az ENSZ-konvenciókban a „faj”-t nemcsak az „etnikum”, hanem a „kultúra” kifejezéssel is helyettesítik. Ez ellenkezik némely szociológus véleményével, akik a kultúrát nem tekintik az etnikai hovatartozás meghatározó tényezőjeként. Ehhez viszont meg kell vizsgálni a „kultúra” szó használatát is. Kultúrán a tanult viselkedésminták összességét értjük. Taylor szerint „a kultúra egy összetett egész, melyben benne foglaltatik a tudás, hit, művészet, erkölcs, törvény, hagyomány és mindazon képességek,

szokások, melyekkel egy társadalom tagjaiként rendelkezhetünk. A „faj” szóval viszont vagy típust jelölünk, vagy külső, fizikai jegyek alapján való megkülönböztetésre utalunk, ami nem hozható összefüggésbe a tanult viselkedéssel.

Egy „faji csoport” akkor definiálható kisebbségként, és akkor jogosult védelemre a társadalom többi tagjával szemben, ha nem genetikai sajátosságokat is mutat mint a nyelv, vallás vagy kultúra. A zsidóüldözés ténye s az, hogy a náci rezsim más fajnak tekintette a zsidókat, nem ellenkezik azzal a ténnyel, hogy vallási, illetve kulturális alapon szerveződő népcsoportnak is tartják őket. A 19. században és a 20. század elején a „faj” kifejezést a „nemzet” és „népcsoport” szinonimájaként is használták (a „náci faj”, „német faj” elnevezés is innen ered). A valóságban a „faj”, „nyelv” és „vallás” kifejezések úgy kerültek értelmezésre, mint a „nemzetiség” szó szinonimái, ami nem feltétlenül jelentett állampolgárságot. Ma a „faj” fogalmának értelmezése megváltozott. Jelenleg a kifejezés egy társadalmilag meghatározott csoportra vonatkozik, melynek tagjai az adott társadalmon belül külső (hajszín, bőrtípus) és nem genetikai jegyek alapján összetartoznak. Az ily módon definiált csoportokat nevezik „társadalmi fajok”-nak, melyek ma a faji megkülönböztetés megakadályozására hozott törvények „tárgyát” képezik.

A *nemzetiség* szóval az első világháború utáni kisebbségi szerződésekben a „nemzeti kisebbségek”-re utaltak Európában; a jelenlegi szóhasználat szerint különösen Kelet-Európában az „etnikum” szinonimájaként szerepel. A „nemzetiség” szóval a kisebbségi identitás politikai aspektusa, egyfajta rejtett politikai öntudat, függetlenségre, autonómiára való törekvés tárul fel. Az egyre kisebb területre koncentrálódó és egyre homogénebb társadalmak mint politikai entitások lépnek fel.

Ramaga szerint egy kisebbséget nemcsak számbeli, hanem minőségi tényezők is elhatárolják a népesség többi részétől. A kisebbségeket általában úgy definiáljuk, mint egy a társadalmon belül nem domináns helyzetben lévő csoport. A „domináns” kifejezés kettős szemantikai tartalommal párosul: *hatalmi pozíció* és *befolyás gyakorlását* egyaránt jelenti. Dél-Afrikában a feketék számbeli és részben kulturális fölényben vannak, azonban politikailag „a kisebbség” gyakorolta a hatalmat. Claire Palley a hatalmi viszonyok vizsgálatában két szempontra hívja fel a figyelmet. Az egyik a kisebbségi és többségi csoportok elitjének kapcsolata, a másik a különböző csoportok együttes politikai törekvései közt fennálló viszony. Az elit mindig igyekszik megerősíteni más csoportokhoz való helyzetét, viszonyát, miközben tagjai számára biztosítja a hatalom megszerzésének, illetve a jelenlegi helyzet fenntartásának lehetőségét. A politikai dominancián kívül megkülönböztethetünk gazdasági, illetve kulturális fölényt is. Ezek több összetevőből épülnek fel, például ha egy vallási csoport gazdasági téren hátrányos helyzetbe kerül, az nem feltétlenül jelenti azt, hogy az elnyomás vallási értékeinek lerombolására irányul.

A kisebbségi kérdés politikai színterén maradván Ramaga az állam és a kisebbség kapcsolatát elemzi: a kisebbségeknek szükségük van-e konkrét, önálló szervezetre egy államon belül; a speciális jogok, kisebbségvédelem változtatnak-e a többségi véleményen, a kisebbségek státusán? Továbbá kitér arra a kérdésre is, hogy az állami törvénykezés, kisebbségi jogvédelem révén a földrajzi határok egybeesnek-e a politikai, adminisztratív egységek határaival, s ha nem, mi ennek a következménye? Egy közigazgatási egységen belül a csoportközi viszonyok néha nem politikai, hanem földrajzi környezetben belül értelmezhetők. Többnyire ez a fő oka a csoportok közti konfliktusoknak. Ramaga mindezt az eltérő társadalmi-gazdasági helyzettel is magyarázza. A szociális kapcsolatok közül a nyelvhasználatot említi példaként. Egyes államok kisebbségvédelmének nemcsak közigazgatási alapjai vannak. Magyarországon, ha egy iskolában legalább 15 ugyanazon kisebbségi csoportból származó gyerek van, biztosítani kell anyanyelvükön való oktatásukat. Az a tény, hogy az államok kulturális, vallási, nyelvi minták

elterjedése mentén belső határokat állapítsanak meg azért, hogy összerendezzék a társadalmi és politikai környezet határait, nem lebecsülendő elv, mivel ez, ha rejtett módon is, de minden kisebbségvédelmi döntés alapjául szolgál.

A kisebbségi hovatartozás valláson és etnicitáson - mint nem politikai elemeken - kívül a kultúrára és a nyelv kérdéseire vezethető vissza. Ramaga a kultúráról szóló fejezetben egy sor kultúrával kapcsolatos meghatározást ad. Ezek közül is két „modell”-t jelöl ki. Míg Kroeber és Kluckhohn szerint a kultúra tanult viselkedésminták összessége, addig Radcliffe-Brown a szociális struktúrák felől közelíti meg ezt a fogalmat. A kultúra tulajdonképpen e két megközelítési mód összefüggésében válik érthetővé, melyek többek között arra a problémára is rávilágítanak, miszerint nem létezik „természetes” társadalmi egység, különösen napjaink egyre növekvő kulturális keveredésében.

A kultúra magába foglalhat vallást, nyelvet is. A nyelv, a valláshoz hasonlóan, kisebbség-azonosító szereppel bír, a nacionalizmusok érvényre juttatásának is az eszköze. Európában a nyelvek (például: német, lengyel) többnyire egymástól tisztán elhatároltak. Némely országban gondot okoz azonban annak meghatározása, hogy a beszélt nyelvformák közül melyik minősíthető nyelvnek, nyelvjárasnak, illetve más nyelvváltozatnak. A nyelv mint státusszimbólum is meghatározó lehet: Latin-Amerikában a spanyol az ősi indián nyelvekhez képest magasabb státussal bír. Ha egy nyelv, pusztán kommunikációs értékén kívül, kulturális, politikai sajátosságokkal is bír (lásd kezdetben nyelvjárásokként élő német és dán nyelvek), annál nagyobb esélye van a függetlenségre. Ennek megfelelően a kisebbségvédelem minden egyes nyelvváltozatot mint „nyelv”-et ismer el.

A kisebbségi identitás meghatározásának számos aspektusát, kritériumát végigtekintve Philip Ramaga végül az önmeghatározás kérdéseire is kitér - a kisebbség hogy határozza meg önnön helyzetét, miképp azonosítja magát. Az utóbbi években az önmeghatározást úgy értelmezték, mint a gazdasági, társadalmi fejlődés nem politikai aspektusait. A kulturális önmeghatározáson kívül megkülönböztetünk „külső” és „belső” önmeghatározást is. A kulturális önmeghatározásra jó példa az amerikai indiánok helyzete az Egyesült Államokban és Kanadában: elkülönülve telepedtek le, így kívánva megőrizni identitásukat. Az elkülönültségnek azonban nem sok jelentősége van politikai szempontból, a területek feletti önrendelkezés inkább a kulturális önmeghatározás kifejeződése, mint a politikai függetlenségé. Az indiánok szervezetei azonban politikai szempontból a belső önmeghatározásra is példát szolgáltatnak. A belső önmeghatározás nemcsak az őslakosokat illeti, hanem olyan asszimilálatlan, önmagát egy meghatározott területtel azonosító csoportokat is, mint az Egyesült Államokban a wisconsini vagy minnesotai írek és svédok csoportjai.

Schäffer Adrienne

Az összehasonlító kisebbségkutatás esélye

Hösch, Edgar - Seewann, Gerhard (szerk.): Aspekte ethnischer Identität. Ergebnisse des Forschungsprojekts „Deutsche und Magyaren als nationale Minderheiten in Donauraum”. München, Oldenbourg 1991. 409.

A Duna-völgyi német és magyar kisebbségek 1918-1990 közötti fejlődésének összehasonlító vizsgálatát célul kitűző kutatási programot 1984-ben készítették a müncheni Az összehasonlító kisebbségkutatás esélye Hösch, Edgar - Seewann, Gerhard (szerk.): Aspekte ethnischer Identität. Ergebnisse des Forschungsprojekts „Deutsche und Magyaren als nationale Minderheiten in Donauraum” München, Oldenbourg 1991. 409.

A Duna-völgyi német és magyar kisebbségek 1918-1990 közötti fejlődésének összehasonlító vizsgálatát célul kitűző kutatási programot 1984-ben készítették a müncheni Südost-Institut és a müncheni egyetem kelet-európai történelemmel foglalkozó tanszékének munkatársai Gerhard Seewann irányításával. Az eredeti levéltári források feldolgozásán alapuló kutatások céljai között forráspublikációk, bibliográfiák is szerepelnek, s emellett a magyar és a német kisebbségekkel szembeni kormányzati politika, illetve a kisebbségi kérdés külpolitikai instrumentalizálása, valamint a kisebbségek belső fejlődése, ideológiai és gazdasági struktúráik összehasonlító vizsgálatát szorgalmazták a kezdettől fogva nemzetközi részvétellel tervezett projekt összeállítói. Az etnikai önazonosság kérdéseinek szentelt kötet a projekt első eredményeit adja közre. Marie-Janin Calic bevezető tanulmánya az etnikai csoportok társadalomtörténeti kutatásának elméleti és módszertani kérdéseit összegzi igen alapos irodalmi előtanulmányok alapján. Az összehasonlító szempontot a kisebbségkutatáson belül alapvetően megnehezíti a különböző típusok párhuzamos létezése. Ugyanakkor az azonos kisebbségtípusok is gyakran egészen más politikai, gazdasági körülmények között élnek, ami viszont ideális kiindulópontja lehet az elmélyült komparatív tanulmányoknak.

A szerző - a kötet egy másik tanulmányában - a szerbiai és azon belül a vajdasági oktatáspolitikában a két világháború közötti szakaszát vizsgálja abból a szempontból, miként érvényesült Szerbia eltérő régióiban a kulturális-oktatási esélyegyenlőség. Ugyancsak Calic volt annak a kutatásnak az egyik résztvevője, amelynek első eredményeit Pázmány Zsuzsa kötetben közölt tanulmánya adja közre: a vajdasági és a felső-magyarországi urbanizációs és asszimilációs folyamatokat összevetve a két régióban élő német és magyar kisebbségek fejlődésének azonos és eltérő vonásait mutatja be a 20. század első négy évtizedében. (Ennek a tanulmánynak egy korábbi változatát a Regio 1992.1. száma is közölte.) A kisebbségkutatást Calic szerint három makacs reflex miatt sújtja „a kivételek összeesküvése: a kisebbségi sorsot saját bőrükön megélt kutatók kutatási motivációja, a módszertani megközelítésekben alkalmazott tisztázatlan fogalmak, valamint az interdiszciplináris kisebbségkutatásban érdekelt tudományágak kompatibilis eredményeinek hiánya miatt” (32).

A szerző szerint mégis érdemes lenne megpróbálkozni az összehasonlító szempontok fokozottabb érvényesítésével, mégpedig a következő három megfontolásból: „1) Az etnikai csoport társadalmi profilja csakis a jellemző komparatív adatok alapján rajzolható meg igazán hitelt érdemlően. Többség és kisebbség egybevetése, társadalomszerkezeti, kulturális és életmódbeli tulajdonságaik kölcsönös elhatárolása a kutatás szükségszerű kiindulópontját jelenti. 2) A kisebbségek történetét településterületük gazdasági és társadalmi szerkezetébe beágyazottan lehet megírni. Csakis ily módon bontakozhat ki az etnikai önazonosság kialakulásának regionális dimenziója is. 3) A nemzetiségkutatás csakis összehasonlító perspektívában alakíthatja ki saját

igazi profilját. Ha ugyanis egy adott etnikai csoport történetét különböző történelmi periódusokban összevetjük, vagy ha a szomszédos nemzetiségek összekapcsolódásait az azonos településterületen hasonlítjuk össze, vagy éppenséggel különböző kisebbségi régiók fejlődését kutatjuk egymással párhuzamosan, ebben az esetben sokkal érzékletesebben lehet feltárni azokat a különböző magatartásmintákat, amelyekkel az egyes kisebbségek eltérő társadalmi-kulturális adottságaik miatt a hasonló gazdasági helyzetekben olykor egymástól egészen eltérő módon reagálnak” (33). Mindezt Calic szerint az etno-, illetve régióspecifikus tényezők szembeállítása teszi lehetővé. Két tanulmány is foglalkozik a kelet-közép-európai kisebbségi kérdés mindmáig egyik legfontosabb dimenziójával, a nyelvhasználati problémákkal, illetve a nyelvpolitikával. Joachim Stark - *A nyelv mint etnikai határ* című tanulmányában - a sokszor misztifikált nyelvi kérdésben az anyanyelv és a második nyelv igen összetett viszonyát vizsgálja, s jelzi, hogy a kisebbségi mozgalmak anyanyelvkultusza gyakran abszolutizálja a többségi nyelv megtanulásából fakadó veszélyeket. A többnyelvűség, de még a nyelvcseré sem jelenti feltétlenül az eredeti etnikai identitás feladását (61-63).

A nyelvpolitika sikerének kritériumait vizsgáló tanulmányában (69-81) Leopold Auburger a poliglott társadalmakban nélkülözhetetlen nyelvpolitikai koncepciókat a dél-tiroli német, a svájci rétoromán, valamint a volt jugoszláviai makedón, horvát, szerb és albán nyelvvel kapcsolatos politikai elképzelések eredményei alapján csoportosítja. A nyelvpolitika sikereként értékelhető az olyan típusú fejlődés, amely a kisebbség nyelvének terjedését, megerősödését, az aktív egynyelvűséget vagy diglossziát eredményezi, vagy - mint az a makedón nyelv esetében történt - az irodalmi nyelv kialakulásához vezet. Ezzel ellentétben károsnak az a nyelvpolitika tekinthető, amely az adott nyelv visszaszorulását, a második nyelv alapján kialakuló egynyelvűséget, az anyanyelv fokozatos funkcióvesztését, illetve dezintegrációját és normatív elbizonytalanodását eredményezi.

Cornelius R. Zach az erdélyi szászok 1919-1933 közötti jogi státusának és valóságos helyzetének összehasonlítása alapján fokozatosan romló állapotokat rögzít (233-255). Krista Zach a romániai zsidóság asszimilációjának és kivándorlásának, valamint napjainkban immár közel befejezetté váló megszűnésének történeti hátterét rajzolja fel. A hivatalos romániai népszámlálási adatok szerint 1920-ban 817 484 izraelita vallású polgár élt Romániában (1930-ban 518 754 fő a jiddist tüntette fel anyanyelveként). Az izraelita felekezetűek száma 1945-ben még 355 972 fő volt. A magukat zsidó nemzetiségűeknek valló személyek száma 1956-ban 146 264 fő, 1966-ban 42 888 fő, 1977-ben már csupán 24 667 fő volt (282-283). Ez a szám azóta az 1992. évi népszámlálás adatai szerint közel hetven százalékkal csökkent: 9 107 fő vallotta magát zsidó nemzetiségűnek, és ennél valamivel többen vallották magukat izraelita vallásúnak (9775 fő).

A tanulmánykötet kétségkívül leglátványosabb részét Holger Fischernek a magyarországi nemzetiségek térbeli elhelyezkedését ábrázoló etnográfiai térképekről készített kritikus összefoglalása jelenti (325-393). A 32 tárgyalt térképet a szerző a magyarországi etnográfiai térképek történetének rövid áttekintése után - az ábrázolás hírértéke, korrektsége és használhatósága alapján - öt kategóriába soroltan mutatja be. A szerző végkövetkeztetései szerint az újabb magyarországi nemzetiségi térképek a jobb technikai lehetőségek ellenére sem jelentenek feltétlenül mindig előrehaladást a két világháború között keletkezettekkel szemben.

Mais gyakran megfélemeznek a nemzetiségi térképek készítői arról a követelményről, hogy a jól megválasztott célterületet, az ott élő különböző nemzetiségeket a településszerkezeti sajátosságokkal együtt (a vegyestelepültséget, nyelvhatárt, népsűrűséget településkoncentrációt stb. feltüntetve) ábrázolják. Eppen a fenti szempontok miatt Holger Fischer szerint a bonyolult

magyarországi nemzetiségi településviszonyok ábrázolására elsősorban a viszonylag nagy léptékű regionális ábrázolások az alkalmasabbak, de ezek esetében is korrekt szín- és szimbólumválasztás szükséges az együtt élő nemzetiségek korrekt bemutatásához. A kötetet szerkesztő Gerhard Seewanntól két tanulmány olvasható az összeállításban. Az elsőben a magyarországi németek 1918-1988 közötti fejlődésének legfontosabb jellemzőit veszi szemügyre. Az 1920. évi népszámlálási adatok szerint 550 ezernyi magyarországi németiség 56%-át a mezőgazdaságban dolgozók alkották. A Jakob Bleyer-féle két világháború közötti magyarországi német ideológia ennek megfelelően a német etnikai állomány megőrzésére, s ezzel párhuzamosan a magyar-német megbékélésre helyezte a főhangsúlyt.

Az 1938 novemberében megalakult magyarországi német Volksbund a honi németek 40-50%-át képes volt saját soraiba állítani. Az államnemzet és az anyanemzet két malomköve közé került magyarországi német népcsoport második világháború utáni kitelepítésében Seewann hangsúlyozza az újabban egyre pontosabban dokumentálható magyar politikai közreműködést (312-313). Az 1950-1988 közötti korszak magyarországi németpolitikáját értékelve Seewann az 1955-ig tartó jogfosztás időszakát elkülönítve főként a hatvanas-hetvenes évek kiterjedt társadalmi és gazdasági változásainak nemzetiségpolitikai következményeire, valamint az ezeket jórészt követni sem képes magyarországi kormányzati nemzetiségpolitika késői eszmélésére koncentrálnak. Az igen előrehaladott nyelvi és tudati asszimiláció elsősorban a negyvenesek nemzedékéig terjedő generációkat sújtotta, amit jól jelez az a baranyai adat, miszerint 1980-ban csupán minden tizedik iskoláskorba lépett német kisgyermek beszélt németül (315).

A magyarországi német kisebbség perspektíváit a szerző a német szövetség munkájában még fellelhető idejétmúlt faluromantika, a kisebbségi önkormányzatok megkésett kialakulása miatt mérsékelt borúlátással ítéli meg. Ugyanakkor hangsúlyozza, hogy a következő évtizedekben a magyarországi németiség „megmarad annak, ami betelepülése óta volt (természetesen alaposan megváltozott feltételek és átalakult formák között) - egy kicsi és mindig is szerény fermentum hatáskörében Magyarország kulturális életének semmiképpen sem elhanyagolható kiegészítője (Bereicherung) (323). A Kárpát-medencei magyar és német kisebbség tipológiai összehasonlítását megkísérlő másik Seewann-tanulmányt 1992. évi 1. számában a Regio magyar nyelven már közreadta, mint ahogy továbbra is terveink között szerepel az egész projekt legizgalmasabb tanulmányaiból összeállított magyar nyelvű gyűjtemény megjelentetése is.

Szarka László

Kisebbség és politika

Minorities in Politics. Bratislava Symposium II. held on November 13-16. 1991. Ed. Jana Plichtová. Czechoslovak Committee of the European Cultural Foundation, Bratislava 1992. 287.

1991. november 13. és 16. között „Kisebbségek a politikában” címmel nemzetközi konferenciát rendeztek Pozsonyban. A rendezvényt az Európai Kulturális Alap Csehszlovák Bizottsága és a Szlovák Kulturális Minisztérium közösen szervezte, a védnökséget Václav Havel, akkor még Csehszlovákia köztársasági elnöke vállalta. A több mint száz résztvevő között a legtöbben a cseh és szlovák tudósok jelentek 'meg, de számos szakértő érkezett a világ legkülönbözőbb országaiból: Nagy-Britanniából, Franciaországból, Németországból, az Egyesült Államokból, Ausztriából, Hollandiából, Romániából, Magyarországról, sőt még Dél-Afrikából is. Az előadások, referátumok, viták négy nyelven (angolul, franciául, németül és szlovákul) az alábbi tíz munkacsoportban folytak: 1. Az etnikai kisebbségek szerepének történeti vonatkozásai; 2. Az etnikai kisebbségek szerepének geopolitikai vonatkozásai; 3. Az államok és a kisebbségekkel kapcsolatos jogi kérdések; 4. A kisebbségek kulturális és nyelvhasználati joga; 5. A kisebbségek szociálpszichológiai problémái; 6. A magyar kisebbség; 7. A ruszin és az ukrán kisebbség; 8. A roma kisebbség; 9. Szlovákok és csehek; 10. Németek, horvátok, lengyelek, zsidók. A konferencia anyagából angol nyelvű válogatás jelent meg a közelmúltban, Jana Plichtová szerkesztésében.

A kötetet Václav Havel „Egy rab szabadsága” című megnyitó beszéde vezeti be, amelyben az író-elnök a kelet-közép-európai kommunista rezsim bukása után felszínre törő kisebbségi problémákat taglalta, választ keresve e problémák gyökereire. A három nyomtatott oldal terjedelmű beszéd nem maradt meg az általánosságok szintjén: a régió nemzetiségi konfliktusokban bővelkedő történetéből éppen egy olyan dokumentumra hívta fel a figyelmet, amelynek az elmúlt évtizedekben nyíltan a létéről sem lehetett tudomást venni, sem Magyarországon, sem Csehszlovákiában - a Kassai Kormányprogramra. Az 1945 utáni Csehszlovákiának egyik első szégyenfoltjára, amely az országban élő németek és magyarok kollektív bűnösségének megfogalmazásával megadta az alaphangot a kitelepítésekhez, üldözésekhez. Havel „mélységesen immorálisnak” nevezte ezt az eljárást mind elvi, mind pedig gyakorlati és politikai szempontból. Egyszermind fölvetette egy történészekből és más szakemberekből álló csehszlovákiai bizottság felállítását, amelynek feladata lenne a második világháború utáni, a Kassai Kormányprogramhoz hasonló dokumentumok tanulmányozása és javaslatok kidolgozása az elkövetett jogsérelmek orvoslására. Az elnök e helyütt név szerint a szlovákiai magyar kisebbségeket említette meg. A megnyitó résztvevői a Haveléhez hasonló érdeklődéssel hallgatták meg Miroslav Kusy, az Európai Kulturális Alap Csehszlovák Bizottsága elnökének szavait, aki a szimpózium céljairól szólt röviden.

Ami a kiadvány további részeit illeti, arról általánosan megállapítható, hogy a szerkesztő hangsúlyozottan a kelet-közép-európai kisebbségeket érintő előadások, referátumok beválogatására törekedett. Ebben nyilvánvalóan nemcsak a részt vevő tudósok többségének nemzetisége vezette, hanem a térség egyes részeinek mai etnikai változásai, mozgása is (például Jugoszlávia fölbomlása). A túlzott Közép-Európára figyelés tehát ez esetben megérthető, főként ha az előbbiekhöz hozzávesszük a konferencia helyszínét.

A könyv nyolc fejezetből áll: 1. Nacionalizmus és kisebbségek - Közép-Kelet-Európa; 2. Történelmi háttér: Közép-Európa etnikai struktúrája; 3. A nyelvhasználati és kulturális jogok védelme és megvalósításuk; 4. Az interetnikai konfliktusok okai és megoldásuk; 5. A nyelv és a kommunikáció problémája: kisebbség és többség kapcsolata szlovák-magyar viszonylatban; 6. Az identitás problémái és a nyelvhasználati jog megvalósítása; 7. Elfojtott

identitású kisebbségek: ruszinok, horvátok, zsidók, romák; 8. Konklúziók (beszámolók a munkacsoportok tevékenységéről, zárzó, résztvevők névsora). Néhány érdekes előadócím: „Az interetnikai konfliktusok eredete” (Vajda Mihály), „Nemzeti kisebbségek Közép-Európában-definíció és tipológia” (Kiss Gy. Csaba), „A nemzeti identitás változásai a történelmi fejlődésben” (Štefan Šutaj).

Hadd emeljem ki e sorból a Vajda Mihályét. A filozófus az Európa nyugati és keleti részein végbement nemzetté formálódás különbözőségeire hívta fel a figyelmet s taglalta e folyamat és az interetnikai konfliktusok összefüggéseit. Abból indult ki, hogy a széles körben elfogadott racionalista-funkcionális felfogás szerint a nemzet a modernitás terméke és sajátos politikai formáció. E felfogás hívei azt tartják, hogy a tradicionális elemek szerepe ugyan megkerülhetetlen a nemzetfejlődésben, a lényeg azonban a nem szerves, mesterséges jellegzetességben van: a nemzet és kísérőjelenségei, a nemzeti érzés és a nacionalizmus az abszolutista állam termékei. Amikor a nemzeti érzés, a nacionalizmus a modern demokratikus tömegmozgalmak ideológiájaként azokra alapozva megszületett, akkor egy terület minden olyan lakójára vonatkozott, aki ugyanazt a nyelvet beszélte, azaz a modern nemzetre vonatkozott és nem a hagyományos etnikai csoportokra. A nyugati nemzetek úgynevezett politikai nemzetek. Egy meghatározott nemzethez tartozni annyit jelent, mint meghatározott államhoz tartozni. Ennek pedig semmi, vagy legalábbis kevés köze van olyan tényezőkhöz, mint például a közös kulturális tradíciók. Vajda szerint az viszont már kérdéses, hogy Nyugat-Európára mennyire illik e séma. Véleménye az, hogy Európában tulajdonképpen nincs politikai nemzet. Tipikusan politikai nemzet az amerikai, az amerikaiaknak van *amerikai nemzeti érzésük*, és büszkék amerikai állampolgárságukra, jóllehet mély etnikai és kulturális különbözőségek vannak közöttük. Visszatérve a racionalista felfogásra: eszerint Nyugat-Európában a centralizált abszolutista állam előbb megszületett, mint a modern értelemben vett nemzet. Kelet-Közép-Európában viszont az etnikai csoportok modern nemzetté váltak, anélkül hogy nemzeti államukat létrehozták volna. Modern nemzet, nemzeti érzés, nacionalizmus - megvolt az állam létrejötte előtt. A nemzetek születése ebben a térségben a nagy francia forradalom eszméinek hatására ment végbe. Vajda felteszi a kérdést: Vajon mi az oka, hogy a francia forradalom csak e tekintetben volt sikeres Európának ezen a részén? Az alábbi következtetéseket vonja le:

1. A racionalista nemzetfelfogás a legkevésbé sem meggyőző. Azért nem, mert nem veszi figyelembe azt a fontos tényezőt, hogy az etnikai csoportok különböző hagyományainak nincsen racionalizáló „funkciójuk”. A racionalizmus nem tud mit kezdeni a tradíciókkal, ezért mellőzi őket. Egyik lényeges megállapítása ez Vajdának, amit azzal folytat, hogy Közép-Európában a nemzetek és az egymás mellett élő etnikai csoportok között mélyen gyökerező *idegenszerűség*; egymás nem ismerése fedezhető föl. Ez a jelenség persze máshol is - így Nyugaton is - megvan, csak hogy ott nem annyira végzetes. Ha valaki averziót érez mással szemben - írja a szerző -, nem mondhatjuk neki, hogy „Örült, hát nem tudja, hogy mindenki egyenlő?!” *A ráció többnyire nem hatásos az érzésekkel szemben.*

2. Ha meg akarunk birkózni a kelet-közép-európai nemzeti-etnikai feszültségek problémájával, akkor úgy kell kezelnünk őket, mint racionálisan megmagyarázhatatlan, tradicionálisan adott jelenségeket, és figyelembe kell vennünk, hogy az etnikai idegenszerűség mélyebben gyökerezik a kontinens keleti felén, mint a nyugatin.

3. Közép-Európa nemzeteinek kapcsolata az idők során mindig problémákkal teli volt, s végül az Osztrák-Magyar Monarchia fölbomlásához vezetett. A fölbomlás után azonban a feszültségek a különböző nemzetek között tovább nőttek, ahelyett hogy enyhültek volna. Így tehát -vonja le Vajda az utolsó következtetést - nem annyira az Osztrák-Magyar Monarchia léte, *hanem a megszűnése* az oka az interetnikai konfliktusok kiéleződésének Közép-Európában.

E viszonylag rövid, általában a problémákat fölvető előadások mellett elhangzottak nagy ívű, alaposan kidolgozottak is, olykor jócskán meghaladva a rendelkezésre álló időt: így például Gerhard Seewanné „A német nemzetiség Magyarországon”, adatokkal bőven illusztrálva. E sorban említhető: „Identitási problémák Közép-Európában a kommunizmusból a kapitalizmusba való átmenet idején” (Ralph Kinneer); „A kisebbségek kollektív jogai” (Miroslav Kusy); „A kisebbségek védelme és az önrendelkezés joga” (Manfred Nowak); „A kisebbségek kulturális jogai: elismerés és megvalósítás” (Collin H. Williams); „Kárpát-ruszinok: jelenlegi státusuk” (Paul R. Magocsi).

A kötet - amely 1000 példányban jelent meg - Alan Phillipsnek, a londoni székhelyű Minority Rights Group igazgatójának a szimpózium munkáját összegző beszédével zárul. A példányszám is jelzi, hogy elsősorban a szakmának szól.

Bán D. András

Romániai német irodalom vagy német irodalom Romániában?

Neue Literatur. Zeitschrift der Querverbindung

Peter Motzan 1984-ben *Der Herbst stöbert in den Blättern* címmel antológiát szerkesztett a romániai német lírából. A Németországban megjelent kötet előszavában a romániai német irodalom permanens jellegéről és egyéni hagyományképéről ír, és arról az „érzékenységről”, amely a romániai német költők többnyelvűségéből ered. Felvillantja ennek az irodalomnak a messianisztikus vonásait, a közösségi tudat összeolvad benne a társadalmi tudattal. 1990-ben ugyanebben a témában Helmut Britz már a következő címmel tartott előadást Temesváron: „A romániai német irodalomnak vége. Éljen a német irodalom Romániában!”

1990 decemberében a *Neue Literatur* néhány itthon maradt szerkesztője kerekasztalt szervez a romániai német irodalom megmentésére. A találkozót támogatta az Írószövetség és a bukaresti Goethe Intézet. Hogyan élheti túl a *Neue Literatur* és a romániai német irodalom a válságot? Az értékes írók kivándorlása ismertté tette Németországban is a romániai német irodalmat, van megfelelő „piaca” is. Ami a Nyugat számára nyereség, az a Keletnek veszteség: a romániai német irodalomnak még sohasem volt ekkora konjunkturális helyzete, és sohasem volt még ilyen nagy egzisztenciális veszélyben. A kerekasztal résztvevői (Michael Astner Iasiból, Hella Bara Brassóból, Helmut Britz Bukarestből, Klaus Hensel Frankfurt am Mainból, Franz Hodjak Mannheimből, Wolfgang Koch Bukarestből, Johann Lippert Heidelbergből, Juliana Modoi Brassóból, Hans Peter Müller Bukarestből, Horst Samson Hanauból, Werner Söllner Frankfurt am Mainból, Wiliam Totok Berlinből, Grete Tartler Bukarestből, Balthazar Waitz Temesvárról, Joachim Wittstock Szebenből és Peter Motzan Augsburgból) azt az összetartó identitástudatot tekintették kiindulópontnak, amely a hetvenes és a nyolcvanas években jellemezte a romániai német irodalmat. Megnyilatkozásaikban fontos tényezőnek számított az azonos eredettudat, a közös és feledhetetlennek tűnő tapasztalati világ. Néhány vélemény: „Itt írok, de ha nem találok német kiadót, azt jelenti, hogy nem vagyok elég tehetséges és elfelednek” (Michael Astner), „Aki német kiadót talál, az német költő lesz, aki nem, átképezheti magát” (Franz Hodjak), „A romániai német irodalom a vasfüggöny terméke, eltávolításával törvényszerűen megszűnik” (Franz Hodjak), „A felbomlással a romániai német irodalom visszakapja a szabadságát, az esélyt, hogy oda szegődjék, ahova akar” (Joachim Wittstock).

A németországi vendégek sajnálták, hogy veszélyben van „az ötödik német irodalom”, és óvják a piachoz való hozzáidomulástól. Elvárnák továbbra is, hogy a romániai német irodalom a romániai valóságról fogalmazzon meg válaszokat és őrizze meg egyéni arculatát. Meg szeretnék védeni attól a növekvő nyelvi, kulturális, civilizációs és közösségi elidegenedéstől, amellyel a romániai németeknek szembe kell nézniük. Holott egyesek szerint a kivándoroltakéhoz hasonló identitásbeli kérdések foglalkoztatják az itthon élő romániai németeket is.

Ezek után gyakorlati jellegű javaslatok hangzottak el a *Neue Literatur* és egyben a romániai német irodalom megmentésére. A közeljövőben egészen kevés olvasóra számíthat mindkettő, de ugyanilyen kevés lesz a szerzők száma is, állítódjon be tehát a külföldi német irodalomra (Peter Motzan), vagy összpontosítson a délkelet-európai kultúrtérsegekre (Joachim Wittstock), reflektáljon a hazai és a kivándorolt romániai német irodalomról (Horst Samson), vállaljon interkulturális közvetítő szerepet (Herbert Gruenwald és Rudolf Herbert). Elhangzottak tematikai javaslatok is: készüljenek lapszámok a cenzúráról, az ötvenes évekről, a kisebbségi és a cigánykérdésről stb. Ezen a találkozón létrehoztak egy ötezer márkás alapítványt, amellyel alkotásra szeretnék ösztönözni a még Romániában maradottakat. Az alapítvány a kivándorlása után öngyilkos lett Rolf Bossert költő nevét viseli.

Mióta nem létezik romániai német irodalom, egyre többet beszélnek róla. Az *Allgemeine Deutsche Zeitung für Rumänien* 1993. január 8-i száma a *Neue Literatur* új folyamáról közöl beszélgetést Gerhardt Csejkával, aki kivándorlásáig a folyóirat főszerkesztője volt. Most újra kézbe szeretné venni a sorsát. Célja: összhangba hozni a hagyományt és az elengedhetetlen újítást. Át szeretné menteni a régi folyóirat legfontosabb jellemzőjét: közvetítő szerepét, hiszen a német kultúra peremvidékén fordításával mindig is közvetítő volt a német és a román, a német és a magyar kultúra között. Ma a hidegháborús korszak után újra markánsabban fogalmazódnak meg a kulturális sajátosságok: korábban a Keletről politikai tömbként beszéltek, a kis kultúráknak alig volt egymással kapcsolatuk, gyakran a szomszédos irodalmakról is csak a nyugati csatornákon keresztül szerezhettünk tudomást.

Ezeknek az irodalmaknak gazdag hagyományuk van, van esélye tehát a *Neue Literatur*nak. Ezért is nevezték el az alcímbe a szerkesztők a „kapcsolatteremtés folyóiratának”. Szándéka, hogy a kelet-európai helyzet aktuális problémáit helyezze előtérbe és tárgyalja meg irodalmi, esszéisztikus, elemző módon, nyugati szemszögből is, hiszen sok kelet-európai emigráns él Nyugaton. A folyóirat fontos fóruma lehet a keleti és a nyugati szerzők dialógusának. Az első szám próbafüzetként jelent meg 1992 őszén. Mottója: „Szabad-e látni?” Miután kívül és belül falak hullottak le, szabadon látunk-e, vagy még mindig manipuláltak? A továbbiakban évente hatszor jelenne meg, az idei első szám témája Jugoszlávia és a balkáni válság irodalmi vizsgálata. A második szám „Arrogáns Kelet” címmel a hagyományos kelet-nyugat vitát folytatja.

Mennyiben romániai német folyóirat a *Neue Literatur*? Gerhardt Csejka válasza: Kapcsolódik Adolf Menschendorfer hagyományaihoz, és ugyanakkor kísérlet is a modernségre. Egyáltalán akkor teszünk jót a romániai német irodalomnak, ha a rezervátumból kivisszük a nagyvilágba. Pillanatnyilag nem beszélhetünk működő romániai német irodalomról (ha néha fel is bukkan egy-egy név, például a Joachim Wittstocké), talán két-három év múlva, ha a folyóirat fejlődni fog. Olvassák majd a diákok és az egyetemisták, mindig is ilyen körből nőtt ki az irodalom. Ha európai szintű szövegeket mutatunk fel, ha idehozzuk Európát, támogatjuk a romániai német irodalmat is.

Születik-e új irodalom a romokon? Egyelőre annyi biztos, hogy a *Neue Literatur* című folyóiratot elő lehet fizetni a következő címen: Str. Berthelot 41 - 70749 Bucuresti 1.

Végh Balázs

Lengyel kisebbségek és szórványok a Szovjetunióban

Mniejszosci polskie i Polonia w ZSRR. Kraków, Ossolineum, 1992.

A szovjet birodalomban élő lengyelek tabu-témát jelentettek a szocialista Lengyelországban. Létükről sem igen lehetett szót ejteni, létszámuk teljesen ismeretlen volt. Ennek a tarthatatlan állapotnak feloldásához kezdtek hozzá a lengyel kutatók, amint lehetett. Kezdeti eredményeiket foglalja össze az ismertetett tanulmánykötet.

A könyvet a krakkói Jagelló Egyetem Lengyeliségkutató Intézete szerkesztette. A könyv lengyel nyelvű, de tartalomjegyzéket és előszót angolul is csatoltak hozzá. A kötet tényanyaga a megjelenés pillanatában már nem a legfrissebb ismereteket tartalmazta, mert átfutása igen hosszadalmas volt. Alapjául az 1990. december 6-9-én rendezett krakkói lengyeliségkutató konferencia anyagai szolgálnak. A szerkesztői munkálatok 1991 tavaszán és nyarán folytak, s nem egészítették ki az egyes tanulmányokat az időközben ismertté lett, új tényekkel sem. Ennek ellenére két szempontból is igen fontos dokumentummal ismerkedik meg, aki kezébe veszi a tanulmánykötetet. Egyrészt egyik első látványos példája ez annak, hogy a lengyelországi szellemi élet felelősséget érez a keleti szomszédos országokban összesen milliós nagyságrendben élő lengyelek iránt. Másrészt a kilencvenes évek elején történt közép-európai korszakváltás megismeréséhez fontos adalékot jelent, hogy 1990 decemberében mennyit lehetett tudni Lengyelországban a „határon túli lengyelekről”.

A kötet első részében „általános problémákkal” ismerkedünk meg. A külföldi olvasónak, aki képet akar szerezni térségünk egyik legjelentősebb nemzeti kisebbsége kilátásairól, kétségtelenül ez a legérdekesebb rész. Ezen belül is leginkább az első, Hieronim Kubiak tanulmánya, amelyben a szerző kísérletet tesz egy lengyel kisebbségpolitikai fogalomrendszer bevezetésére, ismerteti a keleti lengyeliség immár kétszáz éve (Lengyelország felosztása óta) létező problémájának történelmi periódusait, jelenlegi térbeli elhelyezkedését és a történészek kalkulációit arról, mekkora lehet ma az egykori birodalom területén élő lengyelek létszáma. A lengyelek két nagy csoportját lehet megkülönböztetni: az eredeti lakóhelyükről részben önként, illetve az esetek döntő többségében erőszak útján távolibb, keleti vidékekre jutott szórványokat és a határváltozások során a lengyel államtól elszakított embereket, akik otthon maradtak, s több helyen összefüggő tömbben élnek. A keleti lengyeliség minimális létszámának a szovjet népszámlálási adatokat kell tekinteni, amelyek szerint 1989-ben 1,1 millióan voltak, a legmagasabb, történészileg megalapozott számítás pedig 2,5 millió. Az első rész másik igen figyelemre méltó beszámolója Krzysztof Szumskié, aki a lengyel állam feladatairól és tevékenységének körülményeiről szól a lengyel kisebbségek kapcsán.

A lengyel kisebbségek életének egy-egy részletét közelebbről is megismerhetjük a nyelvi állapottal, az oktatással és a kulturális élettel foglalkozó részekben. A nyelvi helyzet (tájszólások, nyelvhelyesség, népnyelvi összefüggések a hazai lengyel nyelvvel stb.) lényegében az egyetlen olyan terület, amelyen korábbi kutatások is rendelkezésre állnak. Az oktatás kapcsán 1990-ben még szinte egyedül Litvániával volt érdemes foglalkozni. Az utolsó részben legnagyobb élmény a lettországi lengyelek kérdéskörét ismertető írás. A szerző panaszként említi, hogy az anyaország keveset törődik a középső balti országban élő számos lengyellel, viszont egyedülálló a térségben a kisebbség és a többség olyan szolidaritása, mint amilyen éppen ebben az országban a lettek és a lengyelek között van.

Külön rész foglalkozik a katolikus egyház állapotával keleten, hiszen a lengyeliség és a katolikuság a „keleti végeken” még inkább összefügg, mint az anyaországban élők tudatában. Ezt a kérdést azonban más helyeken bővebben is feldolgozták, akárcsak a lengyelek háború alatti és utáni deportációjának emlékezetét, amire szintén terjedelmes helyet szentel a kötet. A múltat idéző írások közül legizgalmasabbnak ezért Marek Sobczyktski

tanulmánya tűnik, amelyben kevésbé ismert oldalát szemlélteti a sztálini világnak: milyenek voltak és mi célt szolgáltak a mindössze néhány évig fennállt lengyel autonóm körzetek Fehéroroszországban és Ukrajnában a második világháború előtt?

A könyv szerkesztői tisztában voltak munkájuk jelentőségével és korlátaival. Az előszóban így írnak erről: „E könyv esetében kötelezettséget, adósságot törlesztünk. Kötelezettséget milliónyi lengyel iránt, akiknek a hazájuk a keleti földeken van... Az itt megjelenő tanulmányok egyike sem a végső szó, egyikben sincs teljes ismeret, nem törekszik arra, hogy szintézist adjon.” Az időközben (1990 óta) folyamatosan megjelenő publikációk természetesen sok tekintetben kiegészítik a kötet hiányosságait.

Szesztay Ádám

Schlett István: Kisebbségnézőben. Beszélgetések és dokumentumok. Budapest, Kossuth Könyvkiadó 1993. 270.

A szerző a Társadalmi Szemle megbízásából öt szomszédos ország magyar, illetve a Magyarországon működő nem magyar kisebbségi szervezetek vezetőivel készített beszélgetések szövegeit az érintett országokban készült törvényjavaslatokkal, politikai állásfoglalásokkal kiegészítve adja közre ebben a kötetben. Az 1990 decembere és 1991 szeptembere között készült beszélgetések az 1989. évi fordulat belpolitikai következményeit, mindenekelőtt természetesen a kisebbségek önszerveződésének, politikai törekvéseinek aktuális helyzetét, dilemmáit rögzítették. Emellett-különösen az ungvári, adai és a budapesti kerekasztal-beszélgetéseken - a kisebbségek önkormányzati elképzelései, a kormányzati kisebbségpolitika törekvései és a különböző autonómiatervezetek, törvényjavaslatok jelentették a legtöbbet vitatott kérdéseket. Különösen érdekesek a magyarországi szlovákok, németek, szerbek, románok és cigányok képviselőivel folytatott beszélgetések a régóta vajúdo kisebbségi törvénnyel, annak előkészületeivel, lehetséges következményeivel foglalkozó szakaszai.

A kisebbségi körkép tapasztalatait összegezve Schlett István a feloldhatatlannak tűnő dilemmákat (a kisebbségi politizálás kormányzati, illetve ellenzéki szerepvállalásának mértékét, a kisebbségi pártok, mozgalmak ideológiai csapdahelyezeteit, a kisebbségi kérdés nemzetköziesítésének előnyeit és veszélyeit, a kollektív vagy egyéni kisebbségi jogok preferálását stb.) tartja a jelenlegi helyzet meghatározó sajátosságának, ami az alaphelyzet szükségyszerű megváltoztatását, „a megoldhatatlan problémák más viszonyrendszerbe állítását” teszi megkerülhetetlenné. A több mint százoldalnyi mellékletben a kárpátaljai és a vajdasági magyar autonómiatervezet szövegein kívül az RMDSZ, illetve az Együttélés Politikai Mozgalom állásfoglalásai, tervezetei, valamint a jugoszláv válság megoldására kidolgozott hágai dokumentum szövege olvasható. A dokumentum-összeállítást a magyarországi nemzeti és etnikai kisebbségek jogairól szóló törvényjavaslat zárja.

Sz. L.

Gundula Fienbork-Brigitte Mihók-Stephan Müller: Die Roma-Hoffen auf ein Leben ohne Angst. Roma aus Osteuropa berichten. Rowohlt Taschenbuch Verlag, Reinbeck bei Hamburg, 1992. 187.

Kelet-Közép-Európában becslések szerint ma körülbelül 5-6 millió között mozog a cigány etnikum létszáma. Ez a magas szám arra figyelmeztet, hogy a velük kapcsolatos kérdések nem hanyagolhatók el. Ez a nagyszámú népesség természetesen nem egy tömbben helyezkedik el, hanem megoszlik a térség országai között: Romániában körülbelül 2 millió, a volt Jugoszlávia területén 750 ezer és 1 millió között, Bulgáriában, Magyarországon és az egykori Csehszlovákia területén szintén 800-800 ezer fő, Lengyelországban 20 ezer, a volt Szovjetunió területén pedig mintegy 250 ezer a cigányság becsült lélekszáma.

A cigány népesség szociális, gazdasági helyzete országonként elég vegyes képet mutat, de a kérdés sehol sem megoldott. Ezt mutatja a cigányok Kelet-Európából való tömeges kiáramlása is. Sokan nemcsak a nyomor elől, jobb megélhetést remélve kelnek útra, hanem olyan félelmek elől is, amelyek messze túlmutatnak az előítéleten, és a faji megkülönböztetést, a fasizmus rémképét elevenítik föl. Az elsődleges cél, ahová a kivándorlók igyekeznek, Németország. Remélik, hogy itt egy jobb, előítélet-mentesebb életet és egzisztenciát teremthetnek.

Ezzel, a kelet-európai térségben oly időszerű kérdéssel foglalkozik a *Rororo Aktuell* című sorozat újabb kötete is. A riportok sorozatából felépülő könyvben maguk a cigányok vallanak sorsukról, reményeikről, vágyaikról a szerzőkkel folytatott beszélgetések során. A kötet szinte szociológiai rétegvizsgálat: a megszólalók különböző országokból és még különbözőbb társadalmi rétegekből valók. Van közöttük vajda, bábjátékos, üstfoltozó és szociológus Romániából, író (Osztoján Béla, aki egyben a phralipe cigányszervezet elnöke is), muzsikus (Rajkó-zenész s Lakatos Béla, a Ternyipe nevű cigány együttes vezetője) és mesemondó Magyarországról, a krakkói egyetem etnológusa Lengyelországból, pékségben, illetve géplakatosként dolgozó munkások a volt jugoszláv és csehszlovák területekről. Külön fejezetbe gyűjti a könyv a cigány nők beszámolóit, és szintén külön részt alkotnak azok a szociofolák, melyek fele Magyarország északi részén, a többi Romániában, Lengyelországban készült.

Több megnyilatkozót a németországi menekült-, illetve gyűjtőtáborokban szólaltattak meg a szerzők. A beszélgetésekből nehéz kisebbségi sorsok vetítődnek elénk, és (sajnos) az is kiderül, hogy nem kiragadott példákról, hanem tömeges jelenségekről van szó. A megszólalók egyéni boldogulásukat keresve megpróbálták kitörni ebből a „halmozottan hátrányos helyzetből”, de a siker elég bizonytalan. A tömegek számára egyébként sem ez a megoldás.

Pedig az elérni kívánt cél más („fehér”)ember számára természetes, emberi jog: félelem nélkül, biztonságban élni és dolgozni, emberhez méltóbb körülmények között.

Kocsis Gabriella

Ernst Wagner. Geschichte der Siebenbürger Sachsen. Ein Überblick Wort und Welt Verlag, Thaur bei Innsbruck, 1990. 6. bővített és javított kiadás. 118.

A könyv rövid történelmi összefoglaló, mely akár az oktatásban is jól felhasználható: minden lényeges eseményt, adatot tartalmaz, fejezetei mégis rövidek, áttekinthetők; fotók, időrendi táblázatok szolgálják a jobb eligazodást.

A kötet Erdély földrajzi és etnikai szempontú ismertetésével, elő-, illetve korai történelmének fővázolásával indul. A német hospesek betelepítésétől kezdve időrendi sorrendben taglalja a szerző az erdélyi szász történelmet.

Szászföld (vagy Királyföld) kiépítése, a közigazgatási egységgé válás főbb állomásai (Andreanum - 1224; Universitas Saxonum Transsylvaniae - 1468) után foglalkozik a szász közjogi intézmények létrejöttével, a reformáció előtti és utáni egyházi szervezettel, a maga korában egyedülálló erdélyi vallási türelemmel.

Külön érdeklődésre tarthat számot a könyvön belül a második világháború utáni időszak története: az elhurcolások a Szovjetunióba, kitelepítések, kisajátítások stb., majd a későbbiekben a kitelepülők évenként többszörösére növekvő száma, a családegyesítő tárgyalás (1978) stb. - hiszen ezek az események, folyamatok emberek tízezreinek az életét érintik közvetlenül. A szerző a román népszámlálásokra (és a kivándorlási „célországok” adataira) támaszkodva közöl riasztóan magas számokat. Megállapításai szerint 1950-től 1986-ig egyedül az NSZK-ba 195 000 személy vándorolt ki. Elsősorban fiatalok, ami még tovább rontja a Romániában maradó népesedési statisztikáját: a halálozások száma már régóta jóval meghaladja a születések számát.

Az 1989-es forradalom után várható volt ebben a folyamatban is valami (pozitív) változás. Ehelyett az 1989-es események utáni első reakció: 1990 elején az Erdélyben élő

német ajkúak kétharmada költözött át Németországba a lehető leggyorsabban, körülbelül minden tizedik személy gondol csak maradásra, és egy szűk réteg ingadozik, azaz kivár.

Ezt a helyzetet valószínűleg egy megfelelően átgondolt kisebbségi politika oldhatná fel, ami vonzóbbá tenné a „maradást”. Ernst Wagner könyve több szerepet is betölthet egyszerre: egyrészt „megajándékozza” mind a kitelepült, mind a Romániában maradt szászokat múltjuk teljesebb képével, ami fontos összetartó erő egy kisebbség megmaradásában. Másrészt - a kivándorlás tekintetében - a vizsgált tények, adatok segítségével megpróbálja cselekvésre készíteni az „erre hivatottakat”, akik a sokkoló hatású számok láttán talán több figyelmet fordítanak majd a problémára.

Kocsis Gabriella

Wolf Oschlies: Die Sorben - Slawisches Volk im Osten Deutschlands. Forum Deutsche Einheit. (=Perspektiven und Argumente 5.) Friedrich Ebert-Stiftung, Bonn-Bad Godesberg 1991. 80.

„Ez a kis könyv mindent felülmúl, amit nem szorbok a mai napig rólunk írtak”(2). A fenti mondat a *Serbske Nowiny* című szorb napilap 1991. április 13-i számában jelent meg és Wolf Oschlies: *A szorbok - egy szláv nép Kelet-Németországban* című könyvére vonatkozott. Az új kiadás jelentősen átdolgozott, nem utolsósorban a készségesen együttműködő magángyűjteményeknek köszönhetően.

A szorbok (más néven: vendek) Németország keleti részén (az egykori NDK területén), a Spree felső folyásánál, Lausitz környékén élnek, nagyjából a Lübben (Lubin) - Guben (Gubin) - Kamenz (Kamjenc) - Bautzen (Bydiin) - Niesky (Nisha) városok által határolt területen. Számuk nem éri el a százezret. A nyugati szláv nyelvcsaládhoz tartozó nyelvet beszélik. Az Elba-völgyében letelepedett szláv törzsek leszármazottai. Eredeti lakóhelyükről a terjeszkedő germán törzsek kiszorították őket, sokakat beolvasztottak. A könyv feldolgozza a szorb történelmet Prokopiustól a jelenkorig. A két világháború közötti, illetve az azt követő történelmi szakaszra nagyobb súlyt fektet. Részletesen taglalja a mindkét világháború után felmerülő kérdést: csatlakozzanak-e a szorbok valamely szomszédos szláv államhoz. A könyv elemzi Prága, Varsó és Berlin magatartását is a „versenyben”.

A szocialista fordulat utáni, NDK-beli kisebbségi létet jól jellemzi néhány, a könyvből kiragadott fejezetcím: *Együttélés apartheiddal: avagy szorbok az NDK-ban (49)*, *Lét vagy nem lét: 1956-1965 (58)*, *A megfigyelés évei: 1965-1980 (61)*.

A német újraegyesítés talán a szorbok gondjaira is próbál majd megoldást keresni, hiszen például az NDK-beli bányászat a környékbeli barnaszén-medencék feltárásával szinte ökológiai katasztrófát okozott. A külszíni fejtés terjeszkedésével egész települések kényszerültek helyük „elhagyására”. Az átköltözésbe a szorboknak nem sok beleszólásuk volt.

A szorbok maguk is megpróbálnak helyzetükön javítani: mindenekelőtt a tárgyalásoktól, a német-szorb párbeszédetől várnak eredményt, de segíthet talán az összefogás a többi németországi kisebbséggel (például a dánok, frízek) és a szomszédos szláv államokkal való szorosabb kapcsolat is. A könyv szerzője mindenesetre szintén bizakodó.

Kocsis Gabriella

Vígh Károly: A szlovákiai magyarság sorsa. Budapest, Bereményi Kiadó 1992.181.

Számtalan résztanulmány, szakmai előadás, a témával összefüggésbe hozható aktív közéleti munka után Vígh Károly a szlovákiai magyarsággal foglalkozó összefoglaló jellegű mű megírására is vállalkozott.

A könyv születésének különös aktualitást ad a föderatív Csehszlovák köztársaság - valószínűsíthetően - végléggé vált kettészakadása, azaz a szlovákiai magyarság története szempontjából egy 74 évig tartó korszak lezárása.

A szerző a zsebkönyvnyi terjedelmű kötetben a már meglévő forrásokra támaszkodva látott neki a szlovákiai magyarság sorsának bemutatásának.

A történelem - különösen, ha egy népcsoport történetéről van szó - mindig magában hordozza az illető népcsoport megélt sorsát. A megélt sors viszont nem szükségképpen egyenlő a történelemmel. Vígh Károly nyilván ezért választotta könyvének címében is jelezve - céljául a szlovákiai magyarság sorsának nyomon követését. Ezzel kettős eredményt könyvelhet el a magáénak: egyrészt egy hiánypótló művel gyarapította a szlovákiai magyarsággal foglalkozó szakirodalmat, másrészt felhívta a figyelmet egy lezárt korszak elemzését feladatul kitűző monografikus történeti feldolgozás szükségességére.

A könyvben szükségszerűen együtthalad a magyarság történelmét bemutató szál a tágabb környezet, jelen esetben a Csehszlovák Köztársaság történetének áttekintésével. A szerző, helyesen, ott ahol ennek szükségét látja, bővebben is kitér a szűkebb és a tágabb történeti összefüggések ismertetésére, sok esetben az olvasóra bízva a konzekvenciák levonását. Ebbe az összefüggésrendszerbe épülnek be a szlovákiai magyarság létének legfontosabb szférái, úgymint politikai helyzete, gazdasági viszonyai, kulturális élete, iskolaügye, színházi és sportélete, illetve a magyar kisebbség történetének számos sorsfordító eseménye, tragédiája. A történeti események illusztrálásaként megtalálhatjuk a könyvben a vizsgált nemzeti közösség legfontosabb számbeli adatsorait is.

Vígh Károly könyve kétségkívül jó szolgálatot jelent azok számára - s vajon hányan vannak ilyenek? -, akik a sok hányattatást megélt szlovákiai magyarság sorsáról csupán töredékes ismeretekkel rendelkeztek eddig, s még ettől is nagyobb hasznot jelent azon fiatal generációk számára, kik magyarként Csehországban avagy Szlovákiában élve a könyvet - magas ára ellenére is - olvasva első ízben találkozhatnak saját népcsoportjuk történetének ilyen szisztematikus összefoglalásával. Csak reménykedni tudunk, hogy ők, elődeik történetét megismerve képesek lesznek elkerülni azokat a tragikus fordulatokat, melyekből oly bőségesen kijutott szüleiknek és nagyszüleiknek e szomorú évszázadban.

Molnár Imre

Domonkos László: Magyarok a Délvidéken . Budapest, Zrínyi Kiadó 1992. 245.

Személyes emlékek, szociografikus megfigyelések, történeti exkurziók, jól tájékozott irodalmi, politikai beszámolók, vajdasági, horvátországi folyóiratokból, könyvekből, publikálatlan dokumentumokból nagy szorgalommal összegyűjtött tényleírások váltogatják egymást a vállaltan szubjektív hangvételű könyvben. A történeti Magyarországból az 1918 végén Szerb-Horvát-Szlovén Királysághoz került Mura-vidék, Dél-Baranya, valamint a ma Vajdaságnak nevezett bácskai, bánági és szerémségi vidékek rövid ismertetése után a szerző

előbb az 1918-1921 közötti impérium- és területváltozásokkal foglalkozik, majd pedig a két világháború közötti kisebbségi magyar viszonyokról ad kiegyensúlyozott képet.

A második világháború éveinek délvidéki eseményei, sorsfordulói közül a szerző az 1942. január 21-23-ai „hideg napok”-at, illetve az 1944. október 15. és december 1. közötti szerb megtorlásokat helyezi középpontba. A párizsi békeszerződés értelmében ismét Jugoszláviához került délvidéki magyarság legújabb kori történelmét a kétszínű titoista nemzetiségi politika iskola- és művelődéspolitikai intézkedésein keresztül, illetve a kisebbségi magyar irodalom és sajtó hátszínjében dülő szemléleti viták bemutatásával igyekszik érzékeltetni. A „jugó-kommunizmus” sajátosságainak felvillantása, a külföldiek, így a magyarországi olvasók előtt is rejtve maradt nemzetiségpolitikai összefüggések indulatos feltárása a jugoszláv válság háborús végkifejlete felől nézve tűnik igazán fontosnak. Az 1992 márciusában befejezett kézirat végén a szerző a háború közeli befejeződésében reménykedett. A Vajdasági Magyarok Demokratikus Közösségének létrejöttét, higgadt politikálását a szerző a délvidéki magyarság megmaradásának fontos garanciájaként mutatja be. Domonkos Béla könyve - Hornyik Miklós kifejezését használva sarkos mondataival együtt hasznos útmutató lehet a délvidéki kisebbségi viszonyok iránt érdeklődők számára.

Kiss Katalin

Éger György: A burgenlandi magyarság rövid története. Budapest, Anonymus Kiadó 1991. 156. Uő.: Ausztriai kisebbségek helyzete a második világháború után. Budapest, Vita Kiadó 1991. 21. és 14. old. Dokumentum-melléklet

A legkisebb közép-európai magyar kisebbség történetét a szerző a trianoni békeszerződés nyomán Ausztriához került 327 település nemzetiségi összetételének bemutatásával, a korábban Moson, Sopron és Vas megyékhez tartozó vidék magyarságának településszerkezeti ismertetésével, az egyre fogyó kisebbség s demográfiai fejlődésének, társadalmi, gazdasági rétegződöttségének vázlatával nyitja. Szociológiai vizsgálatok eredményeire támaszkodva a burgenlandi magyarság asszimilációjának okai közt a társadalmi mobilitást, a hagyományos paraszti közösségek fellazulását, az elvándorlást említi. A kisebbség jogi és politikai helyzetét vizsgáló második fejezet Burgenland osztrák közigazgatási besorolásával, az ausztriai kisebbségi jogok két világháború közötti, illetve második világháború utáni fejlődésével, valamint az 1968-ban alakult Burgenlandi Magyar Kultúregyesület helyzetével foglalkozik. Az oktatás és egyéb kulturális intézetek helyzetét, fejlődését áttekintő harmadik, illetve a kisebbség egyházi viszonyait felvillantó negyedik fejezet után a szerző a burgenlandi magyarság fennmaradásának kulcskérdését a következő három tényezőben jelöli meg: „az anyanyelvi oktatás lehetőségeinek bővítése és a magyar öntudat fejlesztése, a magyarság vállalása” (105).

A könyv mellékletében táblázatok (köztük a burgenlandi magyarok 1981. évi községsoros adatai), valamint a tartomány településeinek német-magyar és magyar-német helységnevszótára található.

Éger Györgynek egy másik, az ausztriai kisebbségek második világháború utáni helyzetéről készült tanulmánya a Vita Kiadó jóvoltából önálló füzetként jelent meg. Ebben a szerző az ausztriai kisebbségek 1981. évi népszámlálási adatait, valamint az osztrák

államszerződés (1955), a tanulmány mellékletében teljes terjedelmében közölt 1976. évi népcsoport-törvény (1976) és az 1986. évi kisebbségi alapokmány alapján az ausztriai kisebbségek jogi helyzetét ismerteti.

Szarka László

Soňa Gabzdilová: Školy s mad'arským vyučovacím jazykom na Slovensku po drubej svetovej vojne (Magyar tanítási nyelvű iskolák Szlovákiában a második világháború után), Košice 1991. 53.

A bevezető fejezetben a szerző a legjellemzőbb tények és adatok segítségével felvázolja a magyar iskolaügy helyzetét az első Csehszlovák Köztársaság éveiben, majd a második világháborút követő jogfosztottság időszakának szentel néhány - érzésünk szerint túlságosan szűkszavú - bekezdést, hogy aztán annál alaposabban ismertesse a szlovákiai magyar iskolák újjászületésének legkevésbé sem idillikus történetét. Megállapításait az objektivitás és a kritikus szemlélet jellemzi, példamutató nyíltsággal szól azokról az alapvető hibákról és súlyos fogyatékoságokról, amelyek 1948 és 1968 között lehetetlenné tették a megfelelő magyar iskolahálózat kiépítését, s végső soron a magyar nemzeti kisebbség helyzetének megnyugtató rendezését, hangsúlyozva a kisebbségi kérdés értelmezésének végletes leegyszerűsítését, a marxista-leninista ideológia „mindenhatóságának” hitéből fakadó illúziókat, a szakképzett tanárok, a tankönyvek és a taneszközök hiányából következő gondokat. Ugyanakkor leszögezi, hogy a fentebb említett időszakban mégis „kialakították a magyar tannyelvű óvodák, általános és középiskolák alaphálózatát”.

A kötet második fejezetében Gabzdilová a jelenlegi állapotokat veszi szemügyre, a magyar tannyelvű iskolák 1970 és 1990 közötti fejlődését, helyzetük alakulását dokumentálja. Az általa bemutatott táblázatokból kiderül, hány szlovák gyermek járt magyar óvodába, s hány magyart találunk szlovák óvodában például Dunaszerdahelyen vagy Galántán, az általános iskolák magyar nemzetiségű tanulóit milyen arányban voltak jelen az anyanyelvükön oktató iskolákban, milyen a helyzet a szakközépiskolákban, a gimnáziumokban, milyen arányban találhatóak a magyar nemzetiségű hallgatók a főiskolákon és az egyetemeken.

Figyelemre méltó megállapítások olvashatók azzal a messzemenően negatív következményekkel járó jelenséggel kapcsolatban, amelyről minden panaszos szónál többet mond el a szlovák óvodába járó magyar gyermekek hihetetlenül nagy számát bizonyító kutatás. Néhány sorral alább a szerző kénytelen leszögezni, hogy számos helyen - többek között Pozsonyban, Kassán, Losoncon - „a magyar iskolákban található gyerekek száma lényegesen elmarad a lakosság nemzetiségi arányszámától”. Az okokról szólva föltöbb megiszivlelendő figyelmeztetéssel is szolgál: a magyar tannyelvű iskolák kérdésköre nem egyszerűsíthető le pusztán nyelvi kérdésre.

Nem hallgathatjuk el azt sem, hogy esetenként máshova helyeztük volna a hangsúlyokat, s nem minden következtetéssel érthetünk maradéktalanul egyet, ez azonban mit sem változtat a véleményünkön: ennek az elfogulatlan, a „kényes” kérdésekkel is őszintén szembenéző, s nem utolsósorban pedig rendkívül adatgazdag, a bonyolult kérdéskörben való tájékozódást kiválóan segítő munkának a magyarországi olvasókhöz is el kell jutnia.

G. Kovács László

Nationalities Paper. The Gypsies in Eastern Europe, Volume XIX./number 3. 1991. ősz

Bár írásunkban Jan Kalvoda tanulmányának néhány fontosabb gondolatát és megállapítását szeretnénk felvillantani, a kiváló szaklap tematikus számából legalább még néhány nevet és témát meg kell említenünk. Ian Hancock a roma nacionalizmus kelet-európai gyökereit kutatja; David Crowe azt vizsgálja, hogyan alakult a cigányság sorsa a Kádár-korszakban; William D. McCagg összehasonlító igényű tanulmánya a „szocialista” Magyarország és Csehszlovákia úgynevezett cigánypolitikáját veszi szemügyre; Alaina Lemon a Szovjetunióban élő - vagy inkább élt - cigányokról ír, s olvasható a kötetben egy fölöttébb hasznos kronológia is a Németországban és a környező országokban található cigány kisebbségek történetéről.

Jan Kalvoda a történelmi háttér felvázolását tekinti kiindulópontnak. Számunkra korántsem lényegtelen az a megállapítása, hogy Csehországban hosszú időn keresztül rosszabb volt a cigányság helyzete, mint a történelmi Magyarországon, s életükben a masaryki demokrácia sem hozott lényeges változást, noha 1921-től önálló nemzetiségnek tekintették őket. A náci uralom éveiben a csehszlovákiai cigányok is súlyos veszteségeket szenvedtek, elsősorban a Cseh-Morva Protektorátus területén maradtakat tizedelte meg a népiirtó faji politika. Az 1948-ban megszületett „szocialista” Csehszlovákiában nyílt üldöztetésről természetesen szó sem lehetett, de a nomád életmódot büntető 1958-as törvény, a különböző asszimilációs kísérletek azt bizonyítják, hogy a helyzet a legkevésbé sem volt idillikus, megnyugtató. A makacsul tovább élő múlt, az átgondolatlan s meglehetősen voluntarista módon végrehajtott „szocializálási” kísérletek megannyi kudarca persze nem csak Csehszlovákiára volt jellemző.

A problémák megoldásának útja-hosszú távon-a cigány lakosság kulturális felemelkedése, az iskolázottság szintjének radikális megváltoztatása, csakhogy a jó szándékok, a jámbor óhajok e téren is legtöbbször hajótörést szenvedtek a rendkívül kedvezőtlen szociális viszonyok buktatóin. Igaz, a cigány lakosság foglalkoztatottsága folyamatosan nőtt, de legtöbbször csak a társadalom többsége által megvetett, szakképesítést nem igénylő, sok esetben alkalmi munkáról volt szó, s ez a helyzet az olyannyira áhított felemelkedésnek legfeljebb csak akadálya lehetett. A rossz helyzetet csak súlyosbították a cigány gyerekek iskoláztatásával kapcsolatos közismert problémák. Nem érdektelen megjegyezni, hogy bár a csehszlovákiai cigány lakosság túlnyomó többsége (75%) az 1980-as népszámlálás alkalmával szlováknak vallotta magát (15% a magyart, 10% a csehet jelölte meg nemzetiségként, ugyanis a cigányság etnikai különállását az egypártrendszer éveiben hivatalosan nem ismerték el), számos esetben csak hiányosan vagy alig ismerték „hivatalos” nyelvüket, ami - többek között - azzal a káros következménnyel járt, hogy a gyerekek úgynevezett kiegészítő iskolába kerültek, ahonnan semmiféle út sem vezetett a továbbtanulás, a társadalmi felemelkedés irányába.

A cigányság önszerveződésére az 1968-as prágai tavasz adott figyelemre méltó lehetőséget, de a szovjet inváziót követő husáki konszolidáció éveiben a rendszer ismét visszatért az eladdig is zsákutcának bizonyult asszimilációs politikához.

A kilátások 1991-ben, a „bársonyos forradalom” utáni, egyébként igencsak zűrzavaros időszakban sem voltak biztatóak: Kalvoda megállapítása szerint nem várható a cigány értelmiség gyors gyarapodása, a többség számára továbbra sem az asszimiláció jelenti majd a kiutat. A megoldást nyilvánvalóan csak az önszerveződés, az autonóm törekvések érvényre jutása, az eredeti cigány kultúra fejlesztése jelentheti, de a jelenlegi helyzet ismeretében óvakodnunk kell mindennemű illúziótól.

Střední Evropa, 1992/24. szám

A színvonalas prágai cseh folyóirat legújabb számából Rudolf Kučera *Kommentár* című írását emeljük ki.

A cikk ihletője az a változás, amely az 1989-es „bársonyos forradalom” után Csehszlovákiában végbement, s amely már az írás születésének időpontjában 1992 júniusában - a sok vizszontagságot túlélt államalakulat felbomlása felé mutatott. A szerző, meglepő módon, a szlovák szeparatizmus gyengülését, „megszelídülését” s a közös állam fennmaradását „jósolgatja”, ám az illúzióknak bizonyult téves prognózis nem csökkenti írásának értékét. A szerző „a posztkommunizmus közép-európai trójai lovának” nevezi Szlovákiát, de a föderatív állam elkötelezett híveként bízik valamiféle közös keretek kialakításában. Ez a rövid távon alighanem megalapozatlannak bizonyuló optimizmus sem akadályozza meg azonban abban, hogy számba vegye a cseh állam újjászületésének lehetőségeit és következményeit.

Eszmefuttatásának kiindulópontja az a megállapítás, mely szerint a tradicionálisan értelmezett nemzeti állam elvesztette létjogosultságát, s ha újfent sor kerülne a cseh állam létrejöttére, feltétlenül szükség lesz olyan ellenőrző mechanizmusok kiépítésére, amelyek megakadályozzák a nacionalista és nemzetállami tendenciák érvényesülését. Miután leszögezi, hogy Csehországban jelenleg a polgári elv, Szlovákiában pedig a nemzeti princípium dominál, annak a meggyőződésének is hangot ad, hogy a két alapelv a föderalizmus és a regionalizmus révén összebékíthető, integrálható egy magasabb egységben, hiszen „egyedül a föderalizmusé a jövő”.

Kučerától távol áll a köldöknéző önelégültség, korántsem csak a szlovák nacionalizmust kárhoztatja - a cseh nemzetállam eszméjét is elfogadhatatlannak tartja. Az antidemokratikusnak és reakciónak ítélt szlovákiai fejlődés láttán azonban kénytelen beismerni, hogy ha a posztkommunista tendenciák az egész országban (tudniillik Csehszlovákiában) érvényre jutnának - amit teljesen reális veszélynek tart, akkor a csehországi demokratikus fejlődés és a gazdasági reform megmentésének egyetlen módja Csehország önállósulása. Ezt a lehetőséget a szerző mélységes pesszimizmussal szemléli: „Csehszlovákia két nemzeti államra való szétesése semmi jóhoz nem fog vezetni, kizárólag konfliktusokhoz, talán fegyveres konfliktusokhoz is.”

Mindazonáltal, a restauráció és a visszaesés fenyegető réme láttán, cikke végén Kucera kénytelen-kelletlen leszögezi: „Úgy tűnik, nincs más hátra, mint hogy a szlovákok nélkül, magunk alakítsunk egy új államot.” Minden kérdésfeltevést megelőzve azonnal ki is fejt, hogy az új cseh államnak két hagyományos értékhez kellene) kötődnie: az etnikai sokszínűséghez és ahhoz a tényhez, hogy a cseh állam mindig is egy nemzetek feletti közösség alkotórésze volt. E két alapelvből kiindulva javasolja, hogy a leendő (cseh) állam a keresztségben a „Cseh, Morva és Sziléziai Szövetségi Köztársaság” nevet kapja, ezzel is demonstrálva, hogy a történelmileg meghaladott nemzetállam helyett a „cseh föderalizmus” kiépítése a cél.

G. Kovács László

1991-ben néhány lelkes helybéli szlovák városa iránti szeretete, a szlovákság iránti elkötelezettsége hívta életre 43 év után újra a *Čabiansky kalendárt*, a békéscsabai szlovákok 1920-1948 között megjelent közkezdvelt olvasmányát. Eredetileg helyi évkönyvnek indult, csakhamar elterjedt azonban egész Békés megyében, sőt valamennyi evangélikus szlovákok által lakott településen voltak előfizetői. Példányszáma fokozatosan nőtt, a tízezret is elérte, és rendszerint az utolsó darabig elfogyott. Elindítója és szerkesztője Szeberényi Lajos Zsigmond békéscsabai evangélikus esperes volt.

Az 1993. évi kalendáriumot szerkesztői Békéscsaba újratelepítése 275. évfordulójának a jegyében állították össze, s szándékuk szerint bővelkedik várostörténeti vonatkozású írásokban. Érdekes adatokkal szolgál Born Miklós tanulmánya Békéscsaba újratelepítéséről, melyben a 18. század elejétől folyamatosan betelepült 242 család származási helyét kutatja, települések szerint adva meg a családok számát. Helyenként egy-egy családnév keletkezésének a történetét is nyomon követi. Ebbe a sorba tartozik az az írás is, amely a város, többségében szlovákok lakta Jamina, vagy más néven Erzsébethely kerületének múltjával foglalkozik.

Említésre érdemes Miroslov Kmet Ján Kollár születésének 200. évfordulójára emlékező írása, melyben a költő életútját vázolja föl. Idézi Kollár visszaemlékezéseit diákkori alföldi utazásáról. Igazi élményt jelentenek a mai olvasónak azok a részek, ahol a költő az alföldi szlovákok körében a 19. század elején szerzett, nem mindig kedvező tapasztalatairól számol be.

Szintén visszaemlékezés Dér Endre regényrészlete *Féja Tomiban* címmel, melyben a kényszerít száműzetés éveiként gondol vissza Féja Géza életének Békéscsabán eltöltött időszakára.

A *Čabiansky kalendár* a kalendáriumoktól elvárható sokszínűséget tükröz. Találhatunk benne két néprajzi írást, az egyiket a karácsonyi, a másikat a temetkezési szokások köréből, valamint egy nyelvészeti tanulmányt a nyíregyházi szlovák nyelvjárásról, de közöl írásokat az egészségügy, a sport és a művészet területéről is. Egybegyűjti a magyarországi szlovákok által kiadott publikációkat, 67 kiadványt sorolva fel. Érdeklődésre tarthat számot a statisztikai adatok közreadása Békés megye lakosságának anyanyelv és nemzetiség szerinti megoszlásáról 1930-1990 között. Ízes olvasmány a válogatás az 50 évvel ezelőtti kalendáriumból. Természetesen a mostani számból sem hiányozhatnak az anekdoták, a vidám csabai történetek, mint ahogy az 1992. év krónikája sem. A kiadványt régi csabai képeslapok teszik színesebbé, felidézve a város képét, amelyet már csak az idős csabaiak emlékezete őriz.

Sztanek Mária

Cigányság az agrárágazatban

A Nemzeti és Etnikai Kisebbségi Hivatal, a Földművelésügyi Minisztérium, valamint a Munkaügyi Minisztérium 1992. december 12-én Szolnokon „Cigányság az agrárágazatban” címmel konferenciát rendezett.

A rendezvényen cigány társadalmi szervezetek, minisztériumok, kilenc párt, a megyei munkaügyi központok, hitelintézetek, önkormányzatok, érdekvédelmi szervezetek, népfőiskolai társaságok, mezőgazdasági iskolák, a civil szférában működő társaságok, egyesületek küldöttei, öt parlamenti párt kilenc országgyűlési képviselője, vállalkozók és gyakorlati szakemberek vettek részt.

Az érdeklődők a plenáris ülésen és a 4 szekcióban 33 előadást hallgattak meg, és vitát folytattak a cigányság mezőgazdasági szerepvállalásának lehetőségeiről. Az előadások és a

véleménycsere egyrészt a mezőgazdaságban meglévő hitelezési, vállalkozási, foglalkoztatási feltételekről, másrészt - összekapcsolva a „túlélés”, az alapvető élelmiszerekkel való önellátás lehetőségeivel - a cigányság (és általában a szociális, kulturális, iskolázottsági, gazdasági hátrányokkal sújtott rétegek) polgárosodási feltételeiről, az „eltartott”, „kiszolgáltató” helyzet megváltoztatásáról, a földhöz jutás feltételeiről (helyi szociális földalapok létesítése, „eszközjuttatás” stb.), a lehetőségek kihasználását segítő mechanizmusokról, intézményekről (iskolarendszerű és iskolarendszeren kívüli oktatás, népfőiskolák, gazdakörök, érdekvédelmi szervezetek, helyi civil társadalom, önkormányzatok stb.) folyt.

A közel 300 jelenlévő a szekciómunkák eredményeként ajánlásokat fogalmazott meg a kormányzatnak, az önkormányzatoknak, a cigány szervezeteknek, a médiáknak:

1. Szükségesnek tartjuk helyi szociális földalapok létrehozását, önkormányzati kezdeményezésre, állami pénzügyi segítséggel. Ezen földalapokból - származásuktól függetlenül - hátrányos helyzetű családok bérelhetnének földet, bizonyos területméretig kedvezményesen vagy ingyen. A szociális földalapról tartósan bérlő családoknak javasoljuk biztosítani a végleges tulajdonba juttatás lehetőségét.

2. A megyei munkaügyi központoknak, átképző központoknak biztosítani kell az alacsony iskolázottságú (akár analfabéta) emberek mezőgazdasági képzését, átképzését. Javasoljuk az önkormányzatoknak is a 8. osztályt befejezett, tovább nem tanuló fiatalok helyben történő továbbképzését mezőgazdasági, háztartásgazdálkodási ismeretekre. A mezőgazdasági képzést a kormányzatnak is támogatni kell a maga eszközeivel.

3. A cigányságnak, különösen az állattartásban, állattenyésztésben vannak hagyományos tevékenységei, a szakmai képzést ezen ágazatok kisebb tökeigényű területein kell megkezdeni. Az iskolarendszerű képzés keretében is bővíteni javasoljuk a hagyományos cigány mesterségek oktatását, - amelyek növelhetik a munkához jutás esélyeit is.

4. Szükséges a községi önkormányzatok, a cigány szervezetek és más érdeklődők folyamatos tájékoztatása a mezőgazdasági vállalkozási lehetőségekről, az egyéni és társas vállalkozások adózási szabályairól, a támogatási lehetőségekről.

A cigány vállalkozók segítésére fontos kistérségi „Információs házak” kialakítása, amelyek a folyamatos vállalkozói tanácsadáson túl a vállalkozások inkubálási tevékenységét is felvállalnák.

5. A cigányság mezőgazdaságba való bekapcsolódását segítené, ha a sajtó, a rádió, a TV megfelelő nyilvánosságot adva bemutatná a meglévő sikeres vállalkozásokat, a (pozitív) mintákat. Ilyen pozitív mintaként említést érdemel a Szolnok megyei Tiszabő községben kialakított földhöz jutási lehetőség.

6. Az önkormányzatok és a cigány szervezetek részére - és részvételével olyan szellemi és szakmai műhelyek felállítását javasoljuk, amelyek kistérségenként a helyi sajátosságok feltárásával, speciális képzések szervezésével és tanácsadással segítenék elő a cigány vállalkozások beindítását, működését.

7. A cigány érdekképviseleti szervezeteknek a falvakban élő cigányság mezőgazdasági termékekből való önellátásának, önálló vállalkozói tevékenységének segítésére kiemelt feladata kell, hogy legyen a szaktanácsadás megszervezése, eljárás a pénzügyintézeteknél, hatóságoknál, beszerzési, értékesítési társaságok szervezése.

8. Jöjjön létre kormányzati támogatással alapítvány, amely a megalakuló cigány agrár- és élelmiszergazdasági vállalkozásokat, a gazdasági (át)képzést támogatja. Fontos lenne, ha a már létező állami és önkormányzati vállalkozói támogatások és garancia-alapok felhasználásánál jobban figyelembe vennék a vidéki cigányság ez irányú igényeit, és e támogatásukkal is hozzájárulnának a cigány vállalkozások számának növekedéséhez.

9. A hátrányos helyzetű térségeknek további külön központi segítség is szükséges.

A konferencia rendező szervei az elhangzott előadásokból, szekció-állásfoglalásokból ismertető kiadványt kívánnak összeállítani, amely háttéranyagként szolgálhat a szaktárcáknak.

A konferencia megrendezését, a kiadvány elkészítését anyagilag és a szervezésben való közreműködéssel segítette A Magyarországi Nemzeti és Etnikai Kisebbségekért Alapítvány, a Lungo Drom, Országos Érdekvédelmi Cigányszövetség és a Magyarországi Cigányok Igazság Szövetsége szervezet.

Kurunczi Sándor

Visszhang

Helyesbítés és kiegészítés

A nemzetközi kisebbségvédelem alapfogalmairól és intézményeiről szóló és a mostani számban A nemzetközi kisebbségvédelem legújabb fejleményei címmel közölt (Regio 1992/4.) szöveg egy nagyobb, 1992 októberében írt angol nyelvű tanulmány első, illetve második része. E tanulmány címe: *The New Human Rights Agenda Human Rights and Minority Rights in Eastern and Central Europe and the Role of International Institutions*. A szöveg az Egyesült Államok ENSZ Egyesületének (United Nations Association of the USA) felkérésére készült, háttéranyagként. A fordítás során néhány sajnálatos stiláris, illetve értelemzavaró hiba csúszott a magyar változat első részébe. Az alábbiakban csak ez utóbbiakat helyesbítjük, a Regio 1992/4. oldalszámait követve.

3. oldal: Kimaradt az első alcím: 1. *Összeférhetetlenség és konszenzus*, valamint az ide csatolt megjegyzés: Jelen tanulmány szervesen épít az 1992 áprilisában Békéscsabán *Kisebbségi autonómia és állam* című konferencián a szerző által tartott előadásban kifejtett gondolatokra. Az előadás szerkesztett szövege időközben megjelent a Jogtudományi Közlöny 1992/10. számában, *A nemzeti és etnikai megegyezés esélyei Kelet- és Közép- Európában, összeegyeztethetetlen társadalom- és államszervezési elvek keveredése közepette* címmel.

4. oldal: Sokan azon a nézeten vannak ...amelyek kidolgozása nem várthat magára.

7. oldal: Ráadásul akkor nem, ha az illetd közösség ...

10. oldal: „A Közgyűlés a jelen Alapokmányban meghatározott célok körébe tartozó vagy a jelen Alapokmány szerint létesített valamely szerv hatáskörével és feladataival kapcsolatos minden kérdést vagy ügyet megvitathat, és az ilyen kérdésekben vagy ügyekben a 12. cikkben foglalt eset kivételével ajánlásokat tehet az ENSZ tagjainak, a Biztonsági Tanácsnak vagy mind a Szervezet tagjainak, mind a Biztonsági Tanácsnak.”

... Bizottsághoz (Harmadik Bizottság) tartoznak ...

11. oldal: A 13. cikk szerint a Közgyűlés tanulmányokat kezdeményez, és ajánlásokat fogalmaz meg ...

A Közgyűlés további szervei, amelyek illetékesek emberi jogi és az általános szabadságjogokat érintő kérdésekben, és az itt tárgyalt problémákkal potenciálisan foglalkozhatnak, a következők: A gyarmati országoknak és népeknek nyújtandó függetlenségről szóló nyilatkozat (1960) végrehajtását ellenőrző Különleges Bizottság (Különleges Dekolonizációs Bizottság) ...

A Biztonsági Tanács, valamint ... a Nemzetközi Jogi Bizottság ...

12. oldal: A Közgyűlés elé terjesztendő egyezménytervezetek előkészítése, valamint nemzetközi konferenciák kezdeményezése a hatáskörén kívül eső ügyekben ...

... és jelentések előterjesztése a Tanácsnak az (emberi) jogok nemzetközi egyezményéről, a polgári szabadságokról *szóló* nyilatkozatokról ...

... munkacsoportokat vagy egyéni szakértőket, a Tanácsnak való jelentéstétel kötelezettsége nélkül ...

Az 1947-ben megtartott első ülésen az Emberi Jogok Bizottsága létrehozta a Diszkriminációellenes és Kisebbségvédelmi Albizottságot ...

I. 3. 1. 1. Diszkriminációellenes és Kisebbségvédelmi Albizottság

Az Albizottság mint az Emberi Jogok Bizottságának legfontosabb testülete, a Gazdasági és Szociális tanács (ECOSOC) 9(II) határozata szerint a következő fontosabb funkciókat látja el: „tanulmányok készítése - különösen az Emberi Jogok Egyetemes Nyilatkozata fényében, és ajánlások megfogalmazása az Emberi Jogok Bizottsága számára a diszkrimináció minden formájának megelőzésére vonatkozóan, az emberi jogokkal és alapvető szabadságokkal, valamint a faji, nemzeti, vallási és nyelvi kisebbségek védelmével kapcsolatban.” (...)

Az Albizottság korábbi ülései során többször is megvitatta a nemzeti ...

... hogy készítsen tanulmányt a következő címmel: A kisebbségi kérdés békés és építő rendezést előmozdító megoldási lehetőségek ...

I. 4. A Titkárság és az Emberi Jogi Központ

Az Alapokmány 7. cikke szerint a Titkárság az ENSZ egyik fő szerve. A legfontosabb egység a Titkárságon belül az Emberi Jogi Központ, amely valójában a legfontosabb ENSZ-intézmény az emberi jogokat illetően ...

14. oldal: ...az Albizottságot, valamint a többi testületet, úgymond a Faji Megkülönböztetés ...

A Központ feladataihoz tartozik a kutatás az emberi jogok terén, az emberi jogok érvényesülésének figyelemmel kísérése és az erre vonatkozó jelentések készítése, a tanácsadói tevékenység, valamint a technikai segítségnyújtás adminisztrálása az emberi jogok témakörében.

Államközi viták esetében e testületek ad hoc békéltető bizottságokat hozhatnak létre a konfliktusok békés megoldása céljából.

15. oldal: I. 6. Szakosított szervezetek

17. oldal: ... ez a Tanács vagy a Főtisztségviselők Tanácsának ...

18. oldal: ... a bizalmas folyamatról szóló 1503 (XLVIII) ...

19. oldal: ... megalapította az Európai Emberi Jogi Bizottságot és az Európai Emberi Jogi Bíróságot ...

24. oldal: IV.1. Az Egyesült Nemzetek Szervezetének ...

A tanulmány elmaradt jegyzeteit az oldalszámok megjelölésével most pótoljuk:

6. oldal: (1) A záradék teljes szövege a következő: „In UN General Assembly Resolution 2625 (XXV) Declaration on Principles of International Law concerning Friendly Relations and Cooperation among States in accordance with the Charter of the United Nations, territorial integrity is employed together with political unity. The concept of political unity is essential and indispensable in complementing territorial integrity. Minority rights should not impair political unity of States. Therefore in article 8 paragraph 4 the phrase political unity should be inserted after the phrase political independence.” Report of the Working Group on the Rights of Persons Belonging to National or Ethnic, Religious and Linguistic Minorities. E/CN.4/1992/48.

8. oldal: (2) Preambulum: „We the people of the United States, in order to form a more perfect Union, establish Justice, insure domestic Tranquillity, provide for the common defence, promote the general Welfare, and secure the Blessings of Liberty to ourselves and our Posterity, do ordain and establish this Constitution for the United States of America.” „Although the preamble is not a source of power for any department of the Federal Government, the Supreme Court has often referred to it as evidence of the origin, scope and purpose of the Constitution.” Killian, J. H. (szerk.) *The Constitution of the United States of America Analysis and Interpretation*. Washington, 1987, 57.

(3) Hans Kelsen: *Tiszta Jogtan*, Budapest, 1988, 41.

(4) Kelsen: *i. m.* 42.

8-9. oldal: (5) A. V. Dicey: *Bevezetés az angol alkotmányjogba* Budapest, 1902, 22.

9. oldal: (7) F. A. Hayek: *Law, Legislation and Liberty. Rules and order* (VII. 1.), Routledge and Keagan Paul, 1982, 134.

16. oldal: (8) „Article 27: In those States in which ethnic, religious or linguistic minorities exist, persons belonging to such minorities shall not be denied the right, in community with the other members of their group, to enjoy their own culture, to profess and practice their own religion, or to use their own language.” Véleményünk szerint a hivatalos magyar fordítás, miszerint „... nem lehet megtagadni azt a jogot, hogy csoportjuk más tagjaival együttesen ...”

pontatlan, és nem tükrözi a lényegét, vagyis azt, hogy e jogok közösségben (in community) gyakorolhatók.

(9) *Concluding Document of the Vienna Meeting (1986) of Representatives of the Participating States of the CSCE, held on the basis of the provisions of the Final Act relating to the follow up the Conference.*

17. oldal: (10) CSCE Helsinki Document 1992. The Challenge of Change. Helsinki Summit Declaration, 20.

(11) Uo. II. CSCE High Commissioner on National Minorities.

22. oldal: (12) Francesco Capotorti: *Study on the Rights of Persons Belonging to Ethnic, Religious and Linguistic Minorities. Human Rights Study Series*, Unites Nations, New York, 1991, 564.

(13) *Protection of Minorities. Possible ways and means of facilitating the peaceful and constructive solution of problems involving minosities. Second progress report submitted by Mr. Asbjörn Eide.* Sub-Commission on Prevention of Discrimination and Protection of Minorities. E/CN. 4/Sub. 2/1991/37. 43. és köv.